Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २२८ / घ

Title मुक्ताफल टीका कैवल्यदीपिका

Author वोपदेव:। हेमाद्रि देव:

Extent १०२ पत्र Age

Subject काव्य

शुक्लाफलटीका
कैवल्यदीपिका
~~[illegible]~~ २२७

१०२ पन्ना

मुकुंदमालटीका
२००

नं: 22

मु.टी.
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ यत्प्रीतिहृन्मिषति चेतसि यस्य सम्यङ्मानस्य मुषामि हृदयशोपरिकर्मपुम्भिः । नश्छुद्धसत्वमुकुरप्रति
बिम्बभावात्कष्माभिधानमुपगतं प्रविभावयेम ॥१॥ समूलघातं प्रतिहृत्य यो धंसणाति जीवेन यतैः मनीषां । प्रत्याद
संगाऽस्तगती कृतार्थ्यां गुरुं विवस्वरम्भिवानुवर्ते ॥२॥ श्रीवोपदेवस्य निबन्धगुम्फो नाज्ञपनिते प्रेरिते शाब्दिकाग्र्यविला
राः । विकुंठपदेषु त्वदन्यो नेश्वरो नो विदर्घदृशाहं त्वमदैनि हृं ॥३॥ आसिन्स्त्वसिन्नपि वाङ्मपाद्यावघारपारी
णामनीषया पोपैः । विहाय वन्भिर्ज्जगुवन्तु भेदं गुणागुणोपाप्यविनाश्यपेक्षैः ॥४॥ अस्तु धर्मवैदाप्यनिषेधहारि दृश्य
शो मुदं दद्भेदनकस्यसूत्ररूपः । गुरुहाम बोद्धुं प्रियमंगुसूनारनं वियोगि हृदीवकल्पाः कलानिषेः ॥५॥ तेन मुक्ता
फलं नैनय लोकमनुगृहीतागता । तत्र टीकायया बुद्धिं कुर्वकेव यदीपिकां ॥६॥ सच्छात्रिलोकगुरुलां हमिवेंदु
लेवों लर्व हसमडमकरीमकलंकशांकां ॥१ टाकों प्रियांपनमहेत्स ननस्य दृष्टा कुर्या भिमां तदिहृपांतु बुधाः प्रसा
दं ॥७॥ इह मुमुक्षुरयं कालायपहविं प्रकरणं चिकीर्षुरात्वावर्णलत्परिसमाप्तिप्रचयपरिपंथिविघ्नविघाताय
शिष्टाचारपालनाय च वस्तुनिर्देशतां वंदमानस्तात्मति पायचमर्थ्यं श्रोत्र प्रहत्यं गतयातं शिष्या
ह ॥ विघुमित्यादि । पंचचत्त्वान्यानडपाधिभिश्चानित्वरूपातिपस्य प्रतनयाः । पंचत्वविधिं च मुश्राको व्या
प्तिखिवसापाणं गणार्थत्वाच्च प्रागुक्तं । तं वं देन मस्कुर्वे । मनं येति । आच्छादृशाभेदपामतपा मनेत् राम:
१

श्रित्वमित्युत्तरेण । उपचारः संयोज्यते । अंगानामसंगत्वादीनां वर्गाः समूहः अंगवर्गास्तेषां पूर्वं नविंशतिः
अंगवर्गो नविंशतिस्तेषां समूहवर्तत इति सांगवर्गो नविंशतिरुपचरितमाते विशेषणं चैतत् । ननु विंशति
तेन तुल्यं त्योसाम्यं । त्रिवर्ग इत्यादिस्वपमुक्तेः । पपब्बून विंशती त्वविशेषेणोक्तं । तथापि प्रत्यासत्ते लो
कप्रसिद्धको नविंशतिरिदं पा । सक्तैर्नवभिरितिवस्य मानगोप्यादि भूपत्वे विहाय्यादिनवरसावद्धि
त्वेन न्यस्व मननीतत्वात् । नवैव दृष्टा लीलितवत्स नवेपिरित्युक्तं । नवेविधेरित्यर्थः । तदेवमुपास्यसला
धनोपास्तिरुपासकस्त्वेति अपप्रकेरणेपदस्युक्तं । अयमेव पादद्वतुष्टपार्थः ॥ क्रमात्प्रकरणाच
तुष्टके णलिखास्येतो हेतावानेव भागवतेर्थ्या नुष्टपोर्थः । फलं तत्रैवोक्तमितिनष्टयुग्दर्शितं । महा
प्रयोजनादप्यस्तु धर्मः प्रोक्तं तदन्यत्र टीकायामुक्तादृह्य नुसंधेयाः । नत्रकैवल्यलाभः प्रयोज
नेस्य किंपोगोविषेपः । निर्मलसत्त्वविशिष्टं सत्वमविकारिविशेषणं नवर्णाप्रमादिम् । स्सस्पपरो
क्षपरिहेनासत्वमासिकत्वमिति । मूले विप्रकीर्णानामुपास्यादीनां प्रसंगान्तरासंकरेण विविक्तेनप
क्षप्रतिपत्तिरिहावांतरप्रयोजनं अनप्ये वेदं प्रकरणमित्याव्यापृते । पदाहः । शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्र
कार्यान्तरे स्थितं । आहुः प्रकरणं नाम शास्त्रभेदं विपश्चितः । इह च तत्त्वकर्तके पि पञ्चमत्र

पु.टी. १

मत्स्यं संक्षिप्ता हेमाद्रिणाप्यर्थितं तत्तत्स्तुत्कर्तृकत्वं स्थापितवानुदेत हाहा । विशिष्टिवल्प्यादावन्तु कौंधर्मी
दीनां चतुर्णां स्वतुर्वर्गः । तत्रैव समपर्व्वकोऽग्रेप्या श्रितापापाणः । पतितं दूषो रित्यभिधाना त्वीत्वेन तस्मिन्नदे
मार्द्विर्मतादिकाव्यानां पुतयाक्रमध्ये कत्र पलेवे नन्नतुस्त्व पंतिष्ठादित्यतिगणपापमर्थः । अन्नतादिमे
होमस्त्र क्रमाद्भुतहानतीर्थमोक्षपरिशेषेषु पूर्वेषु पंच स्तुत्वे इषु मोक्षोवन्मांजितमो क्षोपापाः मन्त्रं पः
पतिताः स्नाताहाः देवकुल्लानिगणकायगणांगणाकेषु देशाकीशपोरापद्मपौलिखेत्सु अगणीपु
रस्यः विष्णादीनां चतुर्णां द्वंद्वः । तेषांमेहानिषेवानुतादृशिलसन्नपरंमितेयच्चे प्रकृतेपिकिमपरम
वशिष्ठं पदर्थमपापं भइतितत्राह उक्तेत्यादि सत्यरथीशितिउक्तेष्यो । ब्रतादिष्पः स्मारेषुषे विष्ण्वादिविषये
धीर्यस्यसतथा । आत्मत्वात्तेषां हारकुमुमोल्लरवी विष्णुवेपदवड-स्या नावत्वात्स्यादिदर्शनाद्यषिक
रणोपिवहवीहिः । अपमर्थः । पुण्यम गण्डस्मीत्यर्थे मुच्चावयो निवेशाभूपितानिलापापास्य
नैकांतिकानिवहिं गणितेच अतस्तन्नादीनितगणितांतानि । ततत्वेपातु स्वरूपेति स्विस्तां मोक्षेक
फलमुपापं प्रकृष्टपितु भिदंमचीकरतोपानुव्रतादिमेहाणुंतापातानागणितांः विष्णवादिमेहाः
पुनः केनानित्याहामुक्तेति । अपवेग्रं पदः सदर्थः सोमितोलीतिप्रेपंपद्मकारणां । अर्थश्चादिवाद १

वाचम्नामित्यत्रपेणाश्चवेलतद्गुणोमिथ्यानंतत्सर्वमिहैतिह्यनिकारः।पद्मायंचश्वश्चेनपुंसकेप्युक्तातथा
हिपाणिनिनत्वकोपेलिंगानुशासनेप्रोप्युवमुद्गत्वविकल्पकाछंदस्यरिछानिनपुंसके।तेषांप्रोप्य
कपत्रेप्याजिनपुंसकेचेसुतौ।मुक्तानामवल्लीहीतस्याःफलंतेनगतःसकालोपत्रासीन्मवलिप्सु
वेत्तेत्तिसांप्रतेनासांदृष्टेत्यवःमुक्तिरेतंगतःइत्याःपुलेतेनागतःसकालोपआसीन्मुक्तमांजनस्महरिश्चना
ताव ह्लीनमप्युक्तिमौक्तिकावापस्यमुक्तास्फोगेमुक्तालतीपंफलं।चतुर्षादक्षिणादौचेसुतरप
दलांपोभीमाख्वित।तथ्यपुस्तनुमुक्तानाअपलेमाश्रोपेपव्यात।अतःसकल्पेक्वाकांचेजनीप
अर्थानमुख्यार्थिनांफलदं।पद्मामुखामुक्तानुक्तलसफलेपत्रेश्चेयेनतेष्वा।सर्वयाइंमुमुक्ष
णांफलप्रदमित्यर्थः।अथलघोःसाधर्म्यमाह।मद्रिति।सनीप्रशस्ताभागवतमेवशक्तिःज
मस्यानेपत्सनतथा।भक्तिर्यनकर्तुरनुरागःसएवखोगंवुपत्सनतया।तेनपद्मादेशश्चविशेषल
तीपपःशुक्तिःसंपुटेपुष्टंमाघ्यंतमौक्तिकंभवति।तथानुरागएवास्यग्रंथाकारेणपरिणत
इत्यर्थः।किंपुनरस्यालकांपुंडतिनमाहा।मुग्धेति।मुग्धाख्यानःमार्कंडेयोपपत्तिःखशिशीशि
शुरूपेविशेषोसनपामस्यश्रीःशोभापलानतनव्या।तेनभाषितपुंस्कोवांद्विभाषाना भावः।मार्कंडे

मु० टी० पो हि हिमवति पुण्यमद्रौ तीरे भगवन्मापांदिद् सुरति दीर्घतपस्तप्यमानः कदाचित्प्रशान्ते भगवता
३ प्रकटितापांनापापांनिखिलल्लोके तं स्रवीत्के मुहूर्तमन्नानादिभज्जंके स्नातवुं ... पुर्णलिंसुपुष्टशापा
नुमतिसुंदरुं भगवद्भालमालीक्यप्रमुमोह पोहि मुनिः पुंडिकस्य पंपादिविघमेथुन वखामासतोप्यत्र प्रमुन्य
इति शिशोः सुंदरत्वमित्युक्तं तस्याप्ये दलं कादहस्यतिशपः एकं च मुक्ताफलं प्रापेति वालानले करो
तीतिमं गिविशेषोक्तिः। पुण्याहि मौक्तिकेनकलितं दृढपार्वितं वा सर्वस्या नप्रसाद नापन्नथे दमपीति
रूपकार्थः नन्वेवमप्यन्ये पुण्ये पुरले पुण्यन्तु किमिनेनेतिन आह। मुक्तेति। सुष्ठु विचिताः संवद्धाः
स्फुटमक्तिनेद्दाः प्रत्यसंशलिता लसत्पदाः पदहारीणाः शारदा आसनिपदक्रिन्नतन्नया। स्फुरत्तः स्प
ष्टोष्ठक्तिमेहो हार चनाविशेषो येषां पद्मरागाणां तैनया। प्रसादाह्निता सेदर्पं येषां ते नव्योरा
जिनेति क्तांतं वा अन्यंतं कांतिमंतद्रत्यर्थः। नपालप्रलूशो भमानं पदंस्यानं श्राण्ग पोपम्पत्ति
नया। हेमाद्रिम्दे दः तत्संभवं पत्सुवर्णं कनकं तस्यानिवेशोनिः ... पूर्वं हेमादिसंभव
त्वेन कनक स्थान्स्यात्वमुक्तं न देनदस्युज्वलं विचित्रपद्मरागम्णं हनदं मौक्तिकं भगवतो प्रसादीकृ टोपः
तमिव कंठे कुरु वा हे मनः क्रिया धामाम्यवाचि नीत आमुंच बधं। हे कुशला इति शेषः। आत्मनेप ३

हाञ्चक्रिपाकलस्यकनेगामित्यकुण्डलिन्यामित्यंतदाह। अत्रेति अत्रवंहंधे। आदराणुबंलसंशोधां
अपूर्वारिलोंतरसंवेधादेनन्मूलां। अन्यत्रतुसुखेन अप्रमाणेनचितैःसंगहीनैःस्फुरैःपूरस्परवि
विक्रैर्नक्रैर्नैदैर्वैहितावहितादिभिःप्रत्यक्षरं अक्षरे अक्षरे अ भिन्नस्यविश्वोर्त्तिमूलतोःशोभमान
पोःपादपद्मापोक्षरराणांवुभ्यपोःरामोरातिर्पक्षिनुग्रेचेतनतेषा।विश्वस्य प्रदर्शितेर्भनयारिहे
रिहमन्यसमीश्वराकारामतिर्भवतीत्यर्थः।हेमाहिः पुरुषविशेषः नतसमवानितेनोच्चारितो
निसुखसुरेखाणिपानिवसानि अन्तरात्मनेशानिवेशेनतत्रनत्रौचितन्यानेषुन्यायेनरसंपसु
शिलिष्टंवर्णास्यहितोनत्ववाक्यानांत्तौकाव्यपुंक्तानन्दं टेकुण्डवृंकं टसंपयप्रोयस्यानन्तथाम्नस्यव
मित्यर्थः।कस्मीमात्मप्रसादहृत्पांशोभां अपूर्वाग्रेपांनत्रै लचोऽध्वेरलोकवतुष्पूर्णतापूर्वर
गंविधानप्रस्तुतमारमतेतानत्रैतितत्रगंत्वेआहो ऽ दिष्टकर्मानुरोधात विश्वप्रकाराणो च विश्व
प्रतिपाद्यः।सर्वसामान्यविशेषावच्छेदत्वात्तद्वैधीतत्रस्यमान्यहृाविकाविशेषप्रतिपत्तिरिति
शामान्यहृदयांवक्रमाद्दानत्रैति।महाविशेषकाः।अहमित्या दि।अहम्वेतिकर्मनरस्यव्याहृ
तिः।आत्मन्येवेतिक्रियांतरस्य अग्रेमासंवधानस्य कर्मपासंवधेपिपातन सर्वकार्यपदस्पर्शका

मु·टी·
८

यं पद स्वत्कारणं प्रकृतिपुरुषं तामपि तन्मपदप्यतामापाद्य सर्वं व्याप्य स्थित्रिवा विमल ऊर्ध्वपर्यग पश्चात्तमपाविपी
गाद्ये गत्रं अहमेवाप्रचयं स्यादिम ध्यावेशाने घ्पदृष्टिपर्य नप चैतन्मपं व हृपं तद्रा प्यहं नान्यत्रेति इ अ
ध्यात्मे पितं पुष्पान्यत्र क्षिद्धः सर्व्वोर स्योऽ एवं विविधे व माद्भमे निरत्नेपो वशिष्ठेन सोहमास्मो इत्यंतपाल
रूप स्यामि इच्छ मशक्यत्वादेव मुख्यतेतेन पृष्टाकट कादिष्विव स्यात्रपेपि सुवर्णात्वेनेव सत्यानपाल
गत्वादिमध्याने प्रनश्यतं सतामा गमगवत त्वहृपमिति न॥ लक्षणमर्थ इत्युक्तेन तावदस्यासंभ
वः। सर्वेव सो स्येद मित्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्। न च कालाकाशादिष्विति व्याप्तिः। तदुच्यते। केनत्वान
विमलममित्यु बाध्यत्वान शुद्धिरज्जतवदित्युक्तत्वा नाविशाकारेणवत्तुल्यं व्याप्तिः। तत्पा
माकाराति नोहि तन्वात मस्मा जिदेविलसात। अत एव प्रथमपादव कुमिदिहशः। द्वितीयपादस्तु।
विलक्षणत्वात्तु स्युराणादिवत्। श्लोकानां लक्षणलक्षणं वा ध्यापयो ज्ञानोर्थं कुमार इत्युक्तम्। १।८
एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषानुलक्षयितुमाह सहस्रेति द्विधा त्वमेकाहाभिरेति। अनवे
च्छिन्नेवलुम्पवच्छेदकं उपाधिराकारः। तिमरहितो निराकारः। तत्सहितोन्यः। तत्रोपचलस्वपति।
अनवच्छिन्नमिति। सत्वेति द्वितीयपा। अस्यैव सहावाहास इति। सः साकारगतत्सहितोन्यात

ताम:
५

त्राघं ललपति। अनवच्छिन्नमिति। सत्वेतिद्वितीयं। आसेव मेहा वाह। सइति। सः सा कास्त्व
माघं मेदमाह। रजस्तमोऽप्यामिति। तत्पाम्पां। अस्तमोऽप्पां पुत्रं स्तले प्रतिफलितं चैतन्यं पुरुष
यव्रा ध्यइति पूरणीयं। एवमुक्तत्रा। रजस्तमश्च तद्रूपेस्तपान्यूनमित्यर्थः। ननु त्रीणित्यक्यान्येवाति
ताप्यस्यतु महे तिलेशात्वात लोकाधिकभावश्चैषां कार्यगम्यो ननु मायाद्दिश्युर्दश्यवत्यन्त
क्षेः पुत्रं अहत्तां द्रूपो वर्तते। सत्वमहत्तं तु त्रिगुणाद्वितीयं मेदमाह। रजस्तति। रजसा पुत्रे सत्वे वह
ता। अत्र स्वमात्रेणाविद्यमाननता। मेषिते मोऽजसः प्राधान्येवतत्वं नोक्तं। ननु तजात्वे वा तत्कार्यस्यो
पलंभात। तत्लीयातु साम्यत्वतेऽतव्र लक्षितमसो। अंकं तद्रूपेलपार जः प्रमूतमित्यर्थः। रजसः
प्रागुक्तिः सत्वान्वापेक्षपाह। पात्वात तु यं प्रकरणानुरोधाच्च। तत्नीयं भेदमाह। तमश्चेति। अ
त्र रजसो मयानुरोधाद्दिकप्राप्तत्वात्। चतुर्थमाह। शुद्धेविशुद्धिति। शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्पृ
ष्टे सत्वे विम्बुद्धिवात एवविम्बुतं तोवक्तिपते ननु तन्न्यांतत्वतत्सं ज्ञां तद्भित्पुवशाहार्थः। तत्पा
हि। तदभेनं विशुद्धो द्विर्जितं स्पावोकारं तत्तारीव्रहत्वा वशतेश्वी वा। पशुपतिरितिपाशुपताः। पु
तमोन्नम्प इतिपांचरात्राः। आदिविद्वान्सिद्ध इतिसांख्याः। ईश्वरइतिपातंजलाः। इदंतु तस्य

मु॰टी॰ ५

विष्णुसंज्ञे वा पदद्वा विष्णुं पंचात्मकमित्यत्र पंचानामपि विष्णुसंज्ञामुक्त्वा वर्तुर्णां संज्ञान्तरमप्युक्तं आध्या
त्मिकोपाधेस्तु विष्णुसंज्ञैवेत्यवगन्तव्यम्। तेषां प्रत्यविन्दुः ह्रस्वः प्रत्यक्षमाधिदैविकादिमेदात्रेधा। एवमुपा
धिसंभेदात् पंचवेनोक्तं पदानामुक्त्वा ह्रस्वामीमनुसंहितोपाधयः पहितप्रत्यगात्मा पापो गाढं पाधीनत्वं लोपेति। अ
गोचरेति। अगोचरस्य अविषयस्य पदमूलस्य वस्तुनो मेवलं विषयमा वेहेतुषः प्रवृत्तिगुणो। जन्मसत्वमित्यर्थः
हेतुः पुरुषकृतिगुणाद्रूत्वा न तत्त्वं चलनुवर्तते। गोचरस्य यतो पलं वंधमान्मान्येन इत्यः। एतद्वैवत्रितो हि
तन्वेकारणात्तन्नाव्यवस्थाने हेतुत्वमहत्त्यर्थः। विनाशहेतोपि नुक्त्वा कार्यपदयोश्चपलानतिरो
हितत्वादनुक्तं। एवमाधिदैविकोपाधिविनूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिविलक्षणमाह। नत्वेति।
अपमर्षणपरस्य स्मरणमुहाच्छी नमित्रदिपत्ससुउदाच्छी नत्वे है तस्यत्वं द्रुतरेसम्बद्धे। आधिदैविकाध्यात्मो
पाधिभ्यां लक्षणादधिभूतोपाधिलक्षणमपि लक्षितं येन लोके कस्मिन्चरस्तु निदिध्यासो विष्णुदुः
स आधिभौतिकः। तदुक्तं। योध्यात्मिकोयं पुरुषः सोसावेवाधिदैविकः। पलत्रोमपवित्रच्छेदुःस
स्तनो ह्याधिभौतिकः इति। तत्स्वपरिहशेषसिद्धमिदं मिनिमेहो नेकमिमावः॥ उक्तानूगोचरत्वादीनु
पाधिमात्रसम्भावित्वमाह १ गोचरेति। गोचरत्वं देहरूपत्वाति नो हितत्वानिकमातस्थित्याहि

टी॰ ५

तेऽप्यात्मव्याप्तिशितवतक्षलादिपदानामपि विषयनामभिहितत्वात्परमित्युक्तं विष्णुनैवाधिष्ठित
त्वमित्यर्थः। पत्र पदंकारणे नास्तिपः अनिपि षांअक्षलादीनामक्षमुः सहितं पदहापक्ष पेपिना
शमप्रनाप्यवेत्यर्थः- अत एव कारणाभावे किं पुनर्भावेन देवा अपि तत्र न सन्तीत्याह। कुतो न्विति
तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह। जगतामपि पितिपि देवाद गता मुच्यावयवाजातीनि इत्युक्तं जीवा
नामीशाः तेषां कारणत्वं चक्रत विग्रगंधोपि नास्तीत्यर्थः। ईश्वरः उत्पन्नित्यपन्चे योजनार्थं लि
ङ्ग प्रयोगः। पत्र वपदे इत्यलादिर्नास्तित्वं त्वामिंस्पिपदंकारस्य प्रधानमप्यव्यक्तं जन्महेतुः। सन्त्वाद्यमा
वादेतत साम्यवतां पुनर्जन्मादिशंकावीतले शोपि नास्तीत्यर्थः। एवं तु त्वेनापलीत्युक्तात्
त्वमलीन्याह पन्नेतीति पुनः। वक्ष्युपदं हहापनमहाडपगलः य आश्लिष्य अनन्यक्षो हहात्तवति।
अन्यत्र विषयंपरीतिं न्युक्तं ति। तादृक् तु बोधात्वात्तत्तद्विपद्दे पदे शत्तोस्सरोऽर्हं पदं अहं
तास्य आदरप्याने उनरीनं रंचमनकरणीपव्वात हौरालम्पविसज्य अनादि दुर्भीमनाधाति
तनं त्वं स्पच्छाविषयामस्मतिर पिनात्त्विन्यर्थः। नत्ति नैतीन्युपानि यद्धपदेशविश्वासव्यो
अतद्विस्मुपदाद्स्मत उत्ति सत्त्ववं त्वंछपवीतसघवंतः निस्तुनिरतिशयपस्तुवानुभवहूपे

पु०२१० विस्मृपरेऽनुभविताऽनुभवोऽनुभवनापह इति कर्तृकरणकर्मणापानष्टो हेतोरथ्यंते । नानिहानुथवा
र्थमुपाहीते स्वेच्छेन्यनुभवेत्यथ्यंते । अमस्मन्वान अंतरायत्वारेणाविशिष्टामव स्याना प ओमृत्तिहूपर
७ वेरू । नविन्दुपानात् । पुतो विहानस्यविमुहानन्नूप स्यविल्पोर्ई ग रशी नस्ता सान्कामहत्तस्यवी र्यवलं लेन
१ मुरधितो पथा पुनर्न दीतिनथ्या हि हि सितआशपो लीवन्तो पाविर्पे नमतथा । अपूर्णर्थः । वद्स्यमानात्मू
मिको पासनात्रूमवलोत स्थवपू मोन्य थारत्यातिनाप नाहता मपिता पूत्पार्थ निरोद्धकामदूत्वेना
मवस्य याभाय ओ मृनिश्च आ विक्षि पते नान्यः । अव नूपं पावि कानारानिर्बुरार्थ पमि चु मित्योहिदे पं । अ
त्यपात्स्यो द्धरतां निः प्रपो वने स्यात् ॥ शुकः ए ज्ञानां २७ पुरू पलहाणामाहुमतं रित्यादि । आन्मस्
थे । ता कृनाप्रकृतिम छापमए से: पु रं देहं विशते ब्रह्मलोकं रविरत्वयमनिव्यापनस्नि नू स्वास्थ्यो नलीव
कलपाप हाविस: प्रविस त्तहायरु पंसरा मनवायाः पुरिशाय नान्हस्य नाहापुरुषः । अनेशोभ्यशोक्तिः क
ल्पनपा । नाराय्मा: ब्रलशापी । आहिदेवो भिराकारः । एवं नरुस्थल हापित्वा त्व नूपं लह पतिापन्का
पदतिा ए पदरूपमाण: ब्रलशापी । आदिदेवो भिराकारः ओभूवनत्र पस्पसंनिवेशो यथा तयदं हिथि राम:
ति: । पस्यं हिप्पोर्इ स्वाना र्क प्रचेतो ख्निवह्नी मिपेदुमित्र मजापतिभिः शरीरिणामुपमानि स्थानक ७

र्भ मेहातत्त्वं इंद्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणवाकपाणिपादपायूपस्थाः स्वतः स्वस्मात् अन्यस्वरूपा
दितिपादयुत्पन्नगुणस्तेषां सात्त्विकएकादशकस्तेतः प्राणानवलं स्तानें इंद्रियाणां पाटवं ओं मनसः इंद्रि:
क्यं इंद्रियाणां सत्त्वादिभिर्विशिष्टः स्थितस्याहो आद्रिकेनो प्रथमे कारणं उपादानत्वात् विशा
दपल्लुपेक्ष्यात्कली रोगि मितत्वात् एव निराकारपुरुषो लक्ष्यः पिनान्मत्वात् दित्र पंचक्षपति बुद्धे
तिासप्रागुनः पुरुषः आहो ज्ञानस्वति पूर्व स्पाज्ञनारस्य उपाधि नाम योनि मितत्त्वस्य एव स्थि
तौ विशेषः मन्त्रे नेत्य र्थ सि द्धं स्थिति कर्तृत्वं धर्मं निर्विमा ऐशां धर्म प्रवृत्ति हि नुत्वात्। तदाह
कं स्थितिं कर्तुः श्रोतो धर्मः। निजः पांच रूपा दिस्य स्वेतु र्विधा रूकः सएवं सम स्याशद्दः अपके
पः प्रपद्यलपः इति एवं विधा एवं सः घात्यः स्पुः। पतंतं प्रति हिं नं प्रति के ल्पं वा। क्रे स्त्र र इंद्रियोरनु
नुमे पिस्त त्वे प्यतो केवले पोस्तु रजस्तमसोरस्वेकत्वेन प्रतिबिंबापोपपन्नात्।। अत एव सत्त्वेन
विस्मृ रिति मोक्षं। इंद्रियः निर्मि। ११। ५।। एवं लक्षितानि पंचबुद्धानि तन्त्रे चेतु तानि ध्यानसिद्धेष
नु पाणिपद्या पंचं वाच्यानि। तत्र हो निर्विणा स्पमु सुतो समीहितनिहि हो सम्यं चमुपापमीलपा
णस्य विशुद्धरूप धारणात्प्रथम स्मि कोपाय नावरं तु पस्य प्रमाद। पुरुष इति नल बुमनि

मु॰ टी॰ पट्टेलाप्र्कं त्वेवं अच्छं पञ्चाश्यातानन्तुरूपं चेत्यादि छि त्यस्याता नेत्याह। अनंतस्येति। अनंतत्वेछद्विक
र्णो। तत्राह। गुणेति। गुणो प्राकृतिक मित्यर्थः। पत पाति नृत्याद्यो दशा आप्तनत्र अहंकारं ता घी: कर्णः वि
८ रा: पातालमिति। अत्राविकारी णमाह कापद इति। विप्रकृतिरैश्वर्यं अत्र चि ज्ञोपलक्षणः आद्या पर्यन्ते त्र प्यायो
४ द्भवः। महदाद्याः पञ्चदृष्टाः तैः सहितः एतस्य सर्वं प्रपञ्च लोपमानामहोति पंचविंशति पातोदशा अर्थाः
पञ्चतन्मात्रा। आशा पामनो बुद्धिरहंकारः चित्तं चेति चत्वार्यन्तःकरणानि। जीवः पुरुषः एभि पु
रुषः पञ्चविंशतितमा तो स्मककमपथपहित्यर्थः। दश शतिरिवक्षणे वक्त्रगत्यस्ताद्या द्विव्य चतुरस्या
नुमेयेपानानुसर्वश्रवनम जनो पिवले: किं गतास्विकरनेपापलब्धेः। तत्राह गुणो तमक: अपापच्छी
णा गुणत्रय: एते नान्यो पित्रे गुणत्रय वि न चितो अधिकारीत्युक्तो। एवं सामान्येन हृप मुद्दा
पचाप्पच्छीण गुणत्रय: एते नान्योपि त्रे गुणत्रय विमचितो त्राधिकारीत्युक्तो। एवं सामान्येन हृ
प पत्र विषयं नहाहं पसामितितारसांपातालां अवचक्ष अपश्यता। अप्योत्तल अ धः। अपश शवः स
र्वत्र वाक्यमे हार्थ पोत्या। पादपोलपरी स्पर्धः। महीधाः पर्वताः पतत्त्रिणः पक्षिणः जानुमि जानु
देशो मात्रः ते गता अष्टहाही नां मनुतां स्तोमां द्वेदश नोवधिलिः। विभुर्व्यापी जघनमे वजा घनं। आ स्मा॰ ८

न्यमुख्यो वृद्धेत्याभिप्रायः । कुक्षिषु कुक्षिप्रदेशेषु कुक्षेरेकत्वात् बहुवचनमापोगात ए नुर्णहा कर्मः क्रम
लं पश्यन्तया । केऽस्मिन् योनौ जग्रे पर्द्दितं । अग्ने ऋग्रहोऽपाद्म्नस्य प्रव णाश्रितमितविचित्रे ऽज्ञानमुद्वेषप
तिमुक्तः । अग्नेति पर्णं स्यन्यादिभिः द्वक्रैस्तस्यतुपस्त्र ग्रहणेन ग्रहणात् । अत एव पद्यार्थवाच्यं स्तत्वं मृतहि
तस्तत्वं मृतदिहितं स्मोत्तं मृतमुक्तं । अश्रावि द्रहलाभिव्यने पद्यार्थेवाभिमुक्तेः । पद्मश्रात सूक्तं स्तत्वं स्तम
दृष्टिः । स्तत्वं चेतमहूर्त्ततं । अत एव स्तूनताबोणिन्युक्तेः । अश्रावि द्रहलाभिव्यने जस्पर्वतन्त्वानां मूर्तत्वेते
यो रेफाः गतोभास्वाणिणि मुलेषु अष्टस्त्रदाहीनैरोष्ठैहां शिरं हानू वेदन्याविशेषेषि सामवेदस्य
कं पत्वमेतरंगवार्थ्यतन्त्रवेहानां सामवेहोस्मीत्युक्त्वा च कारात् गायत्र्यादीभिस्सपानुष्टुबसेरव
नेहिपे तलेशं वह्ताम्न बोविचिनि चेष्टो अपाशाहपो । पद्मस्त्रुद्धोषतने प्रशिरोमस्त्र अग्रहोप
त्रिंव मस्युरु वृद्ध । ए व श्व द्रलित्वानां स्यागनि वप्राय वृं स्पत्यकेपोऽस्यः हैन्नपरेवस्तोरेनं सिश्राबौब्य
न्पपुः क्रमतोषुष्या दृविद्दोषेषु छापापासुकरादीनां हृशितेहृतनेतन्नहै पुरोमसु श्रोषधिजातपञ्चो
षधिज्ञाताः । वृक्षो ऋषं अमेलाणादेवादीन पासो वृत्त्र नुक्तेः छिद्रिपेषु । गणाः प्रमथाः किंव हुनागा
त्रेदेहे स्थितं जगमाभिक शफले पोहृहेवंध्यानार्थं पूर्तिमुक्तां आपुधीन्याहा सुदर्शनामितिसुदर्शी

मु.टी. नमितिसुदर्शनेममन्तत्वमितिसदृशेनामभाष्योषनुरिद्दिपार्श्वहंकाररूपांचकाराच्चित्ततत्वरूपंपद्मं
१८ यतश्चत्रैलोक्यारक्ष्यामितिविद्युधर्मोत्तरोत्तनपिचुर्येघःपद्मंश्योगर्नेघःडलक्षःशंखःस्तुभूताघहं
कारः।कौमोदकीतुबुद्धिःतरश्चित्रिनीवेमाव्यावलिष्याघा।अप्रतिमैर्दकःविद्याधरःसर्वविद्यासमुत्थानो।
शाङ्गचक्रफलकेशरातेवुद्धःवंद्वाकाशशरीरोविवांनिवसितिन्द्रततेध्या।एतत्स्वेनमोमर्पणत्तोलमोतुकर्म
मपो।स्फापकाःशराःतेत्विंद्विपनूपाः।नतश्च्चवक्रशोवोगहापद्मौखड्गफलकेवेनुसूत्रौचेत्पर्ध
दृष्टिणादिकमेतादृपोऽदृपोर्वाम्योश्चित्वंपद्येठंवा।एवमझौनुज्ञाः।अथपनिवारदेवतान्या।हातु
नेदेति।पुत्त्यशङ्खातनेदक्षपश्चिमपश्चलोकुलकुमुदकुमुदाख्यविश्वक्सेनश्चाज्ञदेवस्थंतत्ता
न्वतपुष्पंदंतचंडप्रचंडश्वलमहावलाहृणानांमदृशानांग्रहणा।एतेचसगवत्त्वत्तपा।एवाविन्ना
श्रीवत्सगनुङकौस्तुभात्यातेउपलक्ष्यःनिकपेष्प्रपसेवांचक्रुः।स्पहलोकपालाइतिसस्मासेन
लोकपालानामप्राधान्यंव्यनक्ति।तेनतेवहिःपरिधौपूज्याःपार्षदास्त्वितःपरिधावितिभावः
एवंमूर्त्तेवेपुत्येनविक्षिप्तं ध्यात्वाचित्तमेकाग्रयति स्फुरदितिकिरीटादीनांस्थानानां दृष्टंगाकि
रीटंमुकुटंतत्रमेप्प्रमेयपदंमीनोमकरःतदाकाररत्नांकितेकुण्डलेनेवस्तांच्येपोओमश्रीवत्सो एमः
१८

म गुप्तः स्मास्मः ॥ रत्नोत्तमः कौस्तुभः स इत्यात्मस्पोतिः ॥ तन्त्र मातृ श्रीवत्सः ॥ अंशभूतं वत्सं तस्य वक्षःस्थेम
पं । मधुवृत्ते पुत्कालक्ष्मी वैजयन्तीव स्मरणपा । शाकपार्थिवत्वादुत्तरपदलोपः । तत्कच मूलतमा
रूपा वनमाला या पादतलं विलम्बा पोगमा पाति च सर्वदा ईशो भगवान् भजनीयः सोऽद्य पादियु
तावान् एवं विश्वात्मके भगवद्रूपे मनः प्रशिधाय तत्र पापाः ॥ अन्द्रनु अहल्ल सलोमशाद्ध्याहित्वा
हा । क्षितिक्षिवि । क्षितिर्भूर्लोकं पदा पादेनावलेः संवृत्विनी नमः भूर्लोकं । अमृतः अमेताद्विती
य पदं त्रिविष्टपं स्वर्लोकं विचक्रमे । अग्ने ॥ क्रमस्यां घ्रिरिन्युत्तरवाक्यादेत्तल्लति पस्सर्थला
स्येते । तत्पापपद्महा पतदीपं बलिरन्तीकं उद्गमेति । अथोत्तु लोकमात्मनं तं तं अप्रिमह
पदु पारिगच्छन्नहह्दुर्गात्पांतपरश्च पंरमन्यलोकं गतइत्यर्थः । मततिमिति । अद्वयवोभला
लघन्यलोकत्वामी । तंमस्त लोकं कमितांरं इति त्रिविक्रमं पांप्रिपत्तहो द्वैकार्थो हि तत्वे धामधुमि
: तिरश्च मस्त लोकं हीन्निमिः न वेत्तुमिः समीस्पह हि चरणोपमित्यबुधो यत्रातस्व इतः मरी
चिभिः श्रीक्षिलिली पञ्चपुन तथा । ततः सहिता इत्यर्थः । कामधुगः स्वयं वाक्या हहिद्ताः ब्रह्मचारिणः ।
हेनरदेवयोगिनो मिहदचित्त इत्तयः । वेदो मग्गाद्यः । उपवेदा आयुर्गान्धर्वधनुर्वेदाः । निपमाश्री

पुः टी: १०

10

वादपुः पंचापमाः अहिंसादपुष्पलाः तेचागस्त्यकरणोवृस्पंनेतानर्काः प दाइतिहासाः पुराणन्नानि
अंगानिव्याकरणादीनि षट्पुराणानिसरगगीद्विलक्षणानिसंहिताह्निवर्गशास्त्राणिवेदाधधिका
अथैदैवनाश्चागताइत्यर्थः। योगसमारेणसमाधिवापुनाप्संहीपितः संस्तुहितो पो हानाक्षिहेतनैरषि
तेप द्वैकर्मकान्मचेपुण्यपापेपैस्तेनप्राप्तंधितेतिसापेस्तले समासआर्षौ अलुम्वा। हानाक्षि
दुष्वपापपापाजीवन्मुक्ताइत्यर्थः। तेसर्वेतमंधिं ववद्दिरे। पातस्मरणमाहात्म्यात व्रतं संवदंप्राप्तात
द्विजअकर्मकं नक्षत्रसुवानुभवाइत्यत किपतेनतत्र शोकानजरानमृत्युरित्याघुतअवात। अथप
रीच्याद्विवेदनानंतरं प्रोजामितायप्रोधीकृतापश्चाहेगोदकंमर्घ्यंमतयानाम्पर्याअभ्यगणानतत्त्व
नवाह। प्रुविप्राणवश्रमलकीर्तिः। पजाकातिपितत्वादप्पस्योविनेत्यर्थः। धात्वर्थलगाःकृतंसेइनुज
लेद्ववुनीहार्गणासूतात्मावविष्णुपादप्रद्यालनहूतपवित्रजलपात्रीरलोकानतिमार्ष्टि विशोध
पति। कार्त्तिरिवेतिपुण्यत्वपावनत्वादीदृच्छेतः। एवंप्राचाप्यघोदृशोपचारांपूजांभावपेद्विपा
हावलादपइति। तो पादिभिर्वलिपूजां आत्रहृष्टचतुः। संहिता आत्मनः स्वरूपे अर्पयानादी
नां विमूर्तिरीश्वर्यपेनसलनव्या। पक्षांहं हिता आत्मनः विमूर्तिर्वमवंहरूपवेपुल्यपेनतस्लोहंद्वि

स्मेः
१०

स्वरूपोपीत्यर्थः। अहं हि सोऽस्यापनैः दुष्करणस्य पूजाः। अथ पञ्चदशिणो माहात्म्यं वक्ष्यामि तिविश्व
पं स्थितं विष्णुनेत्यच्चोव पतमम हानुत्सवो दृक्षु पस्मा दृष्ट्वा पानं ज्ञांववाच्य हि हित्रिविक्रमं प्रदक्षिणी
कृत्वा चापसुपेणानमपादैर्वतद्दा विष्णुः सनातनः। प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वक्रममातारुहिविद्यापा
मितिहि कैस्त्रिपुर्न ह्याक्य ॥२०॥ एवं त्रै गुणप्रभारणं प्रथमभूमिकोऽमुच्यातत्र स्थिरचेत
सो दृष्टुगुणप्रधारणो द्वितीयां भूमिकामाहात्म्य लोकाधिवि ष्णुरहमानुष्टोकानुरोधात् ष्टलोके
चयघपित्रयाणामतीतिः न ष्यापिद्द्योऽभेवो नाभिनिवेषः बयां दृष्टदैगुणप्रधारणायाविव
क्षितत्वात विष्णुरूपस्य च स्यप्रमाणं ताल्वाच्चा न च द्वपो पुगप घानो नुपपत्तिः। हरिहराद्वैना
दीश्वरी दिवदुयपतेष्मा। अपि हंससुपर्णौ ब्यानुद्धो हरिहरौ अत्ताचौ दृष्य च यः। तत्र हपमा
नूपाक्षे व्यां हंगपर शुपूराकपालाले कृतनचतुर्भुजा वर्मवसानाम स्मा गनागा विष्णुपूषणा
रुद्रसूतिः पिछत्पा वृषपूर्तिलु विश्वकर्म शाब्दहर्षित्ता। हंसान् पच तुर्भुश्वी च नुप्रभुजान
सकां वनवर्णा मनुकमण्डलं कृत्यान् दिलाहोष्यावि गाट्टी तरीपो यवीनाथोगवदास
नाश्चापपुकुलालेकता आदमन्त्र पुत्र कमण्डलुपुस्तवाद्द हानेति। कपया अवलोकः न्प्स पोव

लोकत्वेन दृष्टस्य दृष्टत्वे चापलं पितानुप्रसक्तत्वेन स्यापिताश्रवेषां शो विपापमपा प्रतिहते प्रतिघा
पु०दी० तेनीते मुक्तिरस्ति ॥ अनुपुंगकल्पे कल्पे विशत्वो वैसादृश्ये पाते प्रसिद्धः । तेभ्यः सकाशादेकस्यैवोपहतः
११ सर्वकर्तृ इति पुच्छा सिरेव कृष्णीयः । प्रधानं प्रकृष्टं प्रधानत्वात्ता अविनि विते कृतं स्थिती कृतः । निर्मन्किं
नीने इत्यर्थः । प्रकृत्यन्यापपुत्रो नेन्यो । एकस्मिन् व्याते पूर्वं त्रयः कथम् आगता इति व्रूत । दृष्टा अगो
चराः प्रसीदत प्रसादं कुरुतात् इत्येव पागमागमनेन एतेन अत्रितुल्यो नाधिकारोस्ति इत्येव । अत्रि हि
रजस्तमः प्रकृतिः प्रजाकामत्वात् । पशोर्हकारः रजस्तमः प्रकृतयः । समशीलानुरूपं जान्ति हि ।
पितृमूलप्रजे शत्रहीनुभ्रिये पेश्वर्यप्रजेस्स वर इति । एवं मूर्तिहृपाध्यायेपि अमेदं भावयेदि
त्याह्याप येति । तत्त्वपाएवशक्यो भिवक्रमः अन्यध्यानमान्यमेवेति । परतत्त्वरूपसंकल्पः
त्वत्र अतस्तव संकल्पमंगोपामूर्धितितुपोवपमागतार्थम् । एकस्यैव त्रिधाविभाव्यान्त्वा
नामैत्रेयो विदुरं ॥ ५ ॥ १ ॥ इति श्रीकैवल्यदीपिकायां विमोक्षलक्षणं नामाध्यायः ॥ एवं धारणा
हृयाध्यासबलाज्जितरजस्तमस्कस्येमुमुक्षोः स च स पार्थ्ये सत्तु दृष्टच धारणानन्तरीयभूमि
कामाह विष्णुरूपमिति । तत्र गर्भोदकेऽव नाभिकमलस्तोदद्दर्श सुन्दरेण चपः । पुरुषतनं तमः
११

शोभाद्यैश्चानन्तो मनोपायो येषु तं सहस्रहस्तेषु तैः शोभितं तस्मिन्नवयवे अनंतं शेषं प्रधानात्मकं
ददर्श सहस्रशिरसं ईदृशाः शेषा येन फणाः पीतामनोपकं तेषां घुमिद्दीशिभिः दृश्यत्वं सहस्रापेक्षं सिता
वलामं श्वेतं तस्य पर्वतस्य दृष्टं शिखायो नीलाः कंठाः सिद्धाः रूपस्य तस्य तथा। तस्य शेषस्य भोगः शरीरं विष्णु
प्रकृतेरधिष्ठातारं पुरुषं। अत एव विशेषणाद्व्यां अनुभावः प्रभावः पुरुषोत्तमे पुत्र स्नादिषु तं मानु
के पुत्रानिष्पत्तकां चातलया चक्षत्रातत्रमिति शयसर्वं सुवनवीजसर्वं यामयिगुहाः। कलेना नवहे
हादि अस्यव लीलया शरीरस्य हस्तं स्तुविशिष्टं गं पीतो स्थले आपुनदी यंक महामलीनां जातासोमा
यत्र किरीटं कुंडलयोश्चतेषां प्रभया पादि दिशः व्याप्ताः सहस्रवं हृवः कुंतलाः केशो पस्य तत्
यातं। आपुधादो विशेषः प्राप्तताकीर्तिः अज्ञा चक्री स्यैजातया अजामापापा द्वै द्वै केयेन नपुं
सकं बाडकालो मूर्खवही स्तु र्धन इति च। अखिलद्विभिः आशिमादिसर्वसिद्धिभिः परमेष्ठि
नां परमैश्वर्यवतां पतिं श्वामिनं। अत्राधिकारिणमाह। एवं वंदं इति। आत्मानं तत्स्यैव कृत्स्न
चैतवैलच्छण्यभावाना। प्रदीपादिव सहस्रस्पदीपश्चिमिस्तु रर्जुनः स्तुष्टं तेन ज्ञातामयः।
एतेनश्चु हृत्यस्य चोत्राधिकारी सूक्ते १० ८७ नवीहशाभेवचेनवि स्मुनूयंतं कृयमन्यथा

पु०८१०

१२

१४

तत्रातत्रोपवर्गार्पणमिति तत्राह। नेदं योगेवेति। अत्र हेतुमाह। इहैव पूर्वपक्षसमस्तव्याप्तस्य भावः तस्मात्।
मत्कैश्छेव यत्र तु र्भुजाद्याकारेणापरिणामतीत्यर्थः। अत्रैव सूक्ष्मं योजे पतिः। त्वं भावेति। हे उरगाप विश्मो
त्वे भाव योगेन मत्कि योगेवहि भाविते विशोषिते हृत्सरोजे आसते अभिव्यक्तः एतत्र वति वेहो
तत्र हेतुः स्कृतेन शास्त्रेणाई ह्रितो निर्हाल यर्थ्याः त्वत्स्वरूपस्थितिर्यस्य तस्य ताविरोत्र प्रमाणा
मित्यर्थः। अतस्ते सत्कापयध्व पुः स्वयिया विभावयंति विंतयति न त्वत्तापसेनिर्माति व्याप्तिवे
न हृदयस्योविमत्तैर्यनके नाप्याकारेणाविखपी कृतस्तद्धनुग्रहाय प्रकयेमवहो नि मा०व: अ
स्लाविष्णे ३।८९ किं बहुनात्यं वेति। तेन्वयैव हेतुना अभिनृपाणां सुदाशानतु मूखणा वुपावि
गाल्वभावे नृत्स मगानीत्यर्थः। योग्यो मत्क्रो एव हपंति। तान्येवते हृयाणि नतु स्वतः एि द्वानी
त्येव शाव्यार्थः। अतउक्तं। इच्छानूपलादिति। अनूपिणः वस्तुतस्त्वनूपोपिमत्कै छपानूपवा
नित्यर्थः। कर्दमः कपिले ३ २४ एवं भगवतः पंचमेदानूलक्षणातोनूपतश्चविविच्यपं
वाना मपिलाम्येषाश्रे उनेराव्र भावं विवेतुं माहा। शुद्धेसत्वे ति। शुद्धं रजस्तमोरहितं सत्वेपा स्मि
न विष्णुत्वेन तथा। तद्वोपासनमाः इदमेषामतिशयेनोक्तमुपास्यं। तमर्थ्यो इतिशयः स

राम:

१२

वाच्यस्य पेद्धाद्रूम्पर्शात्म लाहस्तूपमुपास्यनरोपहितन्रूपमुपास्यमिति । अपयमर्थः । एव
लस्य स्वरूपेण बुद्धयोर्थमवगाहेत इति प्रयमस्त्रिगुणात्मकं भगवद्रूपं मनः प्रशिक्षापयन्त्र
सिद्धिं वश्यतेन द्विगुणात्मकमतः परं सत्वैकगुणात्मकं निर्गुणो ब्रह्मैव लाभप्रवेशपर्यन्तमि
रति शपानं दलामेन ध्यानाकेन कल्पनामेतिनेच अभीष्टाकपार ध्यापिनीमष्टुस ध्याधिमा
त्रोपायपत्वेनत्रय । प्रत्येकं ष्टदुस ध्याधिमेदत्वेन वनमवस्मृरिपेक्षाशाह्विनत्राधपोरव ध्या
मेतद्धि दृष्टस्वरूपमुक्तेषु । अंशस्य स्वरूपे दत्रेस्तुदर्शितासहकृ इवीवस्थामेहालवधैत्पर्यः ।
उक्तमर्थं दृढयन्नाह । मत्वा ज्ञत्तम इति । अस्य प्रपञ्चस्य स्थित्यादये स्थितिस्थिविसंहारणं
सत्त्वादिभिर्युक्तः सन्नात्मैव धत्ते । तत्र सत्त्वतनोर्विष्णोः श्रेयांसि पुंसां फलानि स्युः । खलु शुद्धो विश्वपे
सत्त्वातिशयवत्त्वमवर्णं गम्यते तुपास्यत्वमन्यापयच्छ्रेयांशात । सत्त्वसद्भावादन्येषामपि सत्त्वत
नुत्वेन पाप्य श्रद्धोवा पुभेदा इति वतसत्त्वमेवत न्तुर्यस्येति भुद्धसत्त्वत्वार ज्ञत्तमसो । महदपि
सत्त्वं न पूजमहा । किं तु मुद्धमेवेति भावः । सः तशौनकं १ २ नद्देवा हासत्त्वमिति । सत्त्ववपुरि

पुटीः तिसम्मात्यचिकरणाप्रसिद्धतो निमित्तेष्वेप सिद्धैर्वल्पयदपायंदपायमन्तेनालहोहोवेदेतिपेत्रसत्ववपुषा
१३ श्रिते न तत्र न तत्त्वाद्वाऽहृतौ पूर्णं सर्वमीहते तस्य कुर्वीतेति। शुद्धस्याविद्यत्वात् सत्त्वोपहितमज्ञेतीति भावः। क्रिया
योगः स्वैकं तत्र श्रुते रादि मित्युक्तं तु र्लिङ्गं कस्मादाह। प्रमिताः पूर्वपंतीतिवतुलास्मृतिः। पश्चाद्वेदेन वैदिकाः क्रिया
13 याख्यास्त्राः योगेन प्रकृतिपुरुषविवेकोपायेन सांख्याः। तत्प्रकाशपलिन शैवाः पाशुपताश्च स्वमार्गेणाप्यात्म
नलाः सत्त्वोपायेरेव नन्तत्वेदेत्तु तानियानमितिप्रागुक्तं। पंचैव मार्गाः अतो मार्गपंचकविषयत्वेन पंचानाम्मु
क्तिः। सत्त्वं वपुरित्युक्तं। तत्समस्तमार्गोपकारिप्रतिपत्तेर्बाधकमाह। सत्त्वं न वेद्मीति। देहाभावात् इदं प्रागुक्तं विशुद्धसत्त्वं नि
जं वपुस्तत्त्वरूपं न स्याच्च यतो हिं विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं तज्ज्ञेयं तल्लोपमायमापुयात्। लोकोकपालिन्प्रका
शः। निर्मलत्वात् नस्याद्भिप्रायः। किं तद्देशिष्वन्तराह। अज्ञानमित्यस्य वैवस्तुतत्त्वावेदकं। ननु स्वमपरूप
मित्यर्थः। ज्ञानमहितत्वाद्दुस्यपतेतत्त्वे सत्त्वं नास्तित्ताह। ज्ञानमपि न स्यात्। दृश्यते वज्ञानो अतस्तत्सत्त्व
वपुरित्यनुमीयत इत्याह। गुणोऽतिति। गुणप्रकाशेः सत्त्वजन्योर्विपाकयोः। ननु सत्त्वस्य जडत्वात्कुतः
प्रकाशकत्वं। तत्राह। प्रकाशनदति। गुणश्च प्रस्पष्टं वंधेन प्रकाशते प्रकाशयतीति। अतं भावितरोजर्जा राम:
१३

त्वात्तापेन वा कर्तृत्वेनेति परमतमुक्तम् । शब्दो हि पदान्तरार्थः सर्वथा चिदुज्ज्वलितं प्रकाशकमित्यर्थः । एव
मपि सत्त्वमेव प्रकाशकं न तु रजस्तमसी । तयोरावृतत्वेन चिति संक्रान्त्यनुपपत्तेः । यथाह विते जोदर्पणादि
ष्वेव प्रादुर्भूप्रमूलो हि प्रकाशपति । न घटादिषु । अस्तु नाहि सत्त्वयोगो नित्य एव न त्वैच्छिक इत्याशङ्क्याह । न
नामेति । नामरूपटयोगिकं चरूपश्यामादि गुणः सोऽदर्पादिः कर्मवीत्रे निग्रहानुग्रहरूपं जन्मशरीरग्रह
णं सहार्थे तृतीया । न विहितपितृव्येति पपितु स शक्यो अंशो लिलोपः । नामादिपंचकं न वर्तितुं न शक्यते ।
कुतः सा स्थितिः । त्वं हि तेषां साक्षी दृष्टा दृष्टदृश्यत्वानुपपत्तिः । साक्षित्वमेव कुत इति चेत्तत्राह । तस्येति । तस्य
समाधौ विज्ञानात्मतयानुभूयमानस्याप्यनुमतवा स्वित्वान्वास्यतष्ठ वस्यनयष्ठ व्यपेक्षा । यथाऽस्कंपिनी मयप
रिसवलितां मुक्तां तातेलोचने प्रति दिशं विधुरे स्थिपंतीत्याहौ । अनुभूतिमपहृत्वानेयस्याह । मन इति पतञ्जाचे
तने मनोवचसी प्रसरतः चलतः सकश्चिद् इत्यनुमाने । देहदेव अपापि एवमपि क्रियापाषो ऽशोपचारपूजा
पोप्रतिपत्तिज्ञानेति वस्तु न त्वेसम्यपपिन्वपिवागादिप्रवृत्त्यर्थं मन्त्राः कल्प्यन्तीत्यर्थः । ननु नानादेवोत्तवन्वे
अकिंचित्करत्वं स्यात् तत्रा[illegible] एव स्थितिः । संस्मरप न्येरूपाशिं चेति चकाराल्लगुणाकर्मजन्मानि च आ
दिष्टवितत्त्वमवश्यो मनाविलोरः भवः संसारः अथवा भवस्यापि सत्यार्थत्वे हेतुत्वं रज्जुसर्पादिरिव ममपादिहेतु

मु० टी०
१५
15

त्वमित्यर्थः ॥ तस्मात्सिद्धमस्यापास्तसमस्तावद्यसंघातः कल्प ॥ १० ॥ श्री ॥ अधिमात्रो पापात्क्रियेत्युक्तं तत्रस्म दृषि
मात्रमात्रस्याहा विष्णुस्त्येपाति । हस्तिनस्याव धित्वं प्रकाशनमात्रत्वेन निराकारं संनिरुद्ध त्वात्सामूलमाहात्तेसि
सितित्रास्मि च्छिद्युनूचेपदं स्यैर्यं विलस्य एवैक मंगं विवेके न लक्ष्मी हृस्यस्य चित्तं येहिति । चक्रवालं म उत्ले महालोपा
नुद्दृश्य पाद्दृष्टि । एवं धि ध्यात्वा तं गापास म वंका मंध्यायेदिति । पाहा पच्छीवेति । सपितृस्व रागं जातीर्थतस्कं अभि
कृतं नेष्टं तेनत्वोभाविके शिवतत्त्वे निमित्तो लक्ष्ये सा शि चद्दृति । तस्याभ्ररूवाहिंमं तरेण । पुष्पलं मातत दृश्यपो
गः श्यमलं पापं निरस्तं प्रहितमानुरूपमिति । अविलस्य विध्यानुबीलनो जनेन्याएवं भूत पापिसंवा
हितमित्यपत्ति शपार्थं विशेषपरिरंमः सर्वतः संस्पर्शोपस्यालित तत्र स्त्रीकादिवसौंदर्यवत्तुर्मितं वशद्दः । ना
माति । गुहानीरं प्रेमाश्रयः । पत्रहृदे आनन्दयोने र्मलणोधिषणां स्थानेयप्रमासीत । हरिन्मणि तस्येमक
रत श्रेष्ठा विवपोल मौनपोद्दं यं भूतं पुष्पिकं छ । वद्दृति किं मस्य विहत्तो ग महाविभूतेर्लक्ष्म्या अधि
वासस्थानं पुंसां किं पुनः स्त्रीणां । कौस्तुभस्य अधि आधिक्ये न भूषणं तस्य प्रयोजनं येस्य सत्स्या । कंठे
न कौस्तुभः शोभतइत्यतिशयः । बाहूनितिपवर्गिवं नंत व्यापत्व्यत्र मत्तानिरोलंक शोधितो । अधिलो
कपाला हलोकपालाधिष्यद्दृत्याद्दशशतांचकं । शंखस्य सर्वतः शोवद्धे वमुखे मूलपोलो हित्येनवाऽ एमः
१५

हृष्टोपम्या। कौमोदकीमिति। शिंपां लिस्रां मणपोद्भासःवहन्त्यः सम्पूर्द्दःपुथुफा वालीकृतां। चैन्यस्यस्येत्र
ग्रस्यतावंकारणं परं ज्योतिस्तद्रूपमणिः कौस्तुभं। ध्वस्येतिवलितं चलनं प्रकृष्टीति। पद्महृदनाद्वु श्रीनिकेतं प
द्मं अभिदिपत्त विशेषणप्रधानो निर्देशः। श्रीनिकेतनत्वाद्विश्वमेत्रय विशिष्टं विश्वतन्त्रस्पर्थः। तत्रत्व
पूत्या श्रीनिकेतनत्वस्यहेतुः। कुंतलैरलिपुत्तकत्वस्य नेत्रद्वयेनमीनद्वयपुक्तत्वस्य मनोमयं मनःपरिणा
मानस्येति। अनुगुणितं पुक्तं विपुलोवक्षः। गुह्यापां हृदि। हारमिति। निजमापपा अस्य जगतः संमो
हनापरचितं हारं ध्यापेत। मुनीनामपि संमोहनमाभूदिति तत्तत्संमोहनप्रहत्तस्य कामस्यसंतर्जने
नसंमोहनापरचितं मंडलं वध्यापेत। अव्यक्तं हसितमुत्तकाव्यक्तं प्रहितसितमाहा। ध्यायेदिति। प्र
हसितं प्रकाशमात्रत्वाच्चिन्नाकारेणास्य हृते। अतएव ध्यानापनां व्यवधानाभावात। वहलपात्रं अधरो
ष्ठ म्य मासा अहृणा पितालोहित्यं नीता तनूनां द्विजानामेव कुंदकलिकानां पंक्तिः पंक्त्रतनत दृढं हृदपा
कोशे अवस्थितस्पनि हातस्प आं ईफानंदरासेन पथपूक्रूअ तिरिक्तं न तु दृष्ट मिष्टेत। ध्यानमुष्कारमम
पि मा हा एव मिति एवं दशपु विशिष्ट ध्यानेन हृदो दृष्टरिमतिल छप्रावः पुनर्लब्धः रतिः तत देहपेशन
केर्विपुक्तैत्पजति। अलतस्विन्नवडिशावपलस्यचित्तमत्स्यस्पवं घनार्थमुपात्तं। पथपितस्मिनुभनया

गृहीतेऽप्रमोदात् दृढदृढप्रस्थूलकश्च भवति। तत्प्याप्योत्कं च वाक्य कल्पा मुद्रार्घमानश्च भवति। अन
हपिण्डाऽयं। क्रिया सम्यं हि तन्मुखे क्रिया चह्निती वेस्ताले नश्यति। स च हृत्तां श्रौत्कं च्यजे न दुःखे न दुःसहः। इ
दम् अतत्वं। ध्येयालं वनस्यैमत्स्यचक्षुष्मदृशः प्रवाहः प्रत्यपान्तरे णापराम्य च्छे ध्यानं। ध्यानमेव ध्येयाकारेणि
ति प्रत्ययान्तकेन स्वरूपेण शून्यमिव ध्येयत्वभावावेशाद्द्दीप्तवतितद्गतस्माधि रित्युच्यत इति। अथ या
स्यपोगस्य फलमाहामुक्तेति। स्पतेन्तुवडिशोमनः सहस्रानि र्वाणम्य छूतिनाशं प्राप्नोतिपर्यैर्चनामावार
र्थिनः कदापाहि। परे मुक्तास्य पविनिरपेथ्यिन्यात निर्विषयं सीणकर्षं त्वात्। विरक्तेश्चित्तं संशयान्त्वात्। अ
न अस्पोद्दृशा पांपुरुष आत्मा नेअचीत्तते अनुहृत्तम स्वेडं पश्यति। अ व्यवधानं व्यवधायकस्य मनसोभा
वात्। अनह वेव केन्द्रीविपरपोमे ही भावात्। पुनः प्रतिनिहतोपक्रोहितस्तन्नैवलीनो गुणप्रवाहः कार्यकारण
भावोपपत्त्यन्यथा। सोपीति। सोपि आत्मा स्वस्मिन्नहं हि मितिस्पनिरतिशयानंदघनेपदे अवस्थितः
अवयवः सर्विल छोभवति। घटाकाशमिव महाकाशे कृपामनसोनिहतपायतयो गास्या सलवुपा अत एव रामः
युक्तपापुनरावृत्तिशीकाः हिलपासुखदुःखवाहोपुण्यपापफलभोगाभावात् हि तुल्यमध्यस्तति कर्तृपर्यवस्थि १५
तकर्तौ शात्विको हकारः इवाहरन्मायायाम्यन्वात दुःखपोः सुखदुःखपोर्युगपद्द्विकाराणां वचनतापांद्व

दृश्यमानत्वात् घटवोत्स्यथेति चेदितिवत्प तु पहे तुत्वं स्वात्मनि विषयते अहंकारकृतमात्मकृतं मन्यते तत दि
हानां येन कृतं तत्रैवाश्रितमित्यर्थः। यतः उपलक्षणपरात्मकाध्यासः सात्म्यात्कृत परमात्मस्वरूपं। इदृश एव
च देहाभिमानो नास्तीत्याह। देहमिति। तद्देहं सिद्धो न विपश्यति। आत्मानमात्रेणापश्यति किंतु प्रियतमु
क्तिनं वेति विवेकेन विनापश्यतीति विवेदर्थः। यतस्वरूपमध्यगमनत्सात्स्वात्मकृतवानूपरिकृतं प्राप्तनात या
च श्रुतिः। यथा यथा अहिर्निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत एव मेवेदं शरीरं शेत इति। ननु न्यका
भिमानत्वेदेहमलदैवपतेधितिचेजेत्याह। देहोपीति। यावत्स्वानंभकंकर्मास्तितावत्प्रतिलभीत्सत एवाकु
नः दैववशगोपेतः दैवं प्राक्कर्म खलु शब्दो हेतौ। न चात्मनात्युक्तात्मिमानत्यास्यकुतः प्रवृत्तिर्निवृत्ती तत्रा
हास्यासुः समिगशरारः। न नु ह्यानोदयेपि चेत्कर्मास्तीति न जीवन्तं तहिं संचितैः कर्मभिर्देहान्तं नास्ति स्यु
:। न त्याहा तमिति। तं देहं सप्रपंचं ससकारणं पुनर्न भजते। तत्र हेतुः। अधीति। स्वात्मनि व प्रतिबुद्ध वस्तु।
अयमर्थः। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति श्रुतिः। न विमोक्ष्ये तते अथ संपत्स्यते
प्राप्स्यति। उभयत्रनकारलोपः छांदसः। अस्मात्तस्यदेहविश्ववनात। प्रारब्धफलं कर्म भोगादेव नश्यति।
अनारब्धफलं तु ज्ञानाग्निना। एवं च फलोक्तिः न जीवयोगेलीश्रावि मात्रस्य सेपा। अन्यथा अनेनैव क्रमा

मु॰टी॰
२६

र्थत्वात् उत्तरयोगद्वयोः किं वैपर्थ्यं स्यात् । अत एव तत्र फलं नोक्तं । अत्र तु फलसंकीर्तनमस्येव वन्तीयम्भूमिका
मधिकृत्य स्पष्टं तत्फलं भवत्यादि दर्शयितुं । कपिलः देवहूतिं २ अवयवरूपं क्रमेण विन्यासितुं तस्यावृषि
णाह १ कैकेति । अथो घ्राणमुक्तापाद्यो ध्यायंती धीर्यदा शुद्ध्यति ध्येयं विनावतिष्ठते हां गुल्फौ वक्ष्याग्रेन गु
ल्फौ ध्यायती पदाब्जावता । तद्ध्यानं ध्येयात्मये हित्यादिक्रमेणाह स्थितं स्पष्टकाम निर्विषयेव विनिघातोसस्माभिः २।
१अ यमध्याधिमात्रमाह । दृढेति । अंतःस्थं हृत्पद्मस्थं स्वतो धोमुखं दृतितीस्तोन प्रणावाग्रे णो चोल नाद्
र्ध मुखं ध्यायेत्यर्थः । उन्निद्र उत्फुल्लं अष्टौ स्मृत्यादिनां कोनिपत्राणि यस्य तत्तथा कर्णिकाप्रसवः न्यसेत्
ध्यायेत्स्वादि रूपाणि स्यादिविधानि उत्तरोत्तरं क्रमेण एतद्दुक्ते घन्यत मंध्याने मङ्गलं स्वस्त्ययनं ध्या
नमुक्तं प्रत्याहारमाह । इंद्रियाणीति । इंद्रियाणि अश्वकारम नसो प्रत्याहृत्य धीरो विषयेभ्यः मिनः सर्व
नः सर्वाववहृत्य मनविधारणमाह । तत इति । एकस्मिन्नवाणादौ दृशावंश स्थितं तस्य धारयोति पालं लग्न
: १ एवं प्रागुक्तदिशा स्मितांतं ध्यायेत । मुस्मितमिति विशेषणेनात्यर्थस्मापि माहत्वे तिलत्र
तस्मिन् हसितेपदं स्थेयं व्योम्नि मायोपाधावी श्वरे तन्घोमम शालो हो ति हृ पाविमेकत्वहृ पश्य
म्रूढः नविचित्रं तयेत । ध्यातृ ध्येयविभागमपि त्यजेदित्यर्थः । प्रत्याहारं पाठोत्तो ध्यानात आकूप

एक॰
२६

ध्यानसमाधिः। यमादिचतुष्कत्वेर्पक्षिद्धः। तदेवमष्टांगो योग इहोक्तः। तस्य फलमाह। एवमिति। एवं
सततमिंगे स्वेमाधिष्ठाष्ठामतिर्वस्पसंततत्याभ्यो आत्मानं नित्रीवं मय्यात्मनि परमात्मानिरुर्वान्मनस्सर्वा
त्मके चिचद्धे विशेषात्पश्यति। कंमपीति हीवपरपोरमेदृडकः। ज्योतिरिति हृद्यंतः। यथा प्रतिविंब
भूते ज्योतिरूपाध्यप गमे विंबीस्यान्ता तथेत्यर्थः। अत्रापि फलोक्तिः प्राग्वत्‌ श्रीकंठस्येः उद्वृत्तं॥११॥१
षा॥ती आधिनात्रमाह। अंतकाल इति। ततस्याधसः स्वस्थे परात्मपरः। अंतकालेहाले अंतंगोद्य
पुरुषस्य शरीरस्य परदेशात्‌ प्रगताले देहंअनुपेपुत्रकलत्रादपत्येषु प्रस्वज्ञितःसंन्यस्य निर्गतःधीरो
गरहस्यस्मर्त्यविधिवतनात्युछितेनानि तीवंचैलाज्ञिनगृहोतयमिति। प्रकारेणमनसानुत
वाचा। मुद्दंडद्वा नाहिघर्पहितं। त्रिगतत्रिमिरकारोकप्रमकारैर्वर्त्तितेन यातं ब्रह्मब्रह्मणः प्र
त्यमहंपं अक्षरंवर्णपरं एकोदानमकंपठतेन स्थिरीकुर्पान्। जितश्वासः प्राणापामैः। ब्रह्मवीजमों
कारमविस्मरन्‌ प्राणापामैः स्वप्रसगर्भः प्राणापामः। अस्यानंद्वैध्वपाश्वानमानस्तामयहेतक
मभिः कर्मवासनाभिः विहीनः हृदतलतोनीतं सुषुम्नाख्येचाययेन। हृदयपुंडरीकेमूर्द्धज्योतिषिगा
सिवर्के नासिकाग्रे च अन्यस्मिंचोपापस्पकवेलस्तुनिवर्तमुजादेव श्रीपानात्‌ त्रयेपिकमाहके

मु॰टी॰ १७ ॥

कमवपवंध्यापेत। अमुक्तिरेनेध्येपांतरदृष्टेनपुरुषस्य समाधापनस्य निर्विषयं मनः विमुक्तो निराकारस्य

रूपरंपरं स्फूर्तिस्यान्तपत्रपस्यां दशायां प्रसीदतीति सत्वमात्रशेषमवातिघतो। अपरमर्थः। उक्तममिकाभ्या

सवलात सर्वहतिप्रत्यप्याहृतमपेससंस्कारशेषे चेतसि निरुद्धे असंप्रज्ञातसमाधिनातिर्विशेषचैतन्यला

भः तत्समसंस्कारं चित्तं निवर्तते। तथा च सूत्रं तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानं। अयमेव मुक्तिशब्दार्थः।

मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति। गीतोक्तं तदेवं आभ्युत्थानस्य हतियमनियमोपल

क्षणं। आसीनदृत्यासनमुक्तं। अभ्यासेदिति प्राणायामः। विषयेभ्यो दृति प्रत्याहारः। ततो धारयेदित्य

विषयस्य कस्यचिद्विषयाकरणाहृत्या धारणा। ध्यायेदिति तस्यैव कमात्याणो ध्यानम्। युंजेदिति विष

यतारूप्यः समाधिरिति न्यष्टांगो योगउक्तः शुकः २१ इति श्रीकेशवस्य दीपिकायां समुद्दिष्टत्वविद्ध

रूपाहिता २१ एवं तावदियता प्रबंधेन मुमुक्षोः समाधि सामग्रीस मग्रा मुक्तेदानी अस्यैव व्युत्थान

दशायां योगांतरापपरि हाराचं मिथ्या कास्य धर्म चमगावज्जान्मकर्मानुसंधानं विधातुमाहविल्पो

रवतारहृपाणीति। लओतरापाव्यांधिल्यानसंशयप्रमादालस्याविरति। ज्ञांतिदर्शनालब्धभूमि

कत्वानवस्थितत्वानि तु:खदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाललान सहभुवंश्च तत्रत्स्यानमकर्म

राम॰ १७

त्पन्ना । प्रमादः सनकादिसाधनानां मम पोषणं । अविरक्तिर्विक्षेपेच्छा । अलघ्नमपि कं त्वं हमाधिभूमेरला
भः । अनवच्छिन्नत्वं पृच्छ्या पांपूर्यो वित्तस्याप्रतिष्ठा । तस्मात्कुमारानुसंधाने च महानलाभः । तदुक्तं ज
न्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन । इति । कुतश्चिन्ना
रिशादं व चतुर्णामन्येषामप्युपलंभात् तत्राह हरीति । पौनःपुन्यं वमनं चेतरार्थं । ते चावतारा स्वर्लोक
स्यमन्वंतरपुराणकल्पभेदात् तत्र कल्पावतारानुवृत्त्र धविग्रोपशांतपेवराहंभावपेदित्याह तत्रे
ति । आदिदेवं हिरण्याक्षं लोकाय वादमिराक्षार्थं प इममाह यज्ञ इति । यज्ञः रुचिः पिता । आकूतिर्माता
दक्षिणापत्नी । सुयमा नाम देवाः पुत्राः स्वायंभुवो मनुर्मातामहः । तेन यमुपज्ञ इति सुयम मनुक्तः पश्चा
दुरिरिति । मत आतिथ्यं महस्त्रोकानां रामहत्त्वादिहोमहान्यार्थे कपिलमाह कपिल इति । कर्दमः पिता । दे
वहूतिर्माता नवमहिन्यः । आत्मगतिभ्रष्टविधां । पपामाता पुत्रस्यगतिमुक्तिं प्रपेदे । आत्मनः शमलं मलि
ना कररांगुणसंगात्व्यंपकं विधूय आस्मिन्नेव जन्मनि हि द्विजनारद अलब्धभूमिकत्वमिवस्यर्थं दत्ता त्रेय
माह अत्रेरिति । आत्मैव मयापात्तवपुत्रो दत्त इति अपिप्रत्याहृतस्माद्दत्तः । अत्र्यपत्यत्वाच्चात्रेयः कद्विसि
द्धिउम पर्यायमुक्तिमुक्तिभुक्तिरूपाहे हेयः कार्तवीर्यः । आदिशब्दादलर्कप्रह्लादौ कामोपशमार्थं चतुःसन

भु॰टी॰ माह ॥ चतुर्विंशतिरिति। पञ्चमपाठपक्षे शंसेच्चतुःसनो भूतानल प्राग्भवचतुर्ष्ववतीर्णः सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सना
१८ तन इति स्मनशद्वोपलल्लितवनुर्ष्टेदः। सनात आविष्टितं पतत्वत पः तस्कंदिमाविनामाविसत्वाम्नत्वंस्रगाह।
पञ्चहदिति मुनपः अनन्यपश्यन्ननपुरेशादेवसादात्कारो भूद्रिपर्ययः सप्तमाद् ब्रह्मणोऽर्थं नारदमाह नारदेति
सात्वतं पाञ्चरात्रं॥ नैःकर्म्यं कथ्यते कर्मत्वाभावः। स्तुतः शौनकं॥१३॥ उअथ महानार्थं नारायणमाह १ ना
रायणाविति॥ धर्मस्य पत्नीमूर्त्यां तादस्तो मातामहः दक्षः। तो मातावुः अ रूत्रिमत्तपः प्रभावोपलक्षणं प्राणि
पमावलोपं घटितं निष्पादपितुं देवः। अप्सरसोन शेकुः। पदप्यनंगपततनाकामसेन्या किन्नाम्नः आत्म
रूपाणां आत्मा अप्सरसः भगवतः उत्पलात्कृष्णानारायणस्पधैर्यं वर्णापंतिका भक्तिर्व्याहिते के श्वित कृतिनः
कामं तावद्दोषनाविः क्रुम्नुदहं तिरोपं पुनर्त्ता नवदहंतं नदहन्ति न च सहन्ते। सोपं नो पञ्चोपलक्षणं करणं प्रवि
श्य तप वर्षं विप्रैति कामस्य कावार्ता। उ दिष्टिसिध्य वर्षं धुवपिपंमावयेदित्याह। धुवे तामातुः सुनीतेः स्तप
कोपा मुहुर्विः। तस्मा उ द्दिता नि वाक्यानि वाक्या निताम्यै वपरिक्ति नोवाणाऽऽहैराह उतेन पादस्य अंतिसमीये
स्कृ वगति वपद्गन्न तातेस्तु वनेदिव्याम् नयः सतृरूपः पयोत आत्मनउ पविस्थितं अथ स्ता स्थिता॥ स्तुति एम:
पारो शांतपर्थं पमुमाह। प्रथुरिति। आग्नाराहितायात पुत्र इति पदं नामसत वेनले मे पुत्राम्नो नरका १८

अपतदिति पुत्रः । तेन च वेनः पिता नाम्ना । अर्थिनो द्विजैः उगतिजगद्दर्ष्यैवसम्निस्लानि ॥ अनवस्थितत्वहा
नार्थं अघमस्माह । अघम इति नाम्नि । विनासीदे वीकाना जरवयोगे तनित्यस्य माधिना वर्षा जदुयोगच वर्षा त्व
स्यानतु विषयप्यः । देवहेलन रूपदोषहा नार्थं हयग्रीवमाह हयेति । तत्रैव पुत्रे ममवृत्तयः हयशिराः आस
बभूव । अच्युतोपर्णो हतं नवनीतं रायशापुत्रस्मै मेव व्यनक्ति ॥ ७ ॥ होमपद इति त्रिमितपनीय सुवर्णादुहालीः
कमनीया वेदाद्याः श्रवणाः श्वासे सुवनः नस्तः नाहायु तात ॥ जलोपप्लुतो हा नार्थं मत्स्यमाह । मत्स्य इति ।
स्तोणीनौरूपो मिनो तिस्य प्सो लतितपनीतिसोणी मयः मिकाक् समहाकेतेन्प्रा अपः । क्वावि प्रालोवा जस्या
नातममनु वोम उनुमये लिलेविल्ल सिनापतिना चेद मार्गान आहा पलत्र सालिलेवि जहारवे दाएवमा
र्गामु मेनुके श्वानरकहेतुहा नार्थं कर्ममाह । कर्म इति । गोत्रं दमादि तिद्दान्तेण कपालः कपन घर्षणा
सुवमप्रतोयप्याः मार्कंड यस्य सलप्या । आरतमयहा नार्थं नरसिंहमाह । नरसिंह इति । त्रैविष्टपादेवाः तेषां
सुहमयंकृतीतितप्या । म्रममता मकुटिदंष्ट्रा कपालेदो देवकं पस्य सतप्या मकुटिदंष्ट्रेति माधवं गत्वा देकवज्रा
वः । अत्र तस्मीपेस्यु । तेस पोद्गे कत्ता । आर्ति हा नार्थं हरिमाह हरिरिति । या हो नकः ध्वावेति आरताधिर्नं
यारताधिर्नं पनगणाता मो गदः विनिपादविदार्यग्रा हा द्विति । प्रपन्ने शरणागतेसंत्स्तुचतः स्तुवतः अच्छिपति

मु०टी॰ तानूकश्यपपत्न्यदिति ह हरलोगोः पदैकस्यान् प्रमाणा गूढ घृतिलो वाति खिल्यान्न अपिहिता अवरुद्धा ॥ द्रविडः निमि
॥११॥ ध ॥ स्थूलोपपत्तर्गं हानां र्थं वामन माहात्म्ये न कि । कुतोऽस्या पापानूपत इत्यानूलोतो । किमस्य पापं च ने कारणोपपत
१९ त्त्यैव रनूत्व धर्मस्य पुरुषः प्रकर्षान्तरेणेन वाल्योनपदाहं श्रीपद त्तिनीतिः ॥ व लेः पुनर्नपदं स्वं श्री । कन्चपि
१५ कपट त्वा मेदस्याहा । नार्थं इति । पतनतस्य नाये पुरुषा र्थोपदि हिं बुधाधि यस्यापतोस्माव ककेमपाद शोवं पाऽऽयः
ताः शिखापांशिर सि पतनवान् । पतनश्रोत्मानां मति पुनः शेषपूरणात्वे न शिरमा अन्याहृतेण अमिनेने अंगीकृ
तेषाम् । कथं मूलमात्मानं पुः प्रतिष्ठालंबि ना अन्यन्च विकीर्यत कर्तुमे छत्ता । वकुलं छ इस्य । मा इपो गेप्पुड्य
गमामावाः । पपपिशुरुणा काशिनः शुश्रूषा । स्या नाल्पस्य हानार्थं हे समाहा । हे संदति । फोगं मतिं पोगं स्तन
न्वेनाभि विकेरूपं । दुर्जनोपसर्गो हानार्थं मन्चेतरे शमा हा । मन्चेतरे ति । त्वि अ क्षत्रिमतेनोपस्पृतत त्वतेजश्च अं
विमर्ति । येन चक्रवर्तीति नामन्त्र पाणो लोका नाथ पुत्र सन्त्यं तस्मिन् वसु लासमापानिस्यार्थं ॥ व्याधि हा
नार्थं धन्वन्तरि माहा । ध न्वंतरि रिति । नान्तो कीर्तेः नाम कीर्तनात् वैद्ये रलं पश्ये भागे अवद्येषेल मते । की
दृशं अमृतपुः स्याद्वादुन्याहस्तापरिणामहिला हापुः । अपुः साध ने वेदवेदके अनुशासिको तिले राम:
केवलोपकाशिरा ज्ञेम हे डपण अविरति हानार्थं ॥ मो हिनामाहा । मोहनीति । धन्वंतरि रूपे स्त्रीरूपं च समुद्रा नपा १९

पपन्तु धीमिति शेषः । अन्यानसुरान्मोहं परकेन हृयेणा मोहस्याक्षिपाद्य चेतरि हृयेणाम्नात्तान पतनेपाप
मे मोहनं चक्री हृयेणोत्पुर्थः । स्मृतः शौनकं । । १३ । । अहिकुलेपमगहि नार्थ आमदस्यमा हास्तत्रमिति ।
विधिनो दैवेनडपतनसमार्पतेश्च पापमन्यवे । अशेषविष्णुस्त्रिः सप्त कावः एकविंशतिवारानपरस्वधः प
रशुः । प्रवास दुःखहृन्नार्थी रामाहः । अस्मिधिति । अस्मान्नु ब्रह्मादिषु प्रसादेन सुमुखः प्रहसितमुखः क
लेशो विष्णुः । सर्वशक्तिमयपयोन अलपा अशेषवनगुरु पिता चिदेशा आ शापस्मि रविहर्ष वैरङ्कवा आ
र्तिमहद्दुःखे आर्हतप्राप्तः । परस्यादिति । यस्मोरमायडदक्षिर्मार्गोमहान । हुः साक्षः सपरामितः सर्वांग
कं पापेनसमतथा सपुष्टिशीर्षकस्मा दूर्योदिवसोठमायडदक्षिमार्गोमदाप देवपथा त्रिपुरं हरो दिवस्ट
दूरेसु ददाशीतपामध्यमोवि लोद्वितोपोशोषः तेनसुशाहो अनिरि क्तापादक्षिः तथा वञ्चसमहः वह
स्यलेति । दहिर्हदेशान नस्य हासंविनेष्यतिना शापिष्यति । अस्तुप्तिः शारोः सहा । अधिसेन्द्वेवानस्से
न्यमध्याडञ्चरतः अर्कबणाविबुरतः पुनुपोविस्फतितेःडअशार्दवाना नविद्राक्षपतहस्पर्धः । । त्वणास्य
वत्यसेप्सम ध्याडञ्चरतः अर्कयोगाद्विवतः पुनुपोविस्फतितेःडअशाद्वेपापत ताविद्राक्षपतहस्पर्धः । । राम: १

पु० टी०

१०

वैराग्यस्य बलस्य ज्ञानस्यैश्वर्यस्य महागणाध्यक्षावेम हेदृशाः हस्य ऐरावतस्य दन्ताः तैर्विदंष्ट्रं वितोनटैरिवोनुकमः स्वैनमूषे
णाव :कलुमांहिषांश्च पतेन गोहास्ः अहो मे अद्भुतं वादमितिविस्मयस्या नुभावोत्र हासः सच लोमै रेखावत
हंते रवनतर्भावमिनीतइस्निर्ग्धः अथ प्रसङ्गे तरायमहा गोर्ध्वं सर्व कामसिध्यर्थं चोक्तं ज्ञावगौरं भावयेदिस्या
हि कूक्षहतिवक्ष्यः स्वमूहोकलापा मापपानवशेनक्र यामतुद्धानमूत्रपामि स्यनेन नविरोधी लूरित
तिर्यलंमकिंहपंकुंसमलिनयुतिहपंकंसुवंनस्येशः। केशव्याख्यानेतु पूर्व वद्विशेषएव इत्थं मुद्गा हा
णात्मनः केशो सितकं कृष्णो महामुनेइत्यनित्यं तरीतिः। एविथा व्याख्योपा केशो सुवेत्वामि नोसितोरामः आ
त्मनः स्वमूर्तेः एकाशाद्वश्व हाराड होकाशाकल्पितवान्। हरिर्विंशो हि भगवान् एकस्योविहिरि गुहापं
स्वमूर्तिमिहितिप्यु गहडे चतत्रोव स्यापयस्वपमआगतद्गुकं। तडकंहीविंशोरादेवान्यनुहापविवि
नेत्रिहशालपे। नगाम विष्णुः स्वदेशं सीरोदस्योत्तरां दिशं। तत्रैव पार्वतीनाम गुहा देवैः सुदुर्गमा त्रिभि
र्लस्यैव विक्रान्तैर्निषुपर्व सुपूजिता। पुराणांतत्र विन्यस्य देहं हरिरुदारधीः। आत्मानं योजयामास वसु
देवगृहे प्रभुः। येत्तुपप्या क्षतनेवेहंया व्याख्यातेनेनस म्यकृपराम्रष्टं वंतः। एतः सुरमात्रस्यापि निज स्व

राम: १०

प्रसिद्धत्वात् कालकलिते भगवति जगदनुरूपेण केशवशब्दानुपपत्तेः। न चास्य केशिसूदने सार्गिकार्थितकल्पनेति
प्रमाणमस्ति। अत एव नैराश्येऽहं पुराणे कल्पान्तरप्रसंगेऽप्युक्तिः शब्द एव प्रयुक्तो न तु केशवशब्दः। तथा हि वसुदे
वात्मजे देवक्यामवतीर्णे महीं न लोकोऽस्मिन् कल्पे यमहिम्नी कीर्तिकं स्याद्यात्र यानपि स्थानहस्त्याहिन्ना। अस्तु नाम हि अंशो प
लक्षणः केशशब्दः। न च अविलुप्तसर्वस्य शक्तिर्वेनस्य सत्यादिपुरुषस्येव निर्दिष्टा तद्युक्तत्वात् कल्पविला
दिशब्दानामविशेषः। पर्यायत्वप्रतीतेश्च नैव भवतानां तरेषु। केस्यवान्यमस्त्यादि नेतृ पंस्या ख्येपा
ति प्रसिद्धं। अत एवोक्तं भारते। भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यते ऽप्रमानानः। शाश्वतं कल्पपरमं पोषि अश्वेष्वं पसि
द्धमिति। परकंशं ततो [illegible] मिति। तत्र बहवो हि। प्रचुरतं ऽशो नावृत्तौ तस्येति। तत्रांशे
न तु हेत्वर्थः। अंशो वत्स मतः। एवं सर्वं च एतेन भक्तकेशो वसुधातले इति व्याख्यानं। पत्तु नाविमोवे भग
वतो हरेरंशावि ह्यागता विलिन दन्यकल्पविषयं ह्यां अंशाश्च अंशाख्य अंशो। तत्रेको शशः व्याख्य
नो [illegible] विषयः। अन्यत्तु अंशाः [illegible] ऽपो भावबुद्धिविषयः। तत्र [illegible] हि हि सानु
के। प [illegible] मो नरनारायणो भगवतोरंशो। कोऽसौ भगवान् हरिः [illegible] आह। इह [illegible] पुवोभा
रव्यापायचकारामश्चवलोस्कारणं [illegible] कर्माणि कर्तुं आगतो [illegible] कुरु [illegible] विति। विनिश्चये।

मु०टी० २१

नचपूर्णिकायामपिपुत्रोनरकात्त्रायतइत्थंधर्ममाचरतांस्थितस्यैअयमौल्लोकसंग्रहमित्यनेनविरोधःऐकांतिक
मेवहिधर्माचरणंगम्यतेऐकांतिकःनरकात्त्रायतेमनुष्यतामितिमध्यमपुरुषप्रयोगात्नरकात्त्रायतेएकांतिकमेवधर्मा
चरणंगम्यतेकथंमृतोनरकात्त्रायतेपुत्रंपुष्पदंशात्यात् पुष्करप्रयोधर्मादिपुनन्त्रहमितिपुष्पदषीनेत्यर्थः।ननुपू
र्णिकायाःकिंधर्माचरणेनेत्यतआहपूर्णिकायामपिलोकस्थित्यर्थंलोकसंग्रहंचपश्यन्स्यात्तत्योनिविरुद्धार्था
भावात्।नचद्विजान्मतालेपुत्रपौत्रैर्दूतस्तुण्णामपीप्रनीतामुखिधर्मगुरूपेकलावनीणीववनभीगलुणनहत्त्वे
हमूपत्वरयेनमतिमेइत्यनेनश्रीकृष्णस्यांशात्वपतीतिःमेपुत्रपौत्रैरत्यमदेषच्छीराहोःशिष्टमितिवनआह
मत्रपुत्रामित्यर्थःनात्रपौत्रत्वपिन्नुनाधिकभावोस्तिएकस्यैवद्विधाभूतत्वात्द्विधाभूतमहीपैवकस्यैवदुर्के
ववर्वदत्यात्मानमअंतमच्युतदूतिगव्याचउक्तंस्वात्ययपापुत्रपौत्रैरदूतुणोतिदछमिछतामपाअपमर्थः
मवमोरनहत्वेअत्माराभक्त्यमनान्यविधपिणीदिदस्त्वप्येदितिद्विजान्मताउपनीताःकिंचकलौअवनी
र्णीवितिपदहृछेदःवकारलोपेसंधिरार्षःधर्मगुरूपेमुविअवनीर्णोपुत्रो।अवनेर्भारमुत्तानमुणनहत्वा
पतदहृणंत्यागतवंतोलङ्भेष्वमपुरुषद्विवचनांतेनद्विष्ठोत्यर्थः।नपाअंतिमेचरमेपिकलौकलहेभूपो
पिहत्वापदहितिडपामत्तामितिचशेषःपद्वाकलाःवनीर्णीवितिपदछेदःअक्षौपोतामुरिमतेनधर्मगुरूपे टी: २१

मुक्ति अवतीर्णो पुंसां अवने भगवान् उत्तमं नह न्यायमध्ये अंतिमते आगतवंतो तत्पूर्ववत् । कलाः वितनीर्य इति
पावने । मध्ये हत्वा त्वत्पादो परमतामिति च पूर्ववत् इत्ये शब्दाभिधायकत्वाभावात् । नच्चे कवाक्य विरोध मि
पाने कर्माकपान्यापर्थ कल्पना नुचितेति शंक्यं यद्वचे भगवान् स्वात्महाघो नारायणः पुमानिति निति । एवं वि
लापं पुरुषः पुरातन इति । कश्चित्सुरलोके पुरुषो स्वनाम्नपा आनुहन्ये हि किल्यवतीर्णो । मध्ये मे नम वहिव
मात्मानम विलासमनो वस्तुतो मानतामभ्रम स्वेच्छाभिः कव इच्छेशसंभ स्वामृलो नुभ न्याअहो भाग्यमहो
भाग्यं नंद गोपव्रजौकसां । पक्षिन परमानंदं पूर्णं ब्रह्मसनातनं । ब्रह्माम वोहम पिपृस्पकलाः कलापाः । ग
हीत मूर्त्ति रूपई श्वरेश्वरः । भगवद्वचनात् । मामुपे त्यपुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवंति । मत्तः परत
रं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते । सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृति
र्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं । अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनु
माश्रितं । परं भावमजानंतो हैश्च सर्वै रहमेव वेद्यो वेदांतकृत् । उत्तमः त्वन्मनुत मानाहं प्रकाशः सर्वस्ये
ति अपरिमितिवाक्यावि विरोध प्रसंगाद्विति सर्वमनवद्यमित्यलमति प्रसंगेन । आत्मनः कलस्तु भग
हिमा उपमिवध्यते । एवं घोर इत्यलेपे पुरुषं सत्यमि अनन्यसाध्यानीत्यर्थः । तानि च कुर्वतो स्वमायोल

मु० टी०
२२
22

नैर्कौपलस्पते।तान्मेवाहा।तोक्के नेति।तोकोवाल-चुल्लकिकापूतन्मायह्यपादे नाऽपहन्तः पर्यस्तान्मतः रंगताञ्च
तुम्भ्यं गच्छन्ता।अंतरंगते नमध्यंसा शेनेहिविस्त्य शोरं हिनपोः उन्मूलनं।एतन्कर्मत्र पंरतर स्थानमोच्यं।पहिस
महिमानंनदशेपेत।पदेह इति।विषनूपेतापेपी सपामतत्वे।आगमापेसेपातविनेछ्यनीत्यादि मविष्य
त्वंडरंगे कालिपे द्वहिर्णपमुना।तत कर्मेति।इवशत्रोवा कपाले कारे।मुखिव नेपीक्ष्वनेउ जेष्यति।उद्दीप्य
नति।अनोहावाय्यैः अवस्मितो निलीत अंतकालो मत्पुर्पत्य नते पा।नेत्रेपिधाप्यपिहितेकारपिन्वास यलः
सवलमदुःग।हागीतेति।पा।तापशोहा भुल्लं दृग्मनमाति पावताव ध्यतेतावन्मांकेलभते।संवृत्यदृष्ट्वा प्रति
पाद्युिना।विद्युरपमिति।संज्ञामवोधो।नेरंचेति।याग्राघद्वयंतस्मात्मवसन्तुः ध्यीमः आयतंव्याप्तं तंदिकुंठे
वैकुंठेडुयसमीयंनेष्यति॥गोयेरितिरिरक्षुः रक्षितुमिच्छुः आर्षमनिद्धः।शिलंध्रंछत्राकारं वर्षाछ्भवति
महीध्रं शेवद्दनोहेन्य नघुनारद।क्रीडन्निति॥गोयाम्निकाया।शसोत्सुकः।एसक्रीडायांआसक्तः कलेम
धुरः यद्देः आयतेन आलोयेन दीर्घतानी।नयतन्महि तंमऋ छेना।क्षंगीतंतेनी हूति तोयः स्मरः सएव
हकयासंतास्वधाधनदानुजः शंखचूडः॥येचेति॥प्रलंबाघाश्चपर्यंता एकोनविंशतिः कुजो भौमः
कयिद्द्विविदः बल्वलोयाना मिसेवलमदूगाहतः॥सप्तोसंसप्तवृषा: सन्मितोसंग्रामशालेनेमल्वाधंते राम
२२

सर्पितिशालिनः । हरिणा सहमच्चेतस्याः मे स्तितिर्दीपानिलपंपांस्यं तां न विद्यते दर्शनं मल्लोपगार्हिर्यं च निरु
पेक्षत्याबलेभीरुपाप्याः व्योतां हूपाः कपटनानिपस्पतेनतत्रलनतत्तु बलमहाद्दर्पो हरिनामा न एवा अशो
षस्तेहे हूहानाप्यं ब्याहनाहा । ब्याहरेति । त्वनिगमः त्वत्कृतो वेदावतं अहोहरपारः हरे त्वयि न पर्वतत्त्वस्य सम्भृष्य
आविर्हितः अवतीर्णः अनुपुंगभ्याप्येहापरे विठेषशः शास्त्रो मेदे न भ्रान्तिर्दर्शनं नि वन्ध्यं ध्यां । बुद्धमाहा । बुद्ध
न इति । पूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतर्भिः अलक्षितं नमममावेगाभिः विमोहो गृहीतस्त्वया अनेनेश कीः प्रलोभ
त्वयाकृ अहंतोमाच्युते उच्यते विष्णुना औपधर्म्यधर्माभासः । त्वायच्युत ॥ कलिदोषा नरा समाप्य कल्किनमा
हाकल्कीति । पार्हिंपुराणा पावंडिनो वेदवाह्याचाराः । वृषला शूद्राः दैगाशमानाः एषा च फलोक्तिः षष्ठ
स्यन वृत्तेष्वाशो अनुकृतेनु लौकिकं फलमूहोऽप्र लानार्ह । १७ ॥ एवं कल्यावतारानुद्घाम्य चंतेत वनारां
नाहामन्वंतरेति । तत्र लोपं मुद्रापे मन्वंतरे जातं पुरुमाहाप हरति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण संगोपनि
षद्दंशावास्यतिरहस्यं मंत्रं व्याहरन् अपंतंत्यापं मुवजगत्पुत्वादितुं स्तुधाविष्णः अवस्थितान् अवे
तिगानमिरुप्यपोसितं वंधनं तनोव हुवीहिः । तेनउक्तं गलानिष्पर्थः । त्वारोचिषेपेनुविभुमाहा । विभु
रिति । न स्यान्तुष्टिताषांनतोवेदशिरसः तस्यविभो ॥ कौमारात कुमारस्याह दूरवाग्नेताज्ञातं आवाल्यान्

ब्रह्मचर्यं। औत्तमेस्य मन्वन्तरे नमाहा। सत्यो ति। धर्मः पिता। सूनृता माता। सत्यव्रतादेवान्तरः। सत्यजित्. तामसी
नरेंद्रः। तामसीये हरिमाह। हरिरिति। हरिणी माता। हरिमेधाः पिता। अमृः। ८।१।। रैवतीये वैकुंठमाह। वैकुंठ इति। शु
भ्रः पिता। वैकुंठा। अंतरः। ऋत त्रिकाम्य पाल लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया विमनसा गीतवाच्य चाक्षुषीये अ
जितमाह। अजित इति। तत्रापि चाक्षुषीये मन्वंतरे संभूतिर्माता। वैराजः पिता। येन अजितेनामृतकः। ८।५।। वै
वस्वतीये वामनमाह। वामेति। अत्रापि सप्तमे मन्वंतरे आदित्या अदितिपुत्राः अवरजः कनिष्ठः। सावर्णी
ये सार्वभौममाह। सार्वभौमेति। सरस्वती माता अस्य अमे इंद्र। पादे पुरं दातवे नेमानरेंद्रः। दक्षसावर्णीये ऋषभमाह। ऋ
षभेति। आयुष्मान्नाम्बुधारा हेतु समार्पितां अमृतो नव मरेंद्र।। ब्रह्मसावर्णीये विष्वक्सेनमाह। विष्वगिति। शं
भुरिंद्रः। विश्वसृजिन्विताः। धर्मसावर्णीये धर्मसेतुमाह। धर्मेति। वैधृतर इंद्रः। रुद्रसावर्णीये स्वधामानमाह। स्वधा
मेति। तस्य रुद्रसावर्णेर्मनोः अंतरे मन्वंतरे साधयिष्यति स्वधामं केरिष्यति। मन्त्यमहाः पिता। देवसावर्णीये
योगेश्वरमाह। योगेति। उपहर्ता अर्यपिष्यति दिवस्पतेरिंद्रस्य अर्थाहि देवं दे। इंद्रसावर्णीये बृहद्भानुमाह। बृ
हदिति। लदा चतुर्दश मन्वंतरे वितानेयशाः। क्रियातंतवः कर्म भेदाः। वितानाविताना विता विस्तारयिष्यति। हेमहाः। अज
परादिता। हरिपहानाम नम मंन्वंतरे शानां कल्पावतारम मंन्वंतरावतारांश्चेवाकार्ककालीयन्यायेन योगपद्येसंमतान् एमः
२३

मन्वंतरेष्वस्तु प्रागुक्तो त्र्याध्वनुसंधेयः ॥ युगावतारा नाहा । युगेति । शुकं इति नामतो रूपतश्च असः अस्मत्रंकल्पाद्विना
हीति विश्व नब्रह्मचारिवेष इत्यर्थः ॥ न च्यावनाभ्या हा । हंस इति । हंसेति गच्छतीति नानाविसर्वं मिति हंसः । हृतेर्गत्यर्थस्य कर्त
र्योर्गलोहिकः सः सुपर्णः परमात्मा । सुपर्णेति हंसेति गच्छतीति नानाविसर्वं मिति हंसः । हृतेर्गत्यर्थस्य कर्तरि प्रा
ते ॥ विकुलमापातो ऋषिभिस्तपतीत्यनीति वैकुंठः ॥ धारयतीति धर्मः ॥ योगः समाधिः ॥ यजमानात्मा ब्रह्मा ॥ त्रि
मेखलः त्रिगुणमेखला ॥ दीक्षां गच्छतापस्मसत्यपा ॥ हीक्षितवेषरत्यर्थः ॥ अमोविष्णुः ॥ न च्यावनाभ्या हा ॥ विष्णु
रिति ॥ दक्षिः सुतपसः प्रजापतेर्भार्या पौतस्या पुत्र सर्वे वेदाय स्मिन्नमस्तत्या ॥ वर्षति पुण्यफलमाकं पयति च
मायं फलदाने नेति वृषाकपिः ॥ जपत्येव सदेति जपेतः ॥ डुकृञ्भूपानगोयोगानेयस्मसत्या ॥ निजानि वर्मोपं
काहीनि ॥ आदित्यशाद्यानवञ्च्रहक्षमहोऽजपयोकुशादीनि सहस्रं विदु ... कः आगंतुकलहरोंको स्तु भादि
त्यवेषुरत्यर्थः ॥ न च्यावनाभ्या हा ॥ नमस्त इति ॥ वासुदेवसंकर्षण प्रद्युम्नानिरुद्धाम इदं कारमजोपुद्धीनां
सर्वकल्याणिमान संशयनिश्चयहेतुनामंतःकरणानामधिष्ठातारः ॥ त्विषा अकल्पं हंदुनीलोऽस्य वर्णं अंगम्
त्वादित्यपांग कर्णादित्यस्यंचवराहीपार्श्वदः सुनंदादिः ॥ ते सन्निहितवेषस्यचवि शेषणानि दृष्ट्वा ॥ यथापि
यत्नं न्वेगाप्यते ॥ पुरो हैरण्यं वता ... यं तास्यर्थः ॥ संकीर्तनमात्रे ज्ञामसंकीर्तनं प्रधानं द्वापरे तु पूजापाः

मु॰ टी॰ प्राधान्यमुक्तं। ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशव
मिति। कलौ प्राप्तिर्विमुक्तिर्हि मानुषलोकेन तत्सर्वं नाम्नानु हन्ति तुल्यमिति तत्त्वं च पितुं नाम्नाव स्मरेत्सेति मा
२५ हात्म्यमिति। हेमलालपाललेव चारणारविंदं वेदेतन किं पश्चात्तारा हि सकाललघुत्वापादिकाल थ्यास्माव नेति न
स्याद्धा। महापुरुषेति। नचैषा माशिवतत्त्वस्नेवापोश्च मरस्याहात्म्ये पांसुत्वे हेतु तपासरोध्यानुमुवितान दुष्कौ
आपाप: स्मरणो कोप्यस्मन्नोपच्छतिप: शुभ। पापस्य स्मवृत्ति स्मरतां न महादोर्षशामिति तां हि किं तावदे
वफलं नैत्याहा। परीक्षित। पशि मवं हेति मनोरथं वपूरयतीत्यर्थ:। पचप्यन्यदेवता आधेवं नेष्वापि ज्ञाना
शेषपापस्य पेरामेना। दं तु ददत्यतद स्याहा। नीचयति। नीचं गंगा आस्पद अश्वप:। अत एव शिवविरिंचि
प्यामपि स्तुतं। कावान्यान्यदेवतानां नस्माहोश्वपचेपोऽप्यमित्याहा। स्वरराप मिति। महाङ्क्षिसे व्यमानना हु
मीरां तन मध्य नराण पन्पल्पकानि त्यपिज्ञास्तीत्यत उक्तं। मत्वेति मम संगे गंभीरं चेत्यर्थ:। पच्चावान्ये: श
मिताप्पान्निः पुनरुद्देति। तत्पाचेपुनेत्याहा। भवेति। प्रम न्नगं भारणामेवाहा। न्यव्के। ति। अरराप्य मनन
पिप्पटते प्रति कूलपरिज्ञनादुपद्दीणा परिवाराहारास्याहित्यत आहा। सुहृदुत्तमसरे हिमतेति तहिं हि कि राम:
नीनर्दीकिं दूष्पणमस्ति। नेत्याहा। भस्मिसमिति। अनिष्ठनीपितुः सत्यपालनाये त्यर्थ:। गांभीयपूरपुरस्का प २५

स इत्यत आह । मायेति । भगवद्रूपधारी चंद्रपिता सीताधर्मपत्न्यादिको रामः व्यापाराल्लिप्सुरशोच समानोप्यु
तेऽप्यतिशयो यथा पापि मनो वा कायः शरणं कुर्यान्न कं जगत्त्वा यं जन्मजरामरणरोगार्त्तवनारण्य
न्नाहरी ग्निपुरमिति । करस्मादन्यः तिरि ॥ ११५ ॥ त्वल्पावतारा इत्याह । कलयेति । अहं ब्रह्मा महेशाः अन्या
पत्रयः स्थाने पातालेन पुराणं च तव कल्पावतारेषु कलाहल्प त्वं महत्त्वं महत्तमत्वमेवेति गम्यते ॥ ॥
इति श्रीकैवल्यदीपिकायां विष्णोरवतारनिरूपणं ॥ ॥ छ ॥ ॥ एवं योगावतारप्रसंगेन धर्मार्थं भगव
त्स्वेच्छकर्मानुसंधानमुक्ते हानीमसौ भावनया विहितान्यादि चित्तभूमिका दार्ढ्यमेकाग्रताप्रतिपाद
नार्थं च भगवतोऽपि ध्यानान्याह । विध्येति । तेषां प्रथममाह । अद्वेति । मूलात्मानं देहं कालपरि
च्छेदहीनं धीदीनेषु मानवत्तमेषु मैत्रीसमेषु अभिन्नत्वं च सुपात्रे वाक्यावलिस्तुरितितेषां बुध्या जीवा इति
देहेषु देहात्मना जीवाभिन्न जीवयोः सजीवः ॥ प्राणप्राणिनोः सजीवयोः प्राणी । सचित्ताचित्तयोः
प्राणिनोः सचित्तः स्पर्शज्ञास्पर्शज्ञयोः स्पर्शज्ञः । सरसाज्ञरसज्ञयोः रसज्ञः । रूपज्ञः । उभयतो दं
तैः कृतो दंतपंक्तिहीनतो दंतः । सपादापादयोः बहुपादो दंतयोः सपादः चतुष्पादावद्वपादयोः सपाद

दपोः सपाद पो श्रुतुः पादः। हस्ती भूतपाद्ध पा हस्ती भूतपाद्धपपो श्रुतुः पाद पो हस्ती भूतपाद्धपः। वर्ष्मीव
मु॰ टी॰ र्ष्मपोर्हस्ती भूतपाद्धपपोर्वर्ष्म। गजलणाक्षा लणापोर्वर्ष्मपो श्रीलणाः। वेदश्चा वेदश्चपो श्रीलणापोर्वेद
२५ श्चः। वेदोर्ध्वश्चा वेदोर्ध्वश्चपो वेदोर्ध्वश्चः। सेशापछे चसेशप श्चादिनो वेदोर्ध्वश्चपोः सशापछेदीत्स्वध
25 र्मनिष्ठा त्स्वधर्मनिष्ठपोः संशापछेदिनोः स्वधर्मनिष्ठः। पपाल मसंतुष्टा पापाला मसंतुष्टपोः स्व
धर्मनिष्ठपोर्ध्यपाला मसंतुष्टः। धर्मानुपजीवि धर्मानुपजीवि नोर्ध्यपाला मसंतुष्ट। तुष्टपोः धर्मानुप
जीवी। विष्णुभक्ता विष्णुभक्तपोर्धर्मानुपजीविनो विष्णुभक्तः। इंद्रियहृतिं त्वं स्पर्शाह्लादि सामान्यं न स्वत
न्ने त्रिपाद्ध्योगमः। ॐ [illegible] फलं अन्याक तेव मोक्ष चा विष्णुप्राप्त्यर्थमेवोपमः। फलेच्छानुषंगिकं
विष्णुप्राप्त्यर्थमेव फलमोगः। आन्यानुषंगं त्वानुषंगिकी विष्णुप्राप्त्यर्थमेवान्न धारणाः। मुक्तित्वानुषं
गिकी निरंतर त्वमन्या [illegible] हेतोरस्वेदत्ता। प्राप्त्यर्थमनतिम्लोकवक्रेन विष्णुभक्तम प्रशंसा। पुरं त्रेघ्ना कु
पिलः देवत्स्यहिंता ॥३॥ श्री ॥ नाहं [illegible] मुडः मुखेन विनाने पद्मे अदन अप्न हनयानविधि राम:
। किं भूतिं योनमात्सरतादाने नम्नुने आलो डिंपतप पापा लणास मुखेन च्चरतः अन्नत अनुघा २५

स प्रतिष्ठासंस्थापितुश्च स्पसंलुप्तस्य मपि नाशयतो ऽवतिष्ठते। आर्पते निजकर्मपाके ऽप्योर स्वकर्मज
नितैः शुभाशुभैः अर्पणं च नाशयणाय ते तिसमर्पये इति बृहस्पतिः। तेषामिति। कः पुरुषो विष्णाश्चवि
षहे ननाश्च न्तं क्रोधनसहन। पैवि प्रेः सत्यलोकनिवासिनः त्रिविक्रमस्य चरणाग्रहं लीकृतं पदं भोग
गाः स्वे च लनामे॥ २ नशिवेन सहत्रीन् लोकान् अद्यापि सघः पुनातिा तपायेषाम नलम मं घिरजो
डं सा हत्वेः विरोट र्वि भार्ग्या अकुटी अवं डादेश का लाम्प्यां विकुंठ त्वं लोक स्पपो गमाप्यावि॥ पेम
इति। दृिमवराने मा लणान मद्यापादु हतो दुर्हि मः गावो हिमूपान्य मृताः मूर्पश्च विष्णुः। अलघ
शरणानि रसे कहीनानि मूलानि च स्तोमन्त्र नवो सम्माधि घाना नानानि पेमे त्वं बुध्या अनधिघान
बुध्या बृहस्पतिः। विष्णुम ज्ञेतो पितेषां अपकारं करिष्यंतिनोपकारो प च पित्सर्वं वि ष्णोर् धि ष्ठानं तम्पा
पित्य ने कृत्वा वुपकाराय पकारोऽस्ति विघ्नस्य शानोम मन्वाति। तान् पुरुषान् स्पध्या अ आकाराम प
म द्यानः कथं तिविः कलान् कुर्व तिपातयं ति। मम दृष्या प्रेरिताः अहं हिरिं डने दृणाय मावीमाम धि घा
नापेश्या लणानि ति। पुष्पी लणान् सं बोधयं ति नि रहपुष्पान्तः। कुतः ष्टोदुशोप चारः मविधि पोर्वयं
नः। विष्णुबु घापृज्य येन। श्चिपत। तिः सत्कारान् कुर्वतापि तेष्ण घृ दः मादि माणा चिन्त्य पायम पेत्पन

मु॰ टी॰ स्ति रत्नाकरे द्वितीयप्रोपपन्ने ज्ञा ह्याणाव क्रं क्रोधाग्निनां मुष्यत स्मिन्निलस्तुषपापिचतः आत्मसवनपुना
२६ जिव गच्छतीति । स्तुवंतः अहमिव अहंपुण्यानेवोपपामि ॥ श्रीभगवानुवाच ॥३॥१९॥ व्यतिरेकमेतम
२६ पि प्रशंसंसति । कुणपं निर्हीवं शरीरे त्रिधातुकं तो जोधु आत्मकत्वात तावान पितृ कपरद्वेष्याहो । स्वबुद्धीः
आत्मीयबुद्धिः । मो मेति प्रतिमाहो इत्यधोः पूज्यबुद्धिः । पतय स्यजलेती र्थेव द्धिर्न त्वमि हेतु विद्वन्मन्ये षु
काहि विनकदाचित ॥ गोखर इत्यपशुत्वमिषत्येडको ॥ भगवानुवाच ... ॥१०॥ रशांतस्त्वनलु
सेवं विश्लोरा धिस्या नमित्याहामन्त्रेति । भगवान् प्रविष्ट इति मनसा वहमात्मपत्र प्रतिमेकपूजके
नि दति । अहमिति । अर्थो प्रतिमा । प्रोभामिति । सत्वे नित्य चे । आत्मन्वा चिर्नमिन प्रेमात्प्रदेवं ईश्व
रत्वात फलहात त्वं हित्वात्पात्कोपो र्वामजते सोपिहित्वाम स्मन्पेव नु होति । मसंवस्मतिमापूजन
स्यनित्यलत्वे हेतुमाहामनः शांतिर्हि फलं । सामरवागद्वेषहानेः । साचसर्वात्माविष्णुरिति दर्शनात्त चे
प्रतिमैव विष्णुरिपरथपनो नास्ति प्रतिमा चेनाद्विस्तुतु चित्ततो मनः शांतिरिति चेन सापिनास्तीत्या
ह । अहमिति । उत्क्राव वेदविविधैः क्रियपापप्रपाहे अनघेरेव हे तो । दुर्ल्यं स्य ज्ञानानलुकर्तुं गुणान
सोहि मा द्वषि अर्वं पतिचाप स्तुन द्वेषि । किंतु स र्वात्माविष्णुरिति न जानाति सपाव ज्ञानातिमाव राम:
२६

इत्थीहाव चपिहिंस्याहा। अर्च्चेति। आदित्यवाद्युक्ते यथि घानेपुत्रमादिह्वस्तुबुद्धिं कुर्वं सर्वान्माविष्णुरि
तिसानीपात। ततडानं विमासकस्तुमपंचनिवर्तते। उद्दामेतरं कुह्नेत्यध्यातस्यमंपां भवतीति श्रुतेः। न
देनहाह। आत्मन इति। अंतरं मेदं उदरं आत्पन्नं मपंचकालचक्रपरिभ्रमणविद्वेषे अहं स्नजामि। म
मुहुर्मपहं कपिलः॥ ३१॥ इति कैवल्यदीपिकायां विष्णोरष्टिष्ठानामानि॥ ॥एवंभगवतोधि
ष्ठानान्युक्त्वा इदानीं तत्स्वरूपेतद्विधापते इति स्यापानमुमुक्षोर्भगवितिसातिरेकमनुरागं विधा
तुं भगवतो माहात्म्यमाह। विष्णुमहिमेति। तत्रापि श्लोकसप्तकस्यैकेन पूर्वार्द्धेन विधास्य इत्याम
त्वेन महिमावृत्तादिभिरपि दुर्विज्ञेय इति श्लोकार्द्धेनाह। विष्णोरिति। न आहार इह एषु त्रैलोक्ये
पु के विष्णुमध्ये कतमः किं जातीयोऽपि कविरतीत्यदेशादप्यवीयमाराधनसंख्यानेवाह। सोऽपि
मा इति स्थिरस्वरूपकावादानो। कोसौ विष्णुः यश्चिन्त्यरूपं च त्वं कं मयत्नथाह। त्रयो लोकाः पश्येपस्येति
न्निदं सु कालचक्रं त्वं हस्ताद्वेन बलेन नस्त्रुसवलनाप्रतिहतेन पुरस्ताद्विलोडयन् महत्तत्वमासी
नोऽपालना गुणानां सांख्यमूलचक्रं स्वेरिह साध्येन बलेन नस्त्रुसव प्रकृतिः सत्त्वमधिष्ठातं यस्य
सतत्या। कं यथानं कं यथामानं। सर्वाशिवत्सं निसर्वेषां सर्वं चेष्टा स्वरूपस्यः जांतमिति। अहं च ला

मु.टी.
२७
२7

नैतवृ नारदस्य अयग्नाः स्वनकादयः। विषिकरणेषु दृष्टौ। अवरुंद्राप्याः पुतः शेषा पिनाघापिस्म
वस्तिनित्यानाति। सपघप्या हिदेवोदशशालानन स्वा। एवमविज्ञेपत्वमुन्धका। एषभगवत्स्मसाप्ताद्न सो
नतामाहा। येषा कितिं। स्तवनान्यः। दपूयेनदपाकुपतित छपलीकें कपटेसेवितचरणाः चुकारार्थिं दे
तिवापेषां नीर्त्तुमापानाश्व ष्मगालमस्यैशाहेरेत स्वश्ररेद् धीः पाशा रतेमनषीः। तीर्थे मायत्वे
सिद्धपेन हित्या कं। भगवत्स्मसादाज्ञापदत्सु अनिरुद्धो नाम्याहा। वेदेति। अहंमेलाहे अगनारदस्मशि
मेयो द्विसिर्विनापाद्स्माधि मात्राहाविमर्दवृतिस्याद्योगमापा। हित्वखर्वः प्रह्लादः। मनुर्ग्व्याप मुवः तत्पत्नी
शतरूपा। अग्नासज्ञाः प्रियव्रताद्याः। उत्तमाहो। ऐलः पुरूरवाः। विदेहो जनकः। नाहुषो ययातिः। देवव्र
तो भीष्मः। गाङ्गेयः। को भगवतादर्शितविश्वरूपः। द्विजवरश्चापेशावदः। औवधोद्विती पतकारजोपः। कृष्णदेवो
भगवद्दातिष्यकारी। अद्भुतकर्मो विष्णुः। तत्परायणां पं छीलसेद्विजेतनगाशिस्त्वा येषां तेन घ्या। कृष्णे
गुरुपदेशो धारणा। येषां तेन घ्या। एवं पूर्वरंग कृत्वा प्राधान्यमाश्रिराकारमहिमानं नाबृहाहा। शाश्व दिति।
शाश्वतनित्यं। कुतः। पुतः प्रशांतं निःक्रियं कुतः पतीमपं मपापाद्विक्रिपाभ्यं पंचद्वितीपाभेन चाम्नसि वो रामः
धमात्रं। कुतः। पुतः। पुतः शुद्धं शुसिद्ध ज्ञानस्यनकर्मा हिशेष स्येवन घ्यात्वात। न वात्मा स्पद्धिना पः। पुत २७

आमरूपात्तदुक्तं शंकराचार्यैः। देहेप श्यन्नविहीनोपि सदा हृदि इति। नचैतत् ज्ञानशब्देन सद्धेतोपनीय
ते न शब्दः शब्दो हि कारकार्थः। क्रिया पर्यायो न चात्र तद्रूपं। नापि मनसा द्वैतं मनो हि माया सा च यदि हृदि
इति। अस्मिन्नविद्यानन्दविलसितमोक्षे वा न देवशानं भगवतः पदं प्रलोकेति प्रसिद्धो न च विनिः प्रमाणं कैवल्य
ते प्रविष्टः। अनुभवति। अनन्तस्य विशेषं कथं चापरिच्छिन्नतो दृश्यरूपवेद्यत्वं शीघ्रहीनत्वाच्च। किं तर्हि
विद्युत्स्फुरणवत् सह चरं चित्तेन निपतन्नप्रविशेषणम्भोनिवर्त्यैश्वर्यं हा वर्ती तिस्थ्यकृतलोपसकर्तृत्वं हि
नष्टुतृप्ति इति पश्य च्छिन्नत्वं इति पशनन्नप्रपलः। स एव कर्तृत्वं हीति हृदयपद्मे स्थितो दृश्यते शरीरे प्राणोपेपापापि
नेनाप्यर्थः। वेदान्तहृदि रिते स हि स्वस्वरूपानन्तस्य भक्त्यो नदातीमीश्वपदानि पान स्वरूपलाशय स्तनेन
र्थमुपात्ते नश्वनि च्छेदं जीवनेषु नष्टं वरणोपहितैः संपद्यो भवति। तदा नि पानव विवेकेन ज्ञानाहातिःए
वं संस्कारीपमस्त्ययं पदमुक्तो भवे तिन दाप भंगहोतिपदेन उक्तं पदं पश्चात् स्पोपार्जकः सभग
वान् व्यापनः कारणादृश्यश्चेतस प्रविश्य क्लिष्टिव्यतिः सतः स्वरूपानन्दावानोपदर्पणं बोधमा यो प्रा
णात्मना प्रसाधारणत्वं तेन विविहितस्य मालत्वेन सुत्रिपश्यद मिति विभागेनोक्तस्य स्वरूप
स्य च वासहितं हि विशार्थमात्रेण विशीर्यते अन्तःकरणे प्रविश्यति स्वगः। सदृशाना माया गोचरा।

पु॰ टी॰ पदार्थानामाभासमात्रत्वोग्राहलक्षणत्वाद्यसामग्रग्रहणंतपतेन विहितस्यक्रमाक्षान्तार्थदं सत्रिपरस्येदमितिविभागो
२८ नास्मस्वरूपग्रहवात्तर्हि हेदेहि विशीर्यमाणेन विशीर्यतेऽतरुपुण्यापमानेनेन जायते। यो निवत्स्वभावत्तानां
देहकारणोनो विगमेविनाशोनिराकारमहिमानमुस्थौप संहरतिहरोपमिति। पततस्तत पञ्चाशततस्तसर्व
हरेस्मेअभवतीहिरिस्तुतस्मादन्यथैवेशिवैदोपः। निराकारमहिमानं कुर्वे मतभिः पूर्वरंगमाहारइदमिति।
पतपस्माद्भगवतोक्तेन भागवते प्रोक्तार्थेण विभूतपोलीलावतारः। विपुलो कुरुविस्तारपाप थेति क्रि
नेनवर्णितेनहरोणलक्षणं भक्तिर्मविच्यतीति संकेल्ह्यं मननसिद्धिनिधाय भागवतं पयाव दर्शन। अत्र हि हरे
र्भगवत्त्वं सर्वात्मकत्वं सर्वाधारत्वं च वर्ण्यते तेन भक्तिं दृष्टपतिनिर्नुविदेकरसे भगवति लीलावतारादिमा
पाद्दारकं मायामयस्य वर्णनेन समीहितसिद्धिर्यनेहि जलाभासात्यया शास्यतीत्यत आह।
मायाइति। अपवर्गः। यद्यपि चरित्रं मायामयं तथापि तच्छुद्धपावर्णितं श्रुतमनुमोदितं च मायांनि
वर्तयति। तत्र हेतुः ईश्वरस्येति। तथा च सांवत्सरीकतो ष्यामीति। ब्रह्मलोनारदो २।७। नच्चीश्वरोपि चे
न स्वगुणवर्णनामपेक्ष्य तुष्यति। तर्हि गङ्गादितुल्यत्वं स्याद्दिप्यत आह। नैवेति। अपे विष्णुः मानेन एकः
वृणीतो कुतः निजस्य नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपस्य लाभेन पूर्णत्वात्। पूर्णा अपि यक। चित्स्यरोहेन २८

मार्थं ब्रह्मणो नादरूपं ततो अप्यवेनुनतस्येत्याह। कनुतोइतीति तथ्यापि लक्ष्यानिर्वाहार्थं अन्यापेक्षापामवितव्यं
नेत्याह। प्रभुः ईशिता। अविदुप इति जन हे पापहत पातं कायेक्षं मन्यत इत्युक्ते। ननु सेव्यमानोप्य पमना
धे पातिशायस्त्री। किमर्थं सेव्यत इत्यत आह। पथ्य इति। भगवत इति चतुर्थ्या सेक्ष्ये स्यनाद र्थ्य मुक्तं।
भक्तनकृतस्यातिशायस्य भगवत्स्य भावे पितमीति वु आतात्केत मात्मनः फलतीत्यर्थः। अत एव विद
धीतेत्युक्तं। ननु विदध्यादिति मानं पूजाकृपं आत्मने पदादेव क्रियापात फलस्य कर्तृगामित्वे सिद्धे चतुर्थी
निर्दशोतिशायार्थः। नन्वन्या पक्षते कपमस्य स्यादिति तत्र आह। प्रतीति। प्रति मुखे मुखे प्रतिविंबा
पुक्तं चेदं विश्वात्मनो विंबप्रतिविंबत्वात्। ब्रह्मादेः बालान्त ॥ ७ ॥ ॥ एवं पूर्वरंगं कृत्वा पादपद्मो महिमा
नं ह्नाम्या माह। तस्येति। तस्यैव भगवतस्य चरणासुल नमुद्दर्के कश्मलं पावेक्षे वापि चाहीनोत्थ मं विप्र
पूजारूपं वैतीति त्वा धर्मवित बलिः सुमंगलताप्स वाहा पदिति। देवदेवत्वाद आत्मत्वं गिरिशत्वान्नि
र्व चलत्वे चंद्रमौलित्वात्सालंकारत्वे एवं भूतो विदधारेति वस्तुशक्तिः। तत्र किं भवन्तं पाद्यतवान् नेत्या
ह। मद्धतीति। नापि व्यलीकेनेत्याह। परयेति। भुक्तः ॥ ८ ॥ १८ ॥ पद्मस्य नवपाद पोः सतीनिः कामास
पर्यापूजाउत्तमं जतिर्मोक्षः अयसौ बलिः पुनस्त्रिलोकी दाशानदत्त नान्तरुक छेत प्रान्तुपात। ब्रह्मात्रिवि

मु०टी०
२९

क्रमेणाच्याहृष्य ॥ अथ चतुर्भिः कीर्तिं सह हिमाजागयंतीति ॥ हे घ्लो देव श्रियः ॥ हास्यो जगतस्य वृद्धास्त्र पल्यः श
त्रुजगतस्य धः । ख्याय गां आत्मभूता नायेप सां विमो ह्लं तस्य वर्व तिष्ठ माणत्वे यथु नैव गानं निष्पन्नत्वेना
थावस्थापात । गो यथश्च शो ग्ग शंवे वृड स्य वर्षं कुजर पतेर्गजं प्रस्यमो स्ततां सीता पाश्च पि गोर्व स्तु देव देवे क्यो
ः ॥ उद्भवः श्रीकृष्णः ॥ १०॥ ६९ ॥ प्रद्वि क्रतिर्पस्य क्रू स्लस्य विक्रोतिः कीर्तिः हे देव जगत्सु नाति ॥ क्रतिनुता
वेदैः स्तुता ॥ पपो वयस्त्र जगत्सु नाति ॥ वचा शास्त्रे ॥ वेद रूप न्वे नहितो पदेश कत्वात् ॥ मतो स्तजनी पत्वं पद
प्रिय प्रस्य हृर्नं गडन्नू तश क्तिः सर्वार्थाचर्ष तिवः प्रद्द्रनो ॥ तद्दर्शनेति ॥ अनुपपः अनुगमनं ॥ पो नेयो
निरंधः स्यपिकः स्तापि स्नं सं वं धः । ये षां पुण्याकं तं स्तु विस्नो दर्शनादि ले स्ताणः गर्हे ॥ लि ता नाम प्यास
। स्वर्गापवर्गप्रोर्वि स्मो प स्मात स्तं वं धात म च त्वयं प्रत्यस्ता कं तं स्य विस्नो दर्श नादि ल स्ताणः ग हें ॥ स्यि
ता नाम प्याण ॥ स्वर्ग पर्ग पोर्वि स्मो प स्मा तत्संवंधात म च स्वयं प्रा स्ताहि स्तोरिवा सज तु पुण्ड स्त्राप
लात् । कुरु स्तेत्रे मिलिता राजानः ॥ १०॥ ८०॥ प स्येति ॥ हे भुवन मंगल यस्य ते यशो मंहा किन्या
दिष्या त्रे न जगत्सु नाति रस्ता पाताल ले वितानं ऊ स्तो थः त्र द्भवः ॥ ६९ ॥ इति श्री कैवल्य दीपिकायां वि
भु प्रकरणं ॥ ॥ एवं विस्तु नाति रस्तापाता त ले वितान उ वि स्तु प्रकारांस प्रपंच मुक्त्वा क्रम प्रा प्तं म

एक:
२९

देशापामापेवप्रियावावहि। आभावस्य सुल्कप्रतियोगिकत्वं संदेहोत्थापनद्वारतिशेषात्तस्यैव चनाऽ
श्रांसंशयस्तामग्रीसत्वे चतिर्णयासंभवादितिसंशयस्तामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादितिभावः सामग्रीतिसंशये
आहितस्मप्पर्यंतेतितमावस्तप्पदेनिश्चयपर्यंतमितिभावः द्विविधाभावानामितिअन्नप्रतियोन्यस्य
तिमकरणानामतनोऽयेतितआविमर्कैः लाकाम्पलस्याणां वक्रुमाह॥ तत्रेतिातस्मा हितितापस्मात्क
लस्यवंकैवल्यप्रदः। प्रहातस्मात उपापविशेषस्याविवक्षितत्वात। केनापिविहितेन अविहितेनवाउ
पायेनक्षाध्यस्यिद्धावव्ध। तस्मान्मर्थ्येननतूस्मात हरिणा। कलेशस्योपाधीनलालाभिवेशायेत स्थिरी
कुर्वीतलिंद्वि दैशस्याविवक्षितत्वात उपापपूर्वंमगतवृत्तिमनः स्थिरीकरणंभक्तिरितिलक्षणामर्थः। नेता
वदस्यानम्सं भवः। प्रहोदाहोस्तु प्रसिद्धत्वातानवकर्मस्यापार्थविधिसिद्धवर्थपोर्थस्योतयोरव्याप्तेः
तयोरप्रप्तेतकरणशुद्धिहेतुत्वे वमनोनिवेशनहेतुत्वात। नाप्युन्मादादावप्रक्तिभूतेतिव्याप्तिः। त
स्याणुपायत्वेननिरस्तत्वात। नापिशुद्धापांमकावुपायानिर्देशादुपायेनेतिलक्षणेनेत्मेतमितिशं
कालक्षपितत्वादद्यानीस्तुपापमेदानद्विशेषामाह। सेति। साक्षात्सम्यक् ह्यपाविहितावेदोक्ता। देवानामि
ति। देवानांचास्मादिष्टिविष्टा। स्नानंमर्पाद्दीनांगुणानांएवविंशति गानिया हन्यात्तस्यायकामिपर्यातेन

सु॰टी॰
२०

यातघथारूपप्रतिपत्तिः। करणपूर्विकाक्रियात्वात् छिदिक्रियावत्। गुणा एव लिंगानि न तु गुणावृत्
।तेघथारूपप्रतिपत्तिः। करणपूर्विकाक्रियात्वात् छिदिक्रियावत्। गुणा एव लिंगानि न तु गुणावृत्तः। ते
ष्वो नाशो दुःखापत्तेः। गुणानां नाशः। ततोऽपत्यभावात्। एवं वृत्तिहृद्दिरोपत्यागात् महाहानापत्तेः तत्व ए
वं वृत्तिः। आनुश्रविकाणि वेदोक्तान्येव कर्माणि येषां देवतानां त यथा व्रतादीनि विहिता एव न पाद
पो ग्राह्याः न तु सर्वं आनुश्रविकाण्येव कर्माणि अनुद्दिष्टानि तेषां फलाभावे दुःखापत्तेः। एतदेवान
फलार्थं त्वेन निहस्तपर्थ्यात्वात्। यथोक्तं। परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनं। कर्ममोक्षाय क
र्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा॥ एव न ह्यात्मयो हि एकमनस्य पुरुषस्य देवता मा एकत्रैव मनोपसंनो मन
यम्नायमपवर्ग्यः। यथा पिंडे नाम्हत्वे सात्वर्ध्यं यथेच विस्फोटं निर्त्त्य यापि मनसो विस्तायैव मावत्वा
भाविकी त्विभावेन ज्ञानानोन्माहा हि नाविकारेणाश्च निमित्तानि मितेन व्याप्ति लाभपूजादि
नासिद्धेर्गरीयगृहा केवल्यादृष्टिका। केवल्ये सुखे त्वं मन कौतु सुखस्यानुभवः। उत्पत्तिनाशापत्ति
कोशं माया वा गतं किजीर्णं मुक्तमञ्चं त्रिस्यां च विहितत्वे आनुश्रविकर्माणामिति लिंगं। कपि एपः
लः देवहूतिं॥२३॥२५॥ अथ विहितायाः प्रभेदाना हिंसेति। तावि हिताकर्मक्रियाधात्वर्थः। हि २०

नस्मात्स्वविषयः परोक्षो बोधः । हिंसायामाग्रविषयो ऽज्ञको व्यापारः । दंभः परवंचना । मात्सर्यं परोत्कर्षा
सहिष्णुत्वं । अभिसंधाय उद्दिश्य संरंभी सक्रोधः रि जद्द्का । मे हे सत्वं मन्यमानः भावं भक्तिरेवं
त्र यक्षभावः तामसः तामसभक्तियोगात् । एवं राजसः सात्विकश्च भक्तः स्वरूपकथनेन भक्तिर्लक्षि
ता । प्रक्रिया तु कर्मत्वात् सकलं शत्रुस्य अन्याभिसंधानेन कर्म । तस्य च हिंसादिविषयत्वात् तामसत्वं
रूपेण स्वापेन । विषयान् यादयः । यशः स्तावादः । ऐश्वर्यं सप्रतिहतानां त्वं अर्चाद्याविति तामसेन
लिके बहेयं । कर्मक्षयं निर्हारः क्षयः । परावर्त्ति क्लिति । परमेश्वरे भगवति कृतं तत्सारिणाभावितमित्य
र्थोक्ते भयबद्धा हिंसयेत्वेत्यत्वो । अत्र हि भगवद्धादयः सत्वगुणा त्रिगुणानिर्गुणा नीवा च कादस्तु तं परमे
हक्रिया यापुत्रेत पूजयेत । पत्र क्षापिति विधी कृत्य सत्यपः अपमर्थः । विनेहि स्वात्मोत्तम हन्ति
स्थिति लेपत्वा त्रिगुणातत्त्वे भन्यामोहयं चितं भूपः मसतमसां संसृष्टे । हि साधु पूर्णां तं भवति तत्या
र सततलसां संसृष्टे । हमेश्वर्यादिप्रियं भवति । तदेव मत्त्वा गमो हावरणं सर्वतः भ घ्नो त्यात्म
नुष्ठाकर्म ज्ञानमभिव्यां त्रि मेदाना हा । कर्मेति त्रिन्वे हेतुमाह । सत्वेति । अथ मर्थः । ज्ञानं हि स
त्वादुत्पद्यते हि सत्वात्संजायते ज्ञानमिति वचनात् । अतः सत्वस्य प्रकर्षस्याभ्यांपकत्वे ज्ञान

पु: टी: स्यन्निःपत्वात मन्त्रे । द्वे विध्वांस वर्तो सर्वभूतेषु स्थितस्यात्मनो जीवस्य भगवत्त्वं । उक्तं च । उत्तम भक्ति
३१ को गतः । एवं मध्यमप्राकृतो । अत्र पश्ये दृशे नेकुर्पादिति कर्मदृशं न स्यवात्म विषयत्वं ज्ञाने । आत्मन
श्च भगवत्त्वं भक्तिः । उत्तमत्वं चा: सर्वभूतस्थिते कात्म्य विषये ण ज्ञानेन मिश्रत्वात । ईश्वर इति । अत्रे
श्वरादी नां प्रेमादि मिश्रमात्मत्वं पु: । ईश्वरे प्रेम णा विषयाणामिरक्तिं पतो मेत्र्याई ष्वाहि पपा सर्व:
उपेक्ष पाद्वेष: । ईश्वरो मग्नत्कार णां मायो पाधिः पुरुष: । तद्धीनाई श्वरार्पित प्राणा: वालिशा मूर्खा:
अत्रेश्वरस्य डगत्कारणत्वाद्य नुसंधानं ज्ञानांतरत्र प्रेमभक्तिः तन्नित्यं दुपेत द्वेषा नादिषु मैत्र्यादि करणं
कर्म अन्यस्या स्तु मध्यमत्वमीश्वरस्य सर्वान्तकत्वे नानवगमात् । अर्वा पामितिई हॉ करोति अत्रा
र्वापामेव हरिरली मिवोधो ज्ञानेष्वधुपानस्य प्रेमभक्तिः गमङ्कुर्पूजापाश्र करणे कर्म । अथ
मत्वं चास्यास्तु छज्ञानसंमिश्रत्वात हरिः मिमि ॥ ११ ॥ २ ॥ एवं सगुणभक्तिं मिरूप्य निर्गुणां
माह । ज्ञानेति । सर्वगुहाशये सर्वान्तर्यामिनि गंगांभो हि पुर्वलेः प्रतिबध्यमानमपि पयांसमुद्रमेवा
भि निविशति । न यथा विषयेर्विक्षिप्यमाना पि मनोवृत्तिर्यानन्तोत्सवविष्णुमेवेनीत्यविच्छेदेन्दिग्धा
नः । निर्गुणो ज्ञानमि । श्रः । अस्य च निर्गुणत्वं मागुणा नांगुणकार्यणामनुपलंभात्तन्नवा
३१

चास्याः ऐकान्त्यविषयत्वे मोक्षसकर्मज्ञानमिश्रोपासनाविशिष्टत्वमिति शंक्यं। अ-
त्रपदृश्येदिति वत् कर्मनिर्देशाभावात् न चात्रापि मनोगतिरिति मनोगमने कर्मपदं छो-
पस्थित गुणलेशुक्ति स्यात्तेनात्व भावत एव मनसः प्रहत्याप्रवृत्तेन प्रेषणाभावात् अत्र मपि
मनोगतिरिति तिमस्त्रिः। न चापि सर्वगुहाशयेमपीति ज्ञानमिश्रत्वे वीजं। एवं मिश्राभक्ती-
रुक्ता शुद्धामाह। नुहैति। अहैतुकी फलानुसंधानरहिता अव्यवहिता निरंतरा। अहैतु-
कीत्वमेवाह। सालोक्येति। पस्पं। मत्स्रौ क्रियमाणापांतुष्ठेन भगवता दीयमानमपि
सालोक्यादिकं न गृह्णन्ति। सालोक्यं एकस्मिन्नेव लोके वस्थानं। सामीप्यं स-
मीपे वस्थानं सारूप्यं तुल्यरूपप्राप्तिः सार्ष्टिः सं गतस्सवाद्दिव्यैश्वर्यं तुल्यप्रभावत्वं।
एकत्वं वतु मुक्तादि मूर्धविच्छेपापुरुषेणत्वहैकं। उतत्र्य हो देवहृते। अपमास्त्वंति
कः तेन परं प्रकारांतराभावात्। अस्यैव भक्तियोगस्यात्यंतिकत्वं। अन्यपर्यन्त्वे नभक्तिरुथह
स्यात्रैवमुख्यत्वात् इतरेषु हि फलएवानुरागेन विलोफलालाभे भक्तित्यागात्। अ-
स्यां शुद्धकर्म ज्ञानाभ्यामपि तिवात। अथ योस्य चतुर्दशाविधस्यापि विविदिषा भक्तियो

पु॰ टी॰
३२

गस्य फलमाह ।। येनेति । येन भक्तियोगेन अतिव्रज्य अतीत्य त्रिगुणान् तान् मद्भावा
दिभावाय मद्भावाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते योग्यो भवति । अथ भक्तियोगादुक्तस्य भ
क्तियोगो योग्यत्वमकाम्यमानमपि भवतीति सर्वेषामेकमेव फलं कालविलंबस्तु तो वि
शेष इत्यर्थः । कपिलः । ३ । २९ ।। एवं विहितांश्चतुर्दश भेदानुक्त्वा चतुर्भेदानविहि
तानाह ।। अविहितेति । कामोऽत्र परपुरीगृहीतापायं नूनापावाल्लिप्सः परपुरुष
दुरभिसंधिः । द्वेषोऽप्रीतिः भयमुत्त्रासः स्नेहः कामातिरिक्तस्नेहिकषाद्धिंसः परस्पर
रक्तत्रिमच्छिन्नबंधः । कामादिहिंसादिप्यविहितपापमक्ष्येश्वरे मनोऽभिवेशात्
कश्चिन्न हृतिं गच्छति । तथा अविहितेनापि कामादिना वह्वो गता इत्यर्थः ।। न
तु हत्यच्छेदमप्ययं हिंसात्मकानर्थहेतुरीश्वर इति । हेतुगर्भं निर्दिशति । अपप
र्थः । ईश्वरो हि कृपाशीलत्वात् भयतुल्योऽथ कथमपि चित्तनियम्यमनः केनापि भवत्य
मकामानां फलं प्रसूते । तत्र पापविशोधयेऽतो दोषः । तथा गच्छनीत्युक्तत्वाद् गता इति भूतत्व
निर्दृशाद विहितानुष्ठानेऽपि हन्तार्थावप्रकृतेनाम्येषामिह सर्व सिद्धिविशेष इत्य

एम॰
३२

कं चानुर्विध्यं एवमेवैतत्पोहि मन्यते भक्तिव्यतिरेकेणापि चानामनो क्तिरितितन्मातेन स्माद्धेतानु
बंधनं निर्वेदरणमपेनवा। मिहाका मेनवा पुंस्पात कथं चिन्मेस्तनेष्ठ्यकुर स्येतद्धि नश्यते। अत्रहिनि
वेदशब्देन भक्तिर्निर्दिश्यते भक्तिसहितानां केवपेयानां मुक्तिः। अतएवेदं मपि पुरुस्तात्। कतमां पिनेर
त्वनस्पात पंचानां पुरुषं प्रतीतितन्मा घुक्तं व्याख्यातमार्यायेण। संबंधात निहात कृष्णयोपूर्व
चैकमित्यादि। नारदः युधिष्ठिरं ॥७२॥ अथ विहितस्याधिकारिभेदमाह। निर्विण्णानामि
ति। न्यासिनां काम्यकर्मत्यागिनां मध्ये निर्विण्णानां ज्ञानयोगः ज्ञानयोगः ज्ञानादि
ध्यात्मक्तिः। तेषु न्यासिषु मध्ये अनिर्विण्णानां कर्मसु सक्तानां ज्ञानयोग कर्मज्ञानयोगः। तत्र काम्य
कर्मणामप्यतीव वैराग्यानां कर्मज्ञानानां भिव्यक्तिरित्यर्थः। कामिनां काम्यकर्मासक्तानां
तु कर्मयोग कर्मप्रभिव्यक्त्यर्थः। अथ दृढमत्याधिकारिणामाह। यदृच्छयेति। यदृच्छया केनापि भा
ग्योदयेन महत्सेवया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् न निर्विण्णो नातिसक्तो भवति तस्य
एव तु तं। भक्तियोगः सिद्धिदः भक्तियोगास्येति तु मन्वान॥११॥२०॥ एवमधिकारि
मेदेन त्रिविधमुक्तिं ज्ञानं सिद्धिदेति। एतस्मात्तिता। प्रवृत्तिः सत्यास्तु यापान मक्तीति युद्धाया

भ॰टी॰ प्रक्तिः स्यान्नैष्कर्म्यसिद्ध्यापाः क्षिपेति कर्मसिद्ध्यापाः नक्षिपेति समस्तेन कर्मसंन्यासिद्ध्यापाः स्तुद्धः
स्तु भाः । कामावित्वपाः नुपंनः संस्कृतेति । तस्मात् ... अनुभवः । ... विद्वा
३८ धिकार मात्मनिकाम्यं ... विद्या ने ... विद्वेति । उमो गुणा हो यो । भगवान्
उद्धवो ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अथाधिकारिभेदं कार्यं ... एवमिति : कामका
र्म्य लोककर्मसंन्यासिद्धेर्विशिष्ट हृपास्य व ... दर्शनं लि ... महं ... अस्येषा
नैष्ठिकव ... लोककर्मसंन्यासिद्धेर्वा संन्यासिद्धेर्व मुद्धेति । पूर्व मन्काम्या एव लोल ... ल
नः ... विमु ... यथा ... चैतन्य ... शरणं ... कथं ... विनि ... लि ... वि
र्म वृत्त्यापि प्रत्यया ... शुद्धा ... परं अहं विप्रकृति मुक्तिः । गोप्या हितु ... या
नामितिमग वेति प्रभूत काम हेय ... ले ... विस्मर्यः । तदेवमि ... यो द
मुद्धेका । अविहिता ... इत्यपि ... द्वि द्वा ... विति ... गुणा ... पवानुपस
हरति एवमिति ॥ ४३ ॥ इति श्रीभगवद्गीताटीकायां ... कर्मसंन्यासाधिकारिता ॥ ३ ॥ ॥ एवं
परिकल्पयति स्मि ... मुमुक्षोः प्रवृत्तिविशेषा ... ॥ वि ... तितया रा॰ ३८

धा स्यात्क्ष प्रमेन लक्ते शहनत्वमाह। माविद्विति। परायदेवारणमार्थरूपे अस्मिन् स्तास्त्र प्राप्ति द्वाविश्वे प्यरे विश्व १५

प्युच्छाद्दशापिः पूर्वरंगं विंशूवस्यग्रथमकारशोग्रच्छ। रिसाहित्वेन निष्पादितकार्पे प्यात्क्रियेपात्तल्लोला
श्रुवणादिभिर्दनास्यात्नुमशक्तिः ध्यावापः षोडुशकलेस्यूलत्वेनामरूपादिमत्वेन च्चात्वाम्प्रस्ता
द्दतिशापितमितीपस्तु अस्यपः। क्रियाभ्यासानेषोडुशोपचारपूजानेतरं मपतः पूतचिनः।१ वेभूतोसं
क्ति पोगइपतामवेषनमिष्पाचतद्दस्पस्पमहद्याटुलं मत्वातगहनत्वमित्यर्थः॥ शुकगा १४॥ त्र
त्रपुंचपिः कर्मयोगात्महक्तियोगव्युकर्षपन एके नमक्तिहीनेकर्मभिरतिानेः कर्म्पमिति॥ नेःक
र्विहानयोगः अप्युत्तमावोविक्युभक्तिः। कुतोनशोमतेपतोसानमर्थः नेकर्मेहि श्रलस्तावंम
धास्ते नचैहलवगुलेवुललपुपासितेमवृतिनेतरगुलेनिगीतोवापुहामाक्तिहीननेः कर्म्पम
पिनशोमतेतलहाकर्मपुनः कुतः शोभमेनकुतोपीत्यर्थः। पुनः शाश्वदमदूग्रनुक्त्वानेपलेवामं
गलेनचैश्वरैर्पतंनारापुत्रापेतिपेनामप्रत्नहामिः। किंकाम्यमेवकमनिचतेनेत्याह। पदप्प
कारणोवित्यं नेमितिकंपलाचतिपेनामदुहामिः। किंकाम्यमेवकर्मणिचुतेनेत्याह। पद
प्पकारणंनित्यनैमित्तिकाकाम्याः नेः कर्म्पमपोत्पापिशुद्दात कर्मणिहापोनाम्यिति। जु
गुप्सितंकर्मशातमनविषपुपरेव नेनवै [illegible] कर्म्पकतचर्मापपोनगालिठप्प

हानू॑ वतिक्रमापस्याप्रत्वेनगृहीतवाक्याद्द्वर्मोविषमोपमितितिनि क्षिप्त्यस्थितःतः माकु॰
मु॰ टी॰ जलस्यानुध्याग्रहृतास्तुभिवा॥ तान्मेः क्षिप्रमालोनमन्यते। तस्योपदेश्वरघुहीपः। तदुक्तं। का
३५ भिनोवक्ष्यप-कोमामा नलोभंलुब्धकस्वबर्णपुरा। नः किंफलमाप्नोति कपुंषमिकपातप ना
तिकश्चिद्धिललीलाप्रवणाद्दः साकारापासेगम्योतंरास्यबलिहिंगेणाश्चिलमाप्नोतिक
35 दहातप ज्ञतिकश्चिद्धिललीलात्रवणाद्दः साकारोपापनस्योतंज स्यबहिंगेणोश्चिहो
त्रदि नाव्यबधानंमामूद्धितित्वधुर्मत्पुद्यति॥ कश्चित्तुभिक्षाकारणप्रत्यवापदेपकारीश्वरा
पुणात्वपव्यावतक्रतेस्याद्धितिचमति पोरंत्यऊति। तपोः प्रथमः श्रेपाकिस्याहारूप हछे
तिः अपक्षःसाधकत्वोत्पमूमिकामपशाप्र। अपघनित्याकारणप्रत्यवापादनेनारंततः स्यानाघ
त्रेक्षवस्यानेपध्विपतेत अमुच्यपतितस्पकिममद्रुमभूतन किमपीत्यर्थः विद्धमतिवाह
नाहज्ञावाद्धितिमावः। अमजनामक्षिहीनेन त्वधमंतः कोवाअपः आशोनकापीन्यपं। विकुर्व
पपस्तुमाहत्वेप्पुनर्प्यत्वाद्धित्यर्पः अनप्यत्वमेवाहानस्पैवेति हेताद्धितिसप्रम्पर्पैपछी॥ पत्व राम
तः सुवंपत्रमद्विनंलभ्यते। कारकस्यशेषत्वविवक्षापांषष्ठी। तदेवंप्रपन्नेन। पत्वंचमाविपप ३५

ज्ञत्वं यस्तु तेन तत्र वृत्रलाभ्यतेऽत्र त्वेवकृत न हि तु स्वं वेकेनापि प्राप्यं तेनात्र हेतुः। काले त्वेति प्रामोरं हस्याद्
लक्ष्यावेगेन तत्पत्स्वेति व्यो केत्वेपुर्भत्वा गेन भजतः पतन मन्युपेत्या भेदूत्व हा विमुक्त्वाद्रहानीतप
तनमेव नालीत्याह। नवाद्रति। ज्ञानुकहा चित्तकं पंचि नमाहेनाभिहं स्त तिं नावृत्रेता। अन्यवत
मक्तिहीनत्वेव मनिच्छवतस्थपया त्वलिनः स्यानात्र व्यवतेतथा नापमितिव्यति रेके द स्थात्र।
अंशाग्र होव्यासद्रुपगू हनेमानसम्पालिंगनं स्तोरमनी पेवत्तु निग्रह आग्र होपस्य सतथा। अ
तएवकर्थविहिस्य तस्य पिमक्तिमुत्वे पुनरुक्तिति स्मृति। अतएव नेप्यवते॥ नारदः व्याहा॥ १
५॥ अथ पंचविशिर्तानयोगा ह्रो क्तिमुत्कुर्षपत्र एकेनमत्तिं वि नात्मसाध्या कारोन मवतो
त्याह। श्रेयः स्तुति मिति। श्रेयः स्तुति मक्तिमार्गात् दुस्पास्य क्लाक्लिश्यंतिश पदमाहीन न अनुति
द्दं तेज्ञानाम्यंति। केवलबोधो मलहानं कुशलः स्वमएव शिष्यतेनान्तराणां न स्वोपर्थेलच मस्य
स्यपः स्वभावधीयानाम पि स्वार्थेकत्वम्। हमा दिवत्। ननु हा नागानामेववृकात्यें नानुष्ठ ना
नुहानंनवि च्यतिक्तिं मक्ष्यातेन्वाह॥ अव्यापीति। अथा विचिन्वरआत्मनिपरपरा। अपन
यः। पप्यासा कारस्य ने अनापात्ति ग्रन्यो खिगमोनेवेमहतामनिराकार स वेशेत स्यवहुक्ते।

१४

मु॰ टी॰ साध्यत्वात्तदुक्तं क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति ॥ ततस्मात्साधुनां तरोश्च संदिग्धा
३६ जिज्ञासुना मन्ये तो नुसरन्नर्योत्तमपि प्रेत्याह ॥ ज्ञानइति ॥ ज्ञाने ज्ञानविषये प्रयासं शमाद्यनुष्ठाने श्रु
द्धीपान्तो विहन्नु नं ज्ञानं वार्तीक यो नमनः स्वयमाग दि मि ति दि प मा ॥ एवं न चन्य कुर्वतः संतो मुक्ते
नापपावाचं पुमान् अपि संतः कथा सो दर्शि द्रष्टा चालन्दानि तनीत्यर्थः ॥ ध्यानं एवं प्रीतानं नेनु तीर्थ
विशेषो ऽश्रुतिः कर्म सैवदृष्टा असंदिग्धे पि न पेप्रापशाद्विति तं शापव वन मुक्ति विशेषार्थ पर्घ्य विल
मन्ये रक्षितः तथापि कथा पूजयमपि ज्ञानात् मते लितः वशीकृतो सि ॥ मयामने ईशो हीत्यर्थः ॥ ५
केचित् सह्यावा रमनामापति ॥ पुरे ति हे मून्ये मनू आवि नू पो गि नो पी त्यपि शब्दापो ते न वि लं
वितो सि क्षिप्तात्मो कथमति के चाश्चि दमुक्तं त्वदर्पितेति विशेषणात्र पेलात नु कामने नो सि रि त्ये त
द्धि हनो न वई हा मन न च्छे चे ति मन तो व्या पार उक्तः ॥ जिज्ञकर्मेति कायपक व्येति वा चः ॥ ६ पनीता
नि कटी कृता मन तैव न साथ नां न र णा वि वुध्य म ला म्मी ति मि श्चये न ज्ञात्वा श्रेजः सुखेन परं पुनः
पुरं गमकं नास्ति तां ते च्युत स्वगति अ मुतं ध्यानं ॥ ॥ एष ज्ञानयोगाद् कर्षमुक्तोपसंहारतो ।
नेति ॥ ततस्तं मातामान्य कृतं त्वकर्मविपाकं विविधफलं भुंजान एवं न तन्यान्यार स माता : दा राम ३६

पुनातीति वाचो युक्त्या मुक्तेर्हि प्रवाहेन पदृढ्वमो पर्वा वाहावरूपकत्वमुक्तं मात्र ह्लाघ्नी क्षिपन्ति ॥ ॥ १३ ॥
१४ ॥ ननु किं तपआदिप्रायश्चित्तैरेव पापक्षयो नान्यथा शुद्धो ज्ञानं तु देश्यतीति चेत्तत्राह ॥ केचिदिति । के-
वलया प्रायश्चित्तनिरपेक्षया । कार्त्स्न्येनेति । यथा प्रायश्चित्तमेवाद्धि न पापक्षयः । नैव मन्त्रैः सुक्ते
भक्तिस्त्वेवैं सर्वं पापं सपक्षमेत्यर्थः । तदेतद् दृष्टान्तेन स्पष्टयन् नीहारं हिम प्रायश्चित्तैः सावशेषा
शुद्धिः ॥ भक्त्या तु पुनः पापप्रवृत्तिनिवारणादात्यन्तिकीत्याह । न तथेति हे राजन् परीक्षित अ-
द्दिशन्दात्मपदानन्तार्पितस्वः प्राणोऽत्र वनेरतत्पुरुषेषु वेश्मवेषु निषेवया ॥ विद्यो हि देवमनो
पुरुषमधिष्ठानेनाबाधिष्ठानेन विनाशभक्तिः । किं च प्रायश्चित्तेभ्यो भक्तिरेव विशिष्टेत्याह । सध्रीची-
न इति । सध्रीचीनः साधुः पन्था भक्तिमार्गः साधवः साधनं न वैगुण्यादिविघ्नः इतोऽपि
तेभ्यो भक्तिर्विशिष्टेत्याह । प्रायश्चित्तानीति । न निःपुनन्ति विष्णुपदे न नयन्ति पवित्रयन्ति । नाराय-
णपराङ्मुखं यथा सुराकुम्भं आपगा आचीर्णानि । अपरमर्थः भक्तिहीनैः प्रायश्चित्तैर्न पूर्वेषु पापेषु न
ष्टेषु । किन्तु अपवहार्यत्वमात्रं तन्महिते तत्पैव वा हृदयमपीति मन्त्रै वैशिष्ट्यं अनन्तरवद्बहिः
शुद्धिः प्रायश्चित्तैः अन्तःशुद्धिस्तु भक्त्यैवेति दृष्टान्तेन दर्शितं ॥ १८ ॥ १ सकृन्मन एवं सर्वपापक्ष

मु॰ मु॰ परस्य च निदर्शनमाह । एतावतेति । गुणाः सौदर्यादयः कर्माणि ... छद्मादीनि नामानि नारायणादी-

३८ ति । एषामन्यतमस्य संकीर्तने पापस्य पापसमर्थ्य मित्येतावता अत्र नैव सान्तर्यं ... अजामिलोऽपि

मुक्तिमाप । अकुलीनो निर्विपद्दासीलालितः ... अजामिलः सोऽप्याश्रयार्थः । नारायणेति वि-

३१ कुश्य पुत्रस्य कीर्तयित्वा तत्सुपुत्रे विक्रुश्य पतन् तु द्विविध अवार अशुचिरपि त्रिपपात्मा अत्र

त्य चित्तोऽपि न चैवं चेत् किमिति सर्वे भक्तिमेव नानुतिष्ठन्तीत्यत आह । मायेति । तदिदं भक्तिमाहात्म्यं

अधुना मधुरेण पुष्पितवाक्येन पुष्पितया फलाशया ... ननु काचित् फलितावेतन्निके पदद्वयं विविनक्ति

तिव कुके शेमाया मोहितत्वेन प्रहृष्टो आत्मा द्वेष [illegible] प्रवर्तते । ननु मकाविस्पर्थः । अतो हि तालु

क्तिमेवानुतिष्ठन्तीत्याह । एवमिति । भावो भक्तिः । सेयमस्य अपात्र अपापि प्रमादेनेत्यर्थः । उत्तमापो

विष्णुवादः संकीर्तनम् । एवं पूर्वरंगं कृत्वा भक्तस्तुतिद्वारा भक्तिः सेयमस्य अपात्र अपापि [illegible] सामान्ये

लोऽतिति ते देवेति । नोपसीदन नरकं प्राप्य गच्छता भयं काले । तर्हि कानूकारप्रतिगन्तव्यमिति तिमाना ह ।

नातितितात र अनुभूतार अत्र [illegible] अनुभूतवाचीन [illegible] पक्षे [illegible] नापेक्षत इति [illegible]

गुरुं अत्रालं [illegible] । विमुख्य योगाभ्यासबला [illegible] प्रकृति पुरुष [illegible] वियत्ति कि राम: ३७

सह्यात्त्वाह द्वाभ्यां । यानेनेत्यादि । प्रथमे कथ्यासुधापानेन ततः कथ्यानापके भक्तिमत्तोऽपत्रवैराग्यं ततः
कथ्यानापके स्वरूपज्ञानं ततः स्वपरभावोपशिरः पमथार्थमार्गास्तिष्ठा यो वि॥ आत्मानःस्वरूपस्य नाधिः अविदि
शुचित्वं चेतद्दर्शे यो त्तपदानि पदार्थादिः सैवा । तद्दले नप्रकृतिरपगतं तत्तद्दुहित सुहृत्सर्वांशि ग अनयो मांग
र्गोमंषो छिती पेप्रमः । त न्याभि विशतु ॥ ३ ॥ ५ ॥ एवं भक्ति साम्यान्यंतस्तु त्यानदि शेषा नलतु वानः सापि
कीसि लिलि सिः सीति । अहो इत्यादि ॥ अहोसप्याः कमपयोः अमीमदृशवाक्षितुः अंपतिपूज
पं ति । ४ । १८ ॥ अत्र स्वेषसंतति विधिहि व्यर्थासु ता । अस्मिन्नः कुलोत पंक्ति छ्यादि कांतं शास्त्रं मो
ज्ञो मनः पोः टवो ते जः कांति । प्रभावः शीर्षको । बलं देहसौष्ठवं । पौरुषं तेजो भावना । बुद्धिर्मंत्र
शक्तिः ॥ योगाङ्ग पमः हि पस्या दूनादि हीनापपूर्वपापगञ्जेज्ञापत्नुतोषा । अत्र कर्मसंपार्थी ।
गतो हि कर्मसुपार्थ्य सत्त्ववान् द्विषट् दृढ ह्यागुणावनाभि जनार्दयनयच्छाशमोदमस्तपः शौ
चं क्षान्त्यार्जवं विरक्तिता । ज्ञानविज्ञानतृप्तो तोषः सत्पालि यंच्छित डगुणा दृप्य त्रोप्रेक्षः । षड्गुणार्द
तिपाटेयजनार्दनः ॥ श्वपचं अंत्यजं हि तं कापचे ष्ठो । अर्थं गपश्वादिः । प्राणो जीवने । श्वप
चः । भूरिमानो वह्नुगर्वे विप्रः । अनेन विघ्नं प्रीत्यर्था अत्र हिवा क्येसर्वस्य समवद्दर्शितोतार्थ पं । प्रक्ष

गु: टी: हीन्द्रहरिं ॥ ७ ॥ १७ ॥ ॥ अथ कर्मज्ञानमिश्रां ब्रह्मोपास्त्यवनतत्कर्तुर्विधिनिषेधातीततां च दर्शयति । दे
३८ वेति । आज्ञानतां अवसरे प्राज्ञानां अतिथीनामित्यर्थः । वैश्वदेवं बलिप्रदानं भूतबल्यंपितृप्रजामित्य
ध्याह्याख्येयं च महापञ्चकरणेन देवादीनां तापसवीनां नाव्यकरणेक्षणा । सर्वात्मना सर्वभूतेषु समग
वद्भावदर्शनेनाकर्मते देहभृतीहेदृस्पृहस्य एवहपे । विध्युतीततामुक्तां निषेधातीततामाह । त्वपादेति । अ
न्यमानो मे त्वबुद्धि विकर्म पापं उत्पतिते अकस्माद्यदि तं कथंचित्प्रमादेन न तु मत्या नन्नु निष्काम म
स्य मज्जनेन तु पापस्य पावित्यमित्यत आह । द्रुतिसंनिविष्ट इति । वस्तुसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ कर्मज्ञानो
निमि ॥ १ ॥ ५ ॥ वस्तुसामर्थ्यमेवाह ॥ मृद्वीति । हे ईश तुल्यविद्यावेश्यानराद्युपासना श्रुतेशा
स्त्रे अध्ययन वेदाक्षरग्रहणं दानं ज्ञावाद्यः पात्रेपूताः । जपो मंत्रावृत्तिः । क्रिया अग्निहोत्रादिकर्म स
र्वात्मनाम्प्रसम्यक्सात्त्विककर्मेच्छुविमुह्यो ज्ञितमस्त्वाकारत्वात् ॥ ब्रह्मायाः श्रीकृष्णः ॥ ११ ॥ ॥ ६ ॥
उक्ते पुनर्निदर्शनमाह ॥ तेनेति । ते देत्याद्यः ॥ अथ ब्रताप्पूते अनन्तरंजनपरस्य ॥ स्व ॥ श्रीकृष्णः ॥ १ ॥
१२ ॥ अथ स्वाच प्रहर्तां पापविषपापनर्थस्य शाम्यतीत्याह । वा वाधोति ह्वाभ्यां भस्मसात्करोतीति का राम:
त्कर्यं न भस्मीकरोति । कुत्स्नशः । ससंस्कारा ॥ अथ ज्ञानमिश्रां विधिं तो ज्ञि । न साद्यपताति । न सा ३८

यपतिनवशीकृत्येति। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकः। धर्मो नित्यनैमित्तिकादि
ध्यानं। स्वाध्यायो मन्त्रजपः। तपः पराकादि। त्यागः संन्यासः॥ कुर्वीता ऽक्तेना। अपि संभवात् संभवा
द पिसंभवमात्राविपुनाति किं पुनर्योगो तत्स्वरूपाकोविदः। श्रीकृष्णः॥११॥ १८॥ अन्तरेणा विना
हर्षोवनवद्धिः। अन्योत्रितैकालीलाकथेतिपद्धानि ज्ञानमिश्रान्वेषी ज्ञो। शुकः॥१२॥ ७॥ अतः
परं शुद्धभक्तिं स्तुतिः॥ अकाम इति॥ अकामो भक्तिमात्रकामः॥ सर्वेषु उक्तानुक्तेषु कामो यु
स्य भक्तियोगः शुद्धो भक्तिः परं पुरुषं विष्णुं। शुकः॥२॥ ३॥ मुक्तिकामः॥ सर्वेषु उक्तानुक्ते
षु कामो यस्य भक्तियोगः शुद्धो भक्तिः परं कुलविशेषतो भक्तिं वेदादि येनेत्याह॥ यत्नादि
ति॥ यत्नः शौदलेभ्य गुरुशुश्रूषा वचः। विलासः सौदर्यादि कर्माण्यपोश्यते स्मिन्निति कर्माशय
श्चित्तं। ग्रथितं गुम्फितं इज्यपंक्ति। त्रैगुण्यं त्रिविधं सिद्धमिति। रितत्वमतयः सोत्कर्षति मा वक्ताः॥
१॥ स्रोतः इहि पातं दृष्टो यच्च पतित पद्धत्पूर्णामनवः। तं प्रपद्यइति भावकामे स्वभावनापा
हे यत्रत्यमस्तीति मते पूर्णोत्व अपेदभावनापानुज्ञातेवेतिरिकता। आरतां शारतां कुमाराः
यपुं॥५॥ २०॥ तत्वात्यामन्ये छित्व छत्नात्पा ध्येव प्रयोजकमित्याह। नालमिति हि अस्तु।

मु॰टी॰
३८

त्मलाभेदैः सबालाः स्वतंत्रा हरिचाराः । अतानि हरिरिति निग्रहाद्गीतिं । आकलाशुद्धाविंड्वनायपनर्देशं । ननु
किं मम वस्त्री स्यादक्षेक्षत्र विषये रेवा । न प्रीतिर्भविष्यति तत्राह द्वाभ्यां ॥ ए॥ पदेति । पोषणानि भूति
रेवेथे कामाः कामसाधनानि । तेन भगवद्गुणाक्रमणस्य पतनं चेलाः परोक्षं पीते शपाप्रहाद्दः ॥७
॥६॥ एकथे त्वन्मात्र श्रहे नुमाह । भ्रुवस्त्रीष्यादक्षेक्षजविषये रेषात् प्रीतिर्भविष्यति तत्राह
द्वाभ्यां ॥ ए॥ पदेति । पोषणानि भूतिः पुमिति । हित्वी पदेहा हावमिनि निवेशात् पदद्वयं तत्साप्ययात्यात ।
किं तद्रूपमित्यत आह । ईश्वरस्वरूपादुपाधिनापव्यग्रूतस्य स्वसलात्वमन ईश्वरस्य भक्ति तिर्ब्रुतिर्गुरो दे
वताबुद्धिः । पद्यार्थे वेष्टितोपतेनैव सद्गुणोपासनादुपासनात्साक्षात्कारे इति तत्स्याद्गमनपात्रकृतरागा
नन्तत्रैवानुपाधिप्रेमा अविद्यापाशावरकत्वं निहतिरीभकामतत्त्वभवतीत्याह । भक्तिरिति । भक्तिः प्रे
मात्मिका । विक्षिप्तं विनाशलाभमपि नावृत्तिं घृते । तत आत्मनो ब्रह्मत्वानुभवः । तस्यच परार्हं । पतपा
ऽन्यत्रविरक्तिः । अबुद्धिः प्रपद्यमानस्य भक्तस्य पोषकर्मितात्मनः । एककालं त्रेदत्रं तः । पद्यति । पद्यामु
ज्ञानस्य प्रति आसं तुष्टवेवलक्षुधा निवृत्तपः । स्तु । त्रिषु ज्ञातेषु कृतहत्यमलामाह । इतीति । अनुवृत्ति
रविकृद्धेदः । निमिकवि ॥११॥ १॥ भक्तेर्येवफलावाधिरित्यत्र निदर्शनमाह । एवमिति । हेतुः साधनं

रामः
३८

अर्ण्यष्ट्यपीजनंकर्मकृत्प्पः । फलेविकल्पाद् तिषष्ठीस्यानेपोगेतिवदसंज्ञापापाकप्यलुक्त्वांगंऽसमात्रके
द्वेनागह एवास्तकस्यापि भगवन्धीतावुपापमाहापदिति । पुत्र्यतेततरीभूयते । अस्तवः प्राणाः बलुख
नेकर्मकोपचैष्टायप्यक्लं विन्नुबुद्धिवहिर्भावः । मेर्ईहादिभिः । अपयपकामसर्वान्निकविष्णारा
धनवुध्याविष्णुर्हि मूलं । मुक्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ नवशज्ञोदिभजनवतविष्णुभजनेफलविकल्पइत्या
हानतेइति । सुहृत्वाद्मत्युपकारं उपकारकत्वेप्रिपत्वान्मुविशेष्यत्वं आत्मत्वान्निकरस्यत्वा
पघस्मात्यष्यात्मनः मेहवुधीनपिनोस्मान् अद्भुतेमात्संवपुरदोदश्यःदार्ल्लीतवानस्त्रावेवु
द्धेभः ॥ चा१३ ॥ भगवन्पाकृपेमतिकृतार्थतामाहा नक्षिप्तिमिति । आत्मानात्विकेरूपंहेतुर्नेमि
त्तेकालोनलक्ष्यादिनामूर्त्तिर्पृस्यतस्वतत्त्वमूर्त्तिः भावविन्नहतिहिमहान्कजं दपुवयोः पशोहा
नेदपोः । ३ दूवः ॥ १० ॥ ४६ ॥ ठक्षिम्नित्यत्रुं लकदतिनकाहापत्रादिति । तपस्विनांतापत्रयतप्ता
नांमलैकालुष्यंक्षितोतिनाशापत्ति एधतीवर्द्धमानेविषयपसौंद्रपर्तिनसतोस्माधीविषयपम्
हन्यातायप्यः सम्यान् ॥ ४ ॥ १९ ॥ मुहूभजने रम्यमुपापंपपाद्वि हितिनिहतिावस्तुनोगहनान्वेनु
त्रिाकांक्षमतिपन्नेपुनः पुनर्वचनंनदोषकापानप्रतनइमादिरहदच नेनसभ्रवेहपापोसंहनो

मु॰ टी॰ भगवतीति विशेषणं विषयतो दर्पादेः भक्तिनिर्वाहकत्वमर्थं शुकः ॥१॥ श्लो॥ आत्मा चित्तं ॥ कम्प
४० मिति । प्रत्येकं विनाश रूपनिर्दिष्टा हि महर्षादीनां प्रत्येकं शुद्धिहेतुत्वं । अकृत्या सवासन चित्तशुद्धि
५८ मिति ९ छंदेन रूपछ प्रतिपत्तिरिति । ध्यानेन संकर्मानुष्ठपोलिंगः देहं भक्तियोगेन भजतीति भक्ति
रेव भजने हेतुः न फलाकांक्षेत्युक्तं अन्यथोभुद्धवं ततः । भगवान् उद्धव ॥११॥१४॥ श्लो॰ राम प्रपन्नः
अप्र तं सुधामो सष्ट ॥ उद्धवः ॥१९॥ ५८ ॥ कन्न इति । अथ विदेहो हो कोऽत्र मातापितृ उद्धेग नः नन्वपर
लोप एव कुल । अर्जुन इत्येनेन्थ्या विश्वेति विश्वा अनन्यकान्त्येपि नेत्र मात्वं तु भवद्विक मित्यर्थः
। आत्मने संदेवस्यो अनमात्रं च हि माष्यत इति वचनात् । किंचि किमपि ॥१॥ दृष्ट्वा भक्तिमर्जुनके
रपि दुर्लभेनाह ॥ राजन्निति । राजन्नपराह्निन पतिरिदं छोपदेशानिवारणात् । गुरुर्हितोपदेशात् ।
भवतां पाण्डवानां दैवं अरक्षो पद्रवविवारणात् प्रियः प्रीतिजननात् । कुलपतिः पोषणात् । किं
करं । आज्ञाकरणात् । अतः कारणादेव भक्त्युपकं लोमुक्तिं ददाति । ननु भक्ति । भक्तिर्दानेन
कस्य कं तिधानं कार्यं । न मुक्तिर्दानेन शुकः । इति भजमानः पुमान् इदं वैरग्याद्यापनस्या राम॰
हा पस्येति । आ किं वुना मुक्ता मुरारि हृदयः । गुणा हि विपर्ययः । गुणैः सर्वा सतिं गुणा हारा ४०

स्वर्गं वाऽजीत्यर्थः । महतामिति । महतां [illegible] णां महद्गुणानां अप्रतिविषये शुद्धभक्तिलुब्धो प्युपसंहरति ।
तस्माद्धितिः । रजोरमः कार्पण्यं लाद्धिः । रागः स्नेहः । पाशो बन्धः । क्रोधः । मानो दर्पः । आविर्भूतो [illegible]
प्या । रत्नस्त्रीणां दुरवस्थानां वेकवाल मण्डलं पालितं [illegible] । प्रहादः [illegible] सिद्धः ।। ५ ।। १८ ।। किं बहुना भक्ति
रेवेकामादिप [illegible] । नेति । पुरुषमात्रानां त्रिप्रमाणं प्रेत्य सिद्धिर्मोक्षः । कपिलदेवकृताः ।। ७ ।।
१७ ।। ।। इति श्रीहेमाद्रिदेवकृतायां कैवल्यदीपिकायां भक्तिप्रकरणं ।। ।। ।। उपायेनेत्युक्तं ।
तत्रेतिकर्तव्यतां वक्तुं इदं सूत्रमारभते ।। अथेति । तत्रोपाङ्गसाधनान्यं लक्ष्यति । कायेनेति । मनस
संस्थयः । इन्द्रियैश्च स्तुतिश्रिविः [illegible] प्योपलब्ध्यादिबुध्यात्मिश्चयः । आत्मना अहंकारेण अभिमा
नः । वा शब्दः [illegible] तेनानुक्तस्य संकल्पादेः [illegible] स्वभावः । इन्द्रियैरित्येव सिद्धे कायपा
पुनि रेके व्यापारस्य [illegible] अतएव तुल्यकक्ष्याणां विकल्पार्थः प्रथमो वा शब्दः । पृथ
गिति [illegible] सर्वस्य [illegible] त्रिप्रमाणस्याप्यर्पणमित्युक्तं । तत्र किं निषिद्धमप्यर्पणमत आह ।
[illegible] प्राप्यते [illegible] स्वभावात् । [illegible] स्वर्थः । तथापि विधि
विधि [illegible] । अथवा [illegible] स्वामिभावानुसंधा

नमनुष्यस्य रांपरस्मै मग्यवृहादिस्रूपापदृति ध्यक्तःप्रकारो। तेन रहं नाशयणापेत्यनेन प्रकारेण अपि
मु॰ टी॰ वै नान्यर्थेत्पर्थः। अत्र हि चतुर्थी निर्दैशात्तादर्थ्यावगमः। तत्सकलमित्यन्वयः। ततश्चभगवद
८१ र्पितेनसर्वस्यकर्मणः कारणं मतंयं गमितिलक्षणार्थः॥ कविः निमिं॥११॥५॥ एवं पूर्वबाध
॥१ कत्वं किंवापववर्गी हिवत सर्वेषां विकल्पानुपपत्तिरिति चेत्तदाहाय ते चेति। अंतरंगत्वे च पूर्वस्मा सर्व॰
हूर्गात उत्तरोत्तरस्मिन्नस्मारम्भूतानामगणानामनुकूलभानात्। वस्तुतस्त्वेकस्मिन्नेव षष्ठवर्गे सद्गुणादे
त॰६ कवर्गत्वं। अथवण्या भेदेनैतद्दैगपरित्यागादनेकत्वं। तत्रपाद्दिशा देर्गदर्शपदः ह्याभ्यापूर्वेरंग मा
हात्म्यादिति। तस्यालौकदृष्टस्य विमहेष्ठत्वात्। प्रपद्यते तानिर्विशुक्तः सापित्वा। तामाचार्य मनु
वर्तिष्येत। अत्रैव पः सन्कर्मसुमध्येऽतर्मंसतयंगात्वं पशाद्रे व्रध्माणि वेदेतात्पर्यविचारेतापरे
चापरो स्तानुभवेन निष्टं प्रांशुं उपशमाश्रयप्रतिपत्येने भवाशि धयतात्तस्मात्पादयो प्यन्वेगुणा
ते पाः। तत्रगुरुकुलेगुरोरेव आत्मा दैवतं तं चपस्यआत्मवैवन्नगुरुरुसत्कुर्यादित्यर्थः। गुरुमन्तया है॰ २
हि सर्वसफलं। नउक्तं। पस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवे तथागुरौ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रका
शंते महात्मनइति मायाकपटादि आनुरुत्तिः शुश्रूषापर्पर्महिरित्तुक्तेत नानुकंपंझेपा राम॰

८१

हरितुष्टिः तत्राह आत्मातुष्ट्येत आत्मतुष्ट्याविक्लतुष्टिनुमेपा विष्णात्मनोर्बिंबप्रति
बिंबत्वादित्यर्थः ननु हरौ तु द्विपिकित तत्राह आत्मवदिति अथांगान्याह सर्वत इति सर्वत्र
इहामुत्रभोगेषु अभंगं अनासक्तिं निरोदिति सर्वेष्वित्यातेः संबध्यते संगः सांनिध्यं
२ यथोचितमितिक्रमात ३ः विमुक्तिपुण्येषु द्वेषाहीनितीति ४ प्रश्रयो विनयः
दयालुता शौचं मनोजलाद्यैर्बाह्यं रागद्वेषादित्यागादिहित्यमांतरं ६ तपउपवासादि स्वधर्मत्व
क्काचु ७ तितिक्षा सहनं ८ मौनं अभाषणं मितभाषणं वा ९ स्वाध्यायो ब्रह्मदर्शनादि
मंत्रजपः १० आर्जवं सरलता ११ ब्रह्मचर्यं गृहस्थानां ऋतौ स्वदाररतिः अन्येषां
तु स्मरणकीर्तनकेलिः प्रेक्षणगुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरष्टधा इत्य
ष्टांगमैथुनवर्जनं १२ अहिंसा द्रोहाकरणं १३ द्वंद्वसहः पोः मानापमानादिकयोः समत्वे
तुल्यबुद्धिः १४ सर्वभूतेषु आत्मनः ईश्वरत्वेनानुसंधानदर्शनं १५ कैवल्यमेकाकिता १६

आदिशब्दाद्देहे
पतिव्रताः स्वा
ध्यायो ध्येतव्यः
लक्षणतया विधः से
वयद्दणात्

मु०टी॰ अनिकेतताख्यानाभिमानराहित्यं १७ पूतवस्त्राद्युपरिधानं १८ पटच्छालखेनाल्पबुद्धिः १९
८२ भगवत्प्रतिपादकेभ्योऽन्यप्रतिपादकेष्वनिहामित्येकं २० दुःसंकल्पपारुष्यचापलानांत्यागः
सत्यम्पावाद्यवर्जनं २४ शमः विषये [redacted] ष्यो बुद्धेरुपरतिः
२५ दमश्चक्षुरादीनां २६ वृषादोषितिव्रतकमः देहेन्द्रियादीनांश्रवणादिष्वेव २८ तदर्थदेहपर्य्य
सर्वचेष्टा तदेवाह २७ ति ति भावेतः ईनमाचारतः मा शस्याचरणोपधीविविषयेदृष्टीपा २९
देहीतरे श्रवणादर्थ्यपरमेश्वरहृदयेऽभिवेरतं समर्थस्यापतनस्यापितादर्थ्यशिक्षितेन अत्राविला
चेष्टितशब्देन निर्द्दिश्यादेकत्वं ३० हारादीनां तादर्थ्यं शुश्रूषपा एवमिति यथाहभक्तेनचेत्य
र्थं भक्ति आत्मानाप्यों चेति धीर्येकांते पुमांस्तदमानि मितं चंदुत्वा मनु बध्यितिरागतिविवस्वांस्थं
किंतदुमपतत हाहा महतिस्विवित महात्मा गुणोत्कृष्टाः ताश्च वः सदाचारानुअपत्रयहणाममभेदेन राम॰ ८२

परिचर्यार्थं ३३ अनु अनुबध्नात्या अविष्ठेन कथनं शिशोत किंभूतं भगवन्तं यशः भगवतोपशो
पस्थिन अनुकंपने ३४ किमितिपरस्परं तत्राह मिष्यद्दति रतिर्भवतीत्यर्थं स्तिद्धं नुष्टिः स्तुत्वानि
र्हतिता पापगमर्हति द्वपमात्मनः एतत्त्रौ पंपरस्परमनुकथनादेवमस्मान्नैकाकिनचेतिव
कुमिपुः शब्दं नंपस्मातः स्वपेस्मारपंतोत्यैः ३६ अपवक्ष्विशाहगी नुष्ठानस्यफलमाह
भक्त्येति भक्तिं गवर्गमननंतयाभक्तिः प्रेम उत्पन्नभक्ते भिष्ठिन्नात्याह बिभ्रतीति उत्पु
लकाः उद्गतरोमांचा हृदं ति आनंदाश्रु शिम्नुचंतिनं रतिसुखमनुभवंतिअलौकिकाः लौ
कव्याहताः अतो विभः अनुशीलयंतितल्लीलामनुभवंति। [redacted] तत्र परंदि
लपूप स्पसास्वान्ह स्यनुल्लीभवंति अथशाभ्यंतिपतोमिर्हता संभास्परमानंदाः कुलः पुनरे
कांगत्वविस्पतआहार्नीतितदुल्ले पाभयावृतधर्मान्छपाभक्त्येत्यगत्वेस्तिंगमितिला
वः भवद्धोनिमि ११३ त्रिंशद्गमाह सत्पमितिदत्याभगवद्दृष्टो नहविस्पागः स्पागः का
स्पनिसिद्धकर्मणां सपदशः रिपुमिमोहासीनेषुतुल्यवुद्धयः शाम्यहाविषार्थं चेष्टानणा
मितिसुवार्थं प्रपन्नस्पदुःखेपलन्यावेदोणं आत्मनः अहंगोहासीननपानुसंधानं अम

तस्य अहिंशाव्रतं फलमूलादिभ्युभतेप्यपश्चकाकातिथिज्जलवृ(?)दिभ्योगहास्याद्येर्विभागः प
मु॰टी॰ थाहंतइति पस्यपत्तस्विभागेहंता तेषु भूतेषु आत्मन ईश्वरस्य च तज्ञानं विशेषतोमनुष्येषु
८३ नाधिकृयात् हे पांडव युधिष्ठिर अस्योत्पत्ति नपेनपुलः स्थितं श्रीकृष्णं निर्दिशति महतां गतेर्ग
म्यस्य सेवा चिंतानुवृत्तिः साधास्यश्रुतिस्मृतिरूपासानुष्ठेयुनात् दस्यापूजा अवनतिः प्रणा
मः दास्यं किंकरत्वं सख्यं अहितानां प्रतिषेध सुहिते चैव प्रवर्तनं व्यसने चापरित्यागः त्रिविधं
तविलसत्प्रमित्यत्रोत्क्रस्यसविधुर्मस्यभगवद्भक्तस्ये तभावनं अन्यानितुत्त्वगतानि आत्मस
मर्पणं त्वशरीरे व्याप्तं सलक्षणं अंगं येन धर्मेण साक्षात् धर्माणनुष्ठानाव्यवधानेन
शेषं प्राग्वत् अंगविवेकस्तु प्रथमपाठे नारदः युधिष्ठिरं ७ ११ षड्विंशतिवर्गमाह हसविस्मादि
अनुवृत्तिः परिवेषपरिसाधनहत्यामात्पर्वणानंतपद्याकथंचितत्रोगहमार्ङ नाडिका १ गुरोल
ध्यापर्णनाडिका २ वित्त लाभद्वच्छनविषपने स्पस्य ३ हं हं शीतो स्मादि सर्वत्रैव लपस
दिषु व्यसनं कालमपं निद्राणा आत्मनः ६ तपः अपाचितादि ७ ई दानिव पर्पश्चेष्टात्यागः
८ मदर्पितैः कर्मभिः ९ ममकथाकथनं १० अहंदेवः पतिपर्पस्यां तेमन्दैवाविष्णुमन्त्रः ११ [redacted] पंम॰ ८३

नि॰ अं॰ २

-चक्षिलेदर्शनाना
-दिनिमावः धर्माकुः
-चक्षिदृर्शनेपीनि-६

कीर्त्तनमेकाकिनः १२ निर्वैरमहिंसा १३ साम्यं शत्रुमित्रोदासीनेषु तुल्यबुद्धिता १४ उपश
मो निरभिमानिता १५ हे पुत्राः देहे गेहे वाहमेतिबुद्धेर्हानेच्छया १६ अध्यात्मयोगो मोक्षशास्त्रा
भ्यासः १७ विविक्तमेकान्तः १८ प्राणादीनामभिजयः श्वासप्रश्वासप्राणायामप्रत्याहारधारणाभिः अ
त्र प्राणादिवृत्त्वेष्वभिजयस्यैकत्वादेकं १९ सत्सु श्रद्धा सम्यक्बुद्धिः २० ब्रह्मचर्यं प्राग्वत्
२१ संप्रमादो भक्तिसाधनानामभावने २२ वाचां परमो मौनं २३ सर्वत्र स्थिरचरे मद्भावो मनस
ता विविच्यापनं दृश्यतेपेन नतत्त्वापरं वेवलिविदं ब्रह्म सोऽप्यापुपनिषदुक्त्यो वोधो ज्ञानं २४ [redacted] अनुभवो विज्ञानं २५ विराजितमुपवृंहितं योगो नि· रोधः समाधिः २६ धृति
र्धैर्यं फलसिद्धौ विकल्पाभावः उद्यमो ५ ऽनलसत्वं सत्त्वं कुशलहृत्वं ९ तान्यधिकारिविशेषण
त्वात् उपांगानि न त्वंगानि अतएव वेषां तृतीयपापं वृष्याचेवानिर्दिशः कुशलः सत्यहं विशेषं वद्रसु
निपुणः लिंगं लिंगदेहं व्यपोहितुं मोक्तुं समः शक्तिः लिङ्गेति शङ्कामपोलिङ्ग अहमो हंकारः
ऋषभः पुत्रान् ५५ पंचविंशतिवर्गमाह स्वधर्मेति विधर्मो निषिद्धः परधर्मः श्वगाम्यध
र्मः स्त्रीघृणादिसेवा ५ मेधापितोह विष्यादिमितं तु अर्द्धसंयुजनान्यस्पत्नीपमुद्रक

विकर्मेव योरौ रुद्रानां च धर्म इत्यर्थस्य तं ओलाभ्ययणादिसर्थः १२

मु० टी०
४४
५५

स्यच वायोः संचरणार्थं चचतुर्थमवशेषयेदिति ७ होमंमशक्याद्यनुपहतं ८ स्तेयमविधिनाद्रव्या
दानं ११ पुरुषो विष्णुः १७ स्थैर्यमचंचलत्वं २० प्राणजयः प्राणायामः शनैर्नतुसहसा २१ आ
सनादिनिरूपणांअयोगपतंजल्यादिगंतव्यम् हदिमनो धिशासने प्रत्याहारः प्रत्याहरणं २२ धिष्ण्या
नां प्राणमुक्तानां हृदयपुंडरीकादिस्थानानां एकैकत्र देशे न विशिष्टा प्राणधारणाकार्या प्रा
णान्यस्मादिति प्राणाश्चितं देशबंधश्चित्तस्य धारणेति पातंजलेएकस्मिन्देशे चित्तधार्यमित्य
र्थः २३ लीलाः स्मितावलोकादिः २४ समाधानेध्यानुध्येय रूपेण वस्थानं २५ एतैः स्वधर्मा
चरणाद्यैः जितप्राणो जितचित्तः अन्यैः कामादिभिः इंद्रियंमार्गगमनो बुध्या हीनस्य
मार्गणा अनंतद्विजः अनलः कपिलः ३२८ चतुर्विंशतिवर्गमाह पूर्वाणि गणितिमतं मालिंगाकपु
मद्व्यक्तालेषांदर्शनादित्रयंपानेषांदर्शनात्स्फुरणं प्रतितत्तथा यथाश्रुतेतन्मूलंगमनविषय
त्वेनदर्शनादेः ख्याश्चतुर्विंशतित्वानुपपत्तिः परिचर्यापुष्पगुंफनादि ४ प्रविनकृता
दिः अनुअनुहत्य ६ पूर्वजपत्पाह १२ पाशा बंधादि गमनम् बलिः पुष्पो पहारादि तथा र्व
धानं १५ वार्षिकपर्ववास्विति विशेषनिर्देशस्तत्रफलाधिक्यार्थः तंत्रयावन्त्र १६ श्रंतं देवार्च्च
२२
ध्यानमितर्थः॥
राम०
४४

नारीणिनिपयः १७ प्रतिमास्थापनेऽध्यानादिकरणे वक्ष्यते १८ उद्यमस्थ १९ अथ समर्थे
नुसंहत्य मिलितोऽध्यानं पुष्पालोमपवनं तु फलानां आश्री होऽजलक्रीडादिस्थानं संमार्ज
नमवकरशिलादेः उपलेपो गोमयादिना सेको जलसेचनं मंडलवर्त्तनं चतुरंगमालिकादि
मरणं ९ चौरकपटेन हस्तश्रूषणं १० मानो दर्पः ११ दंभः पाखंडेन पत्रघापिशाचस्ततोऽन्य
त्रतोन्यर्थं पपा अश्री पादिषु समप्पुषंभेवलत्वं तु नकार्हे छिद्रिहित्योहो अतोहीपापवल्लोकं
मपीन्यस्य देवाद्युत्स्वपमन्येनेवादत्तं वस्तु देवोपभोगमो छिद्रघनोपयुज्यते स्यत्र तानां पं
प्रसादस्तु स्यात् निवेदितं न ह्रीमिपात अन्यथा निर्माल्यं शिरसा धार्यं नैवेद्यमुदाहारैः
त्वपोपमुत्क लिंगांगवा स्तोलकार वर्जिताः ऽछिद्रछसो भिनो ह्रासाहात्तव माणो अन्येनहो
न्यादिवदुवाक्यविरोधः २४ सर्वलाभार्थं तान्यफलमाह पथ्यश्रितिः २५ धर्मसाधनं नप्रि
पं सुदेवसाधनं ११ ११ अथ मूर्तिस्थापनादेः फलमाह मदत्तामिति आदिश्याहासयूनकन्द
सुपात्र प्रासादादीनां सेवा होति विह लक्षंपूजा या च्छिन्नानुस्क्षेत्रादी रुकारपेत नतपूजाते
ऽनेनेति पूजां पुष्पादि पात्रापत्रेनानादेशणः संचिता नित्सवन्तु निविकेतुं प्रस्य दृमिलोति

मु॰धी॰ ईडासवः पूजाहर्षः स्रोतेऽग्ने केशरः आपणो हहः पुरं पंचशतयामं पुत्र्यं कामः केवलश्रुद्दा
सः सार्द्धितासमानमभावत्वं इष्टापूर्तं प्राप्नुयात प्रतिष्ठापरह्मलं देवकुले सार्तोद्धारणहृपेला
८५ प्रतिमास्थापनं सहस्रमपरं प्रतिष्ठापितप्रतिमायाः प्रासादस्य अकरणं वल्लतो कारा द्वायिपल्लं
85 नलत्वं त्रिभिश्च कृत्तैः प्रतिमाप्रासादपूजादिभिर्मत्सम्पत्ताँ भेव भगवानुद्धवं ११ २७ विश्व
तिवर्गमाह निषेधितोनेति अस्तिमितो निःकामः स्वधर्मो वर्णाश्रमः महीपान् सप्तमक
ल्यानुष्ठितः १ तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः तप उपवासादि कायिकं कर्म सा
ध्यायोमंत्रजपो वाचिकं ईश्वरप्रणिधानं विष्णुध्यानं मानसं तत्स्वत्रिविधस्यपथ्यस्तत्त्वं देहशाकाल
पुरुषवशाज्जातिर्हिंसांत्वं शरीरपीडाकरस्यपरिसामान् उक्तं च भगवता पातंजलेन साध्येतत्त्वं
चित्तप्रसादमबाधमानं नासेव्यमिति मन्यत इति मद्विजंशालयात्मादिन एवदर्शनादि ८
सत्वमास्तिक्य ९ असंगमौनं निःसंगत्व १० अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः
शौचं संतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः १५ आध्यात्मिकं मोक्षशास्त्र १६
महर्मविस्मृमन्तः आशापाशः करणांकृतनमाज्ञानं तुवेल्लुतो दृष्टागुणापस्मिन्न तं मि टिप्प॰ ८५

५२

गुणेर्विषयं प्रवर्तीतिभावः कपिलः ३१८ एकोनविंशतिवर्गमाह सच्छद्रूपेति अत्र प्रथम
श्लोको ऽग्रे ऽमहत्स्य द्वितीयश्लोको ऽग्रे वामाप्रस्थस्य तृतीयश्लोको ऽग्रे पते तत ऽपरं नैष्कि
कम्प्रप्यचारितो विष्णुभक्तिः द्वौकारमापि तिश्लोकचतुष्टयपार्थः भगवद्धर्मोपाख्या नीकवर्ज
नाहि २ जिज्ञासा अध्यात्मशास्त्राभ्यासः ३ आध्यात्मिकयोगनिष्ठा तद्ध्यानुष्ठानं ४
पुण्यश्रवः कथा विष्णुकथा ६ पुण्यो विष्णुभक्तकथा ७ अर्थं द्विपारामा अ र्थकाम
लुब्धास्ते ऽसह सतो ह्री समानमतत्त्वे तत्त्वात् स्नातस्त्रापा अप्रभावः किंपुन स्तपापाः ८ त
त्त्वमनालंकृत्नारदः ८ विविक्तरुचिर्विजनप्रीतिः तापात्मनरपरितोषः स्यति आत्मनिस्तु व
रूपेपुरितो ष ऽस्तुलोन नन पेत्त्वात विनाविविक्तरुचेर्मिथ्याचारत्वात् तदुक्तं कर्मे द्विपातिष्ठेप
श्यपआत्मेनसपमार् इंद्रियस्वेवेमर्थ ऽ १० यारमहं संपरमहंसधर्मः १२ अस्मत्या वा
रुगो छेदकेनविष्णुकथामधपानेन मधंहिस्मतिमं शाहेनु १३ पूर्वकेवलकेप्यापानम
नसुशाद्धि हारेतिमरः पुमानिपमाव्याख्याता ऽ १५ अनिदा मार्गान्तरस्य १६ निरीहायोग

× पार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यत इति · सच परितोषो हरिकथां विना · हरिकथाकर्णनापेक्षात ×३

हेमार्थं चैषां राहित्यं १७ तत्परकर्मपूजाविष्णुभक्तिकर्णालिंकारभूतायेगुणास्ते शृणु पादपल्लवाभ
मु टी: िधाने १८ हरेर्गुणाभिधाने भगवान्च्यापत्वात्समाप्तः विज्ञेयमानं तावता सर्वे स्तनीयान्तः संव
४६ ध्यते सदसदिति कार्यकारणात्मके असंगो रतिश्चेत्यनिरुद्धानि २० ष्विष्वेतिद्वपदुक्तं सनत्कुमारः ७
40 पं ४२ अष्टादशवर्गमाह यवीति सत्यो भावो निष्कामानसन्तप्रकृतिः १ सर्वभूतेषु विष्णुरधिष्ठा
नेति साम्यं ३ अप्रसंगो नितिः संगत्वं मुनिर्मननशीलः शारणागमाश्रयः आत्मवान् जितमनाः १३
अनुबंधः पुत्रादिः असदाग्रहो ममाहं भावः १७ इदं प्रकृतिपुरुषयोः तत्त्वं येन ज्ञानेन न १८ बुध्य
वस्थानं मात्र हादि अन्यदर्शनमात्मव्यतिरिक्ते ज्ञाने आत्मनात्नीवेनात्मानं परमात्मानं च सुषु
प्तिगंदृष्टिपावछि येन स्वरूपं ग्राग्गं नस्पं स्वरूपं आत्मदृक् जीवस्वरूपं विमृशन् प्रपंचमुक्तोलि
गंलिंगशरीररहिते प्रतिपद्यते जानाति ततो सति अस्तत्पे प्रपंचे व्याप्ति तस्यसतः सत्यरूपस्य परमा
त्मन आभासके ततस्तस्येव सतो बंधुपोलो हमिति ज्ञाने ततो सतः प्रपंचस्य च द्रष्टारं व्याप्त
प्रकाशकं ततः सर्वगानुस्यूतं व्याप्यस्थितं ततो द्वयं लोस्पहमेवेति विदुर्यामिति कपिलः ३७
पंचदशवर्गमाह इति अनुकीर्तनं नाम्नो च्चारणं २ परिचर्या पुष्पगुंफादि सर्वांगैः अध्यक्षिः भाग: ४६
ना

४व॰ मनःप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं चित्तं स्वच्छत्वादिरूपं॰ सत्कर्मसु सत्कर्मानुष्ठानेषु॰ महात्मसु महर्षिसमाधि ५

तथा च होमपूर्वकं पञ्चोपचारैः नृत्यगीतसहिता शिरसा दण्डवत्प्रणामश्च सा चेति प्रणामो दण्डवत् इति
अंगत्वे बहिर्मार्जनादि ८ ईश्वरनामसंकीर्तनं १० भोगोद्दिष्टपदार्जने १३ स्वयमुपभोगः १४ इ
ष्टादेः सर्वस्वार्पणं १५ आत्मनिवेदनं स्थाने आत्मनिवेदनमिति पञ्चशकृतं च यथा स्यात्तथा भक्ति
र्भवतीति किं या विशेषता आत्मसमर्पणमिति व्याख्याने सम्यक्परां चेत् नष्टहृत्पत्नेनयो
नः स्वप्नं भगवानुद्धवं ११ ८ त्र्योदशवर्गमाह कृपाविति स्मरनुकामैर्नेषु मनोरतिः मनो
गृहीतं मनः पूर्वकारतिरित्येवमर्थः ५ दिशापूजा वा सेन ६ देवादिषु पेमङ्गलोत्तरेषु शिलानिव
पूजयेत स्त्रवणादिभिः ७ सन्नेत्ता अभ्येपि लिप्तायवर्जोत्तापन बोधन द्वादश्यादौ या त्रा
८ महोत्सवाद्यु ८ मद्यं सहस्तविभक्तपक्षमहाघाः सर्वभक्तेषु आत्मनिचमात्मात्मानं अ
पाहतं अतिरोहितं बहिः कालत्रयं अन्तरं तर्यामिरूपं १० केवलं शुद्धं ज्ञानं प्रपञ्चस्याधिष्ठा
नमिति मन्यमानैः सत्त्वाबोधद्धिः सर्वभक्तसेवा ११ पुल्कसोऽन्त्यजो विशेषः अलत्यो ग्रा
सत्याहितैः विषमेषु पि सममात्स्वरूपं पश्यतीति समदर्क् १२ स्वयं स्वस्य दोषवत्तां दृष्ट्वा अ
हं बुद्धिः अन्यपां मम बुद्धिर्यया लोकश्रीत्यं च १३ ततश्च ध्यानस्यावधिमाह यावदिति नो

मु.टी.
४७
47

प्रजापतेर्न साक्षाद्भवति उपासनायाः फलमाह नरेष्विति मज्ञावोपतन्मज्ञानरशावदुपुलस्तां
सर्वभूतेष्वित्यर्थः स्पर्द्धा गुर्वाधिक्ये सहस्राप्येच्छा असूया गुणेषु दोषारोपः तिरस्कारो मानभंगः अ
हंकारः अन्नानान्नपानानां वृद्धिर्वा विवृद्धिर्वा विपत्तिविशेषाद्दुःखं तिरस्कारे सहनशक्तीत्यर्थः हि सुखदुःखेनस्तु या
तिमात्रे भगवानुद्धवं ११ १९ द्वादशवर्गमाह गुरुशुश्रूषा चेति भक्त्याभावान्यथोत्थानं वृथा १
अर्पणं गुणवेष २ साधवश्च भक्ताश्च साधवः केवलं स्वधर्मेभिः छाः ४ ईश्वरः तु शाकर्मविपा
काशयैरपरामृष्टः पुरुषो विष्णुस्तस्याराधने सर्वकर्मार्पणं ५ कथायां श्रद्धा पाश्चवरलोने त्यर्थः गु
णानां श्रवणादयः कर्माणि च हृद्धादीनि ६ लिंगमधिष्ठानं प्रतिमादि ईक्षा दर्शने १० अर्हणं
पूजा ११ न चाहिंश्य वै नान्येषाम प्रयुक्तवान् द्वादशवर्गप्रतिज्ञानंगदतिछंकंदर्हस्वशरनिर्दि
ष्टे रेवांगैर्वर्गं समत्वात् सर्वविवक्षितत्वात् हरिरस्तु इति मनसा कामैस्तच्चिन्तानुवर्तने साधुपथा
न स्यात् १२ एवं द्वादशवर्गानुष्ठाने वद्वं द्वर्गोमनः प्रष्ठानी दृष्टपाति ईश्वरे फलार्पणं समर्पवो भग
वति भक्तीयमोदयादिगुणो यथा भक्त्यालक्ष्मते श्रिनन्याह निशम्येति निशम्य श्रुत्वा कर्माणि
ह्याद्दीनि लीलावतारैः कृतानि वीर्याणि च आर्के दनं नारायणो स्यादि सागरत्येन रशाहा राम.
४७

नां। आत्मनि स्वरूपे मतिर्यस्य न तु लोके अन्तस्थ गगनत्रपुरः ततः फलमाहुः तदेति कथं नाभिक्लेशाः कर्मवि
पाकाशयाः ते विस्मृतं भावप्रतिष्ठा भोनीति तिलं ज्ञानमस्ति त्रिपदतत्पर्यः मोक्षपर्यन्तः सुरदा वस्त्रिसर्वा
सो भावो मनोविकारः तुल्यज अनुकृते आशयाः पाकृती अप्यादि स्मोरेवम पेन पुंसा सततया आश
यो नः कारणं अपास्तिर्वै योवहीं पीडा हि विलुविषये ता भावेन क्लिष्टो विश्वस्य तु प्रस ज्ञेवेषप्युत वेतो ४
यास्याहितपर्य्यः वीजानि पुण्यपापानि अनुशेरते अस्मिन्निति वीजानुशयो लिंगदेहः तमहीया
नू साधन सहेह लिङ्दुर्लभः सत्वेति संगतो भवति अर्थः अस्त्र अहं द्विपञ्चशानेपस्यतेवा ज्ञेन सागो
चरं नूपं प्राप्नोतीत्यर्थः प्रज्ञादः वा बालान् ७७ ए कादशवर्गमाह स वेद इति स अंतरीषः अच्यु
तस्य स्मृतां भक्तानां वेक प्योलिंगं प्रतिमा आलयो भिक्षानं स पदीदि च शब्दोभि त्रक्रम तुलस्या
श्च सोरमेतत्वादस्तोऽजेति तस्याह कल्पितप्रयोजनैरमहत्ति तं प्रेनूप कपक्षोहि साम्यमात्रेन
तु गंधसद्भावः तदर्पिते नैवेद्ये सैत्रे ह्याकाशियदे विरजादिकान समभिलाषं हरि नतुल्मादि
सेवा पाकाम नहि रतिः साध्या साकारत्र विष्णु भजना पापुष्पापेन हास्यकोमेन पापुवर्गा
नाभिक्षिपा लां शिरसश्च व्यापारे रेकादशांगानि मुक्तः ७४ ए वमन्त्र पमुदि नसाग्वर्गा नु

मु॰ टी॰ त्वकाव्यतिरेकमुक्त्वेन दशार्वर्गमाह आयुरिति उघन्दुउदपन अर्लपश्चिमादिं वग्ग ७ न अमावि
४८ त्वमिन येन सर्वे निर्दिशति तस्यान्नं तस्मा पुर्विनापृत येन त्वतम पितम्या पुः सफलावादत्तव दि
४८ न्यर्थः अत्रवार्त्तं येस्स न्यंप्रतिगुणाभिधान मेक मंगमित्यमि प्रोक्ते १ उन्नं रत्नगायोपुगानेकं
किलः ननु कथमा पुष्पोवे य र्च्य मोगसद्भावादित्यत आह नरवृद्धितिउत अहो विडवहो यम
स करः श्वादिभिः सह संलुनः तन्मत्तावेग ह्रीतमामा विलेछि इद्यत्विंडिपेवत केबनेनप्रग्गु
त हतिनर विशेषणं अत्रकर्णापयोपेत इतिनम्यावृत्तो पेन इतिच कथ्या श्रवणामुक्तं २ ददुर
मेडूकः वशाद्भवे दर्ध्वे गाथ्याः कृपाः ३ पदं पदव सु ४ शवस्येमोशावोवा शब्दोयपर्वे ५
वर्हिमयूरयि छ ६ दुम त्रमहत्समलवं ७ नामिलसेतनस्य शोत ८ श्री शब्दो नाम्नः पूजार्थः
विलो पदोए तिगच्छतीति विलुपदी विलुचरणाभ्येत्यर्थः ई लकोमाहा विति दीर्घोत्य
द्वाही ९ अश्मसारं पाषाणावृत लोहसद्दाकठिनं विकृतं केयं लस्यं क्रियापोगात पदा
विकारस्तद्वा अश्मसारमिति महर्षभश्च १० शौनकः स्तनं २३ नववर्गमाह धावकमिति पादयोः ग्म:
सेवनेन मननमित्यर्थः वंदनेन स्तुतिः सत्यप्रागुक्त नवलक्षणानवांगा प्रल्हादः पिता २ ७ ५ सप्त ४८

वर्गमाह अनिमित्तेति अनिमित्तं निमित्तं याभावः निमित्तं प्रयोजकं अस्पृतेन एवं नटवत्क्रिया
प्रयोगाः सर्वे संस्थ तिष्ठन्ति वः तत्एवात्मा विनाशाय कल्प्यन्ते कल्पिताः परद्रष्टेन अमलः आत्माचि
न्तं पुरुषात्मा ननु शुद्धमेव दृष्यात्मा केनेत्यपेक्षायां अतं कृपायां श्रवणालेन सं स्नातः उपचितां दृष्टा तत्वेन
तत्वं पुरुषा न्यता ख्यातिः प्रेता वैराग्येण गुणासंगं जनितं रागरूप मलापनुत्या बलीपसा
वशीकारसंज्ञालक्षणेन ध्यानाध्यानेन योगस्सम्यग् हृतोपायाप्ता नसंगतिबुद्धिः ख्यातिनाना
र्थान्त ध्यानमेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिति समाधिरिति समाधिलक्षणं अत्र
स्वधर्मादिभिः प्रवृद्धिमत्ती व पाश्चात्त संस्कृत पाव महत्पादयः कामाः प्रकृतिलीनेन विश्री
ति पतिपत्तव्यं यथा अतेनु स्वधर्मादिवदृश्य ऊर्ध्वकोटि निविष्टत्वादङ्गत्वेनुपपत्ति
प्रकातत्वाङ्गत्वे मविश्री तिसाधुका रिणोतत्र यत्र तत्र पुनराविर्भाव सत्यायुतिरोभाव
प्रधानाधारशिरसि मुत्पाद्य तत्र नसा नश्यति तथाप्रकृतिभेदभिन्नमुत्पाद्यत्तेन स्ना
शापत्तीत्यर्थः कपिलः ३ २७ सूत्रं वर्गमाह वात्मीति पाद्यपोः स्मृत्या प्रत्नः शिरंसता

मु॰टी॰ ५८ ये हि निवासज्जगत् जगन्निवासो यस्येति निवासशब्दस्य सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहाविति पू
र्वनिपातः नलकूबरः श्रीकुलं १० १० एवं वर्गमाह अप एव नामिति चतुर्वर्गमाह तस्माद्धिति
यस्मात्सर्वधर्माणां विस्तुभक्तिः फलं सत्त्वतोस्त्ववतां सच्छब्देन सत्त्वमुच्यते स्मृतः शौन
के १२ त्रिवर्गमाह तस्माद्धितितस्मादन्येषां सद्दोषत्वात् सर्वात्मत्वादात्मीयत्वं भगव
त्वादकमणि पत्वं ईश्वरत्वाहरत्वं प्रवर्णादिप्रवृत्तिहेतुः अभवं भो सेशकः १२ तस्मा
द्धित्यादि तस्माद्यस्मात्सया ह्यवैव वैरस्यतामुपर्थमः सर्वात्मना सर्वावस्थेनापि सर्वदेशे
षु सर्वकालेषु चं शकं १२ ननु वर्गान्तरात्रिगासकरे बोत्का नित्रिवर्गत्वं किमर्थं पुनरु
क्तत इत्यत आह पुनर्वचनमिति तमेव र्यो यतिश्यथः सर्वान्यस व्यपेक्षरस्यवर्गात्सर्व
त्रिक॰पाठः ३ वर्ग न वैकस्यान्तरंगत्वं ततः सर्वस्यान्तरंगत्वमित्युक्तं भवति इति श्री कैवल्यदीपिका
यां भक्त्यंगलक्षणं नामेहाध्यः एवं भक्त्यंगान्युत्कान्तेषु सर्वशास्त्रोक्तेषु एषां याम्यांस्त्रिवर्ग
मेवस्तौति वर्गस्येति महिमेति शेषः कीतामेति महत्तमानामेकान्तेन नियमेन पठ्य त्रम॰ ५८

लं परम आश्रयो यस्य स तथा महद्भिः कृष्यमाणः प्रत्यक्ष इव भवतीति भावः अंते निरूप्य
हृदि रूपं ईदृशं रूपं हृदये चमत्करोतीत्यादि अगुणस्य गुणान् बोधितुं स्वरूपसुखलुब्धत्वात्
हीत गुणस्य स्वात्मसुखमेव गुणो यः अभिव्यक्तमन्यान् सुखयति अभिव्यक्तितारतम्यात् सुख
तारतम्यं भवतीति द्वः यामोपलाभ मुख्य शास्त्रान्सकौनंदयः योगस्य समाधेरीश्वराः च शीघ्रं तमभ्या
सपः समाधिबलात् कलितं सकलयद्योग्या अपि विष्णुगुणान् अकलयंतीत्यर्थः तत इति भ
गवत्प्रधान इति बहुव्रीहिः महत्त्वमेतित तस्मात् विशुद्धकर्त्रे तेरां कीर्तिं शौनकः स्त १
१७ पुराकथानां मध्ये न रतं पशुं मैत्रेयः ३१३ तर्वा विषये च्छा अनुवाद्य तत् अध्येः क्रिमु
माणाहित्यर्थः निवृत्ततर्षाद्विमिच्छिमिर्युक्तमुक्तु स्तुसकामानात्मविरक्त इत्युक्ते
पशुघ्नो हिंसानिरतः राजा भुक्तं १० १ श्लोकः कीर्तिः ईप्सितः तु संपूतपैविक्रमाः स्वादुत्वा
दुस्वादः स्वादत्वञ्च अपवर्गसुपां मुकुंदकथं न भवतीति स्मृतु कंपदे पदे ततो ततो शौनकः
११ तत्र तस्येति मुकुंदस्यारविंदपादौ दत्तेषु तते तं सत्त्वमुकुंदस्य गुणानुश्रवणं
तथ्यस्य फलं मैत्रेयः २१२ सतामात्मनः हृद्धिः आत्मनश्चैव शान्तस्य भुक्तं २२ शान

= स्वादुतोपि स्वादित्यर्थ इति श्रीधरटीकायां · [illegible] इति पदे [illegible]
= क्रियते · [illegible] इति पदं [illegible] विशेषात् [illegible]

॰सत्येपत्र आहृतिपद्मं न घावष्टे॰यदितिः॰१

नष्ट

मु॰टी॰ मिति हरिकथासु को नतिर्वृत्तिः को वा रतिं न कुर्यात् यस्मात्तालवज्ञानाद्योगुणाः आर इतिस्मारो
भागवतसंगं शुकः स्मरति मतिनिह तं प्रत्योर्दितं न चैवलीनं गुणोर्णवं के महदादि रूपः पूरोपेन ज्ञा
५१ नेन ततत्या आत्मं॰ प्रसादः शुद्धसत्वात्मकत्वे पूपत्र गुणोत्सुपि अप्रसंगः इहामुत्र भोगविरागः के
॰वल्यमित्येव स्तेमतः४पेथ्याः फलसाधनत्वेपि फलत्वात् शर्करादिवत्तितथो ज्ञानिनाः महत्मनोऽ
स्कंध ४ हापरानस्यत्वदुस्यर्त्वीं पशितः सर्वान् अत्र प्रति अविन्दः विविधन्दस्मारहिताः तदेकामि
५० लाषाः अशनेतं मपंक्ष गात रणं वेतिवद्दूर्मयः मनसः शोकमोहौ च प्राणस्य वनक्षुधा नारा
मत्त्व शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिव इति वचनात् नारदः प्राचीनबर्हिषं ४ २७ आवेशः स्थि
तिः कुशलं विहितं वा तं पानीतः पाप्मः प्रहरोपे भगवान् प्रचेतसः ४ २८ आसवः पुष्परसः की
॰महतां मन एव तिं श्रुमहतां मन स्तोमुखानिः स्ततं मनत्त इति प्रपमार्थ्यतसिः मनः श्रुध्यामहद्विवरान नि
॰पुत्रवाद्दृशोर्नेतं नां स्पर्थः क्ष चित्कदाचित देहं ममतामित्यार्थोमभागमाः देहकृत संसारपादिका या अस्मृतिः स्वरू
॰निःस्तनमित्य पाहानं कुहस्ते त्रमिलिताः सुतदः प्राचीनं १० ८१ विप्रः प्रगल्भाः अम्ततंसुधा उद्वहान घ रामः
॰र्थः।५ सरितोगंगात्रपं अतएव त्रिलोक्याः इत्युक्तं शमलानि पापानि अनु सूपरस्यानुस्त्र वं कथातीर्थं ५०

२४जनवतः शुकः।। शशुनात्मात्मनि॰ भागवतसदापिमहाडपुरस्वरितावावालीकृताः स्वयमेवात्मानं यथाप्रकाशयं।२

= अत्र हि कार्यं शुचिषत्वं तज्ज्ञानीर्थद्वयोपस्पर्शरूपकारणात् पूर्वमुक्तं · शुचिषदोऽत्र तादुपस्पर्शनीमुक्तेः ।। यथा · हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः =
= कुसुमचापबाणेन · चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजते विषं · अस्यामुदाहरणे तु काव्यप्रकाशे · कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययात् क्रमः ।। विशिष्टा यासा...

श्रुतिभिः श्रवणाद्वन्या अंघ्रिजं गंगा अंगायोः ह्यानाडिभिः शुचौ महीं तनीति शुचिषदः उप
स्पर्शः आचमनं स्नानाव्येन तेनैव ते तीर्थद्वयोपस्पर्शस्तोध्यस्य शुचिषत्त्वस्य सिद्धत्वान्निर्देशात्
कार्यकारणयोर्वा पर्यविपर्ययात् अतिशयोक्तिरियं वे उपस्पर्शं तेन शुचयः स्युरित्यर्थः ब्रह्मा
घाः श्रीहरः ११९ चक्षिति अत्र मलप्रत्वेन गीयते प्रतिवाक्येनात्तत्पार्थं शिवत्रयं गानश्र
वणाभ्यां सानांप्रकर्षार्थं मुकः १२३ चेति विशिष्टः कीर्तिगमो दृष्टकोशो भांडागारं कुमल
पत्रैः ध्रियां धामावः श्रुतिर्देहः चरणाय हतां कीर्त्यैकदेशस्यैव श्रुतिगोचरत्वेन सर्वकीर्तेनि
त्तिरापनार्थं मनस्या प्रणपरशानपानाचे विजनापपापारिपेव्यत्कीर्ति श्रवणानि एतानि ते धाम
नौनन्त्यन्नसीत्यर्थः बलाविह्न ३८ श्रवणमाहात्म्यस्पृहिशानुस्कोप वंदनानि ५० मिति
परोभिप्रकारः तिरस्कारः ह्रि नु भिक्षा श्राविपनिहूतस्य नूपमनुविईवनानि अनुभिनीता मित
स्वरूपमाहात्म्यपर्यालोचनेत्व दशानीत्यर्थः जगतस्स्याद्विकर्तुर्हि के ... रिकीटमिर
सनेकिं परकौतुकं कर्मपापं कर्पूर्णं हिंस्र पाडुवामितिराम आशीः अनुबद्धिमति किं ब्रु
कः १० ८० श्रवणं स्तुत्वा कीर्तनं नतोऽसि अपमिति अपमानानिलः निर्वशः प्रापधिष्टे ·

कार्यसेत्यर्थः ।
· अभीक्ष्णमंग
· लघुः । नित्यं ...
· वात · अभीक्ष्णम
· अपमान इति भा
· भीक्षणार्थकं शर्व
· तथा मितस्यर्थः ।। ५

मु॰ टी॰
५१
51

अघोनः अघवतः मघवच्छब्दवत्तद्रूपं यद्वा पापस्मिन्नेव काले एतेनैव कालेन नास्ति मे षन्त्र यमात्रेता
किं ह्यादृशाद्देन यतो नाकस्याहरणात् द्विपथा विष्णुविषया मतिर्भवति नन्वद्दिनोः प्रायश्चित्तेन तु
ल्यं पापवृत्तयमात्रफलत्वात् निष्पाकृतं प्रायश्चित्तं न हइत्थ हरणात् तु तं तु तेषु नामस्मि शक्तयत्रिशपा
पापस्तु न तत्र तत्र मश्लोकस्य गुणोपलंभकं व्याहरतां विष्णुगुणाता तानं करोतीति तत्र हिंतरस्यो धिकं पुनः पा
पप्रवृत्तिनिवारणात् तस्मात् प्रायश्चित्तं हि कांतिकमावहत्यकं हि पुरमात् अपनश्य पेधावतिनु
तायपर्थं काम्यं कर्म करोति तत्रस्मात् निर्हारमत्यंत नाशं गुणानुवादः विष्णोर्गुणानां अनुसृत्य
नैरंतर्यगणवाद्यतिपतन्नामव्याहरणं तत्तोप्यधिकं काम्यकर्मप्रवृत्तिनिवारणात्स्वत्वे भाव
पतिविशुद्धोर्ज्जितमत्वयतः करणं करोति नन्वजामिलेन पुत्रनाम गृहीतं न विष्णुनामेति
चेत्तत्राह सांकेत्यमिति सांकेत्यं विष्णोरन्यत्र संकेतितं पारिहास्यं विष्णुरसीति परिहा
सेनापि तं स्तोभं गीतालापपूरणार्थं गृहीतं हेलनं किं विष्णुनेति निर्हास्य गृहीतं वि
ष्णोरिदं नामेति ज्ञानं वेलात्यर्थं विनापि फलप्रदमिति यथा पथ्यपि विष्णुनामैव पुत्रनाम ज्ञाने
चेन प्राथितं न्नमात्र ज्ञानमिति चेत्तत्राह पतितइत्यादि अवशेनसंकल्पं विनाप्यथा वेनापि

राम॰
५१

न२

निर्गताक्षरावलि दैवात् विष्णुनामनूपा आताऽस्य पर्थः तथापि पातननो नार्हतीति पापस्य पातनकीर्त्
नेनत्रैविष्णुनं श्रुवतां तुनिश्चय्य मेव अन्यकीर्तितनामवत् यस्पोत्थवाख्यापांस्तेकस्मिंविनाकी
र्तेयति नवष्य तोतितस्पांन पापस्य पः अतिप्रसंगात् अंगोहि प्रसिद्धं विष्णुनाम तघण्याक का२
यं विद्धेन न कीर्तितं श्रुतं स्मृतं वा स कोऽपि नास्ति तस्मादिदं विष्णुनामकीर्तितं श्रुतं स्मृतं चेति
यस्य ज्ञानेन तस्यैव पापस्य पर्यवहं कीकर्त्तव्यं विष्णुदूताः पमहान् ६१ गलानूकीर्त [redacted] पन्न यघस्मोऽन्यपंनपंसाक्षाद्रूपे पात्सवं धारन्मे पामपहेतुं
श्लोकः ११ १ नयशिष्पाशिव वोवाक्यं चिज्ञातिपस्य निपत्रतन्तु या जगत्पवित्रं यस्मातत्
पाकार्हिवितकस्ये विन डक्षांतिमन्यंते मानसाहंसा ४ ब्रलपन्न सिमवाः स्तनकारस्यः विरंति
विशेषादूमंते डशिक्षुकांतः स्वपोनिवास्ये पर्षानेतथा काकतीर्थपक्षेसा नसाः मानससरो
वरस्थाः विष्णुमहिम्नोमूलं वाक्यं निंदित्वा अन्यसहितं लोति त स्मृगिति वाग्विसर्गो वाक्यप्रयोगः
जनता जनसमूहस्तस्था अघं पापं तस्य विप्लवो विनाशहेतुः कोऽपोपयस्मिन् अनंतस्य नामा
नि अवर्द्धं दुष्टं पदं यत्पस्मात् वाग्विसर्गोसाधवो वकृतिस्तिश्च तंतिश्लोक निश्चितिग लांतिडमपा

पाप्मा वेगा यंति इदं हीति सर्वस्य सत्कर्मणो विघ्नुपजनेपलमिति श्लोकार्थः स्क. नं. सडपरेशाः
मु.टी. तस्य च हत्तो श्रुते तस्यापि व धार्त्तो वृद्धं तस्यानुध्यानेस्विष्ठं इतितपश्च अविषकृतं अविनाशी
५२ नारदःस्याने १५ नैर्गुण्यपर्वं ल २१ पस्य नापश्च तेसत नृणां मेहः पापंहेतिपश्च अनुकीर्तये
तस्यापि श्रात्तेरोगी प्रलेभनं परिहारः ततः शेषारनेतातकेनमं नमुसः आम्रपेत शुकः ५२५
[redacted] पोगिनः समाहिताः शुकः २१ सुत्वास्तुतं कृत्वा अनुभावो महिमाभ्यसनं कृत्वेत चोद्दृधामा
विकंकाम्यं चतत्रो भयो राधिनिहति विवस्तपाकृमातयो(पोहाने स्क.नः १२ १२ सखा असत्पाः
वाचमस्य मिथ्याभृते तस्य असमीः अमंगलां असत्कथ्या अपुराणरूपा पाभिः कथ्यतां हि तमी
च्यइत्यत आह तदेवेति उअहो हमसिद्धं भगवतो श्रीमतो गुणानामनुदपो वस्मानते प्या स्यि
रं प्रीति वर्द्धनेत देवरम्य मापतौ सुंदरं अतो नवं नवं शाश्वत आपद नापदि वि शोकशोषकमहो
त्सवं वापत पक्किनः स्क.नः १२ १२ परं वैकुंठ शुकः १२ ४ आतुरः सरोगः दुर्गपापं उत्तमागति
पीडितः नपश्यंति नपश्यंति भु.कः १२३ उपसंहरति इत्थमिति रुचिरेति प्रोक्तं चेष्टितानां राम:
पुक्तिः शंतमानि सुखानि कानि अनन्यत्र मलसमाहीस्तानि मस्तानि चकारद्वय मुभयत्र ५२

४ नः [redacted] परिश्रमः क्लेश एव न तु फलं तत्तु भगवत्पादयोरविस्मृतिः। सा च गुणानुवादादिभिः। ननु किमविस्मृत्यैव वं ६

प्राधान्यादर्थं परां प्रेमात्मिकां शुकः १० १३ कर्मप्राशस्त्यमात्माहात्म्यमाह अपेति तस्मिन्वि
स्मृतौ कृत [redacted] कर्म पापापहरं श्रेयं महिना माहात्म्ये न हि शाद्वो मित्र कमः हरिस्मृति हीनत्वमर्थान्तरन्या
सः शुकः १० सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकः योगश्चित्तवृत्तिरोधः स्वधर्मपरिनिष्ठा [redacted] नित्य
नैमित्तिकानुष्ठाने एते त्रिभिस्तावान् परो जन्मलाभो जन्मनः साफल्यं यदन्ते नारायणस्मृ
तिः शुकः ११ यशः श्रियमिति यशः सांख्यी सांयदंश्वेषितु यशोनिमित्तेषु श्रवणादिषु यः के
वलं त्याह अविस्मृतिरिति क्षिणोति हिनस्ति अभद्राणि दुर्वासनाः शमं शान्तिं सत्त्वशुद्धिं श्री
हरेस्तत्त्वज्ञानं ततो भगवति प्रेमा ततोऽन्यत्र विरागः ततः परोक्षो बोधः ततः साक्षात्कारस्तद्युर्यः
मतः १२ १३ विद्यावैशद्यान्मतद्गुणाश्रयमना मायानिरोधः प्राणायामः जप्यं प्रणवादि तिस्राप
मर्जनतो हरिस्मृतात् पुरुषः परां गतिं याति आत्मभावः स्वरूपावाप्तिः सर्वात्मत्वात् सकलमत्वं सर्वस्व
भवत्वात् भक्तरूपविष्णुविवर्तत्वात् तद्भावोपपत्तिः शुकः १३ एवं प्रत्येकं श्रवणादिस्तुत्वा व्य १२।
तिरेकेणस्तोतुमाह अथेति नु अहो अप्यास्मामिह पिता भेनेय ३६ नातिदीर्घोऽप्यल्पः श्रमस्त्वा ना
१३ १४ नन्वेषु प्रकृत्यादिषु सूक्ष्मं पुरुषोत्त्वं भगवानु द्दवं ११ १५ एतद्विस्तु यशः नरिष्यते न

मु॰टी॰ ५३
53

नश्यति यद्यस्मात्तदनुवर्णनमितिपक्षे द्विधा अंते तथा वसति अन्यस्मिन्वक्त रित्वस्य श्रवणं
त्वार्थं त्याअंतय सेतुकीर्तनमिति द्रुपदमपि श्रुतं शुक॰ २ १२ त्वर्कार्तेपा अनुसंहितपाकी
र्तितपाव अन्यथात्वे ह्यपाठश्चिंतस्य॰ तावकै र्भक्तैः स्र हतरिष्याम॰ प्रस्मिन्तपुन्नमहात्संस्रा शुद्धे
लिः परिहेम॰ दृष्टे केन्वा अपुंसकांचे [redacted] उद्धव॰ श्री क्रम॰ ११६ अशेषसंक्लेशशः अविद्यास्मिताराग
द्वेषाभिनिवेशाः अनुवादः कीर्तने सेवामनस्याहंनिधाने तत्र रतिः आत्मलब्ध्यात्वोमाविकी मैत्रे
य॰ विदुरं ३ ७ तस्य त्वोपभुक्त स्थानपामाः उपभुक्ताः तद्विपरीता अपातपामाः पुनः पुनः उपभुक्त
माना अप्यपूर्ववत् उपभोग्या इत्यर्थः यावद्भिर्याभिर्भगवन्तं तरंतस्मात्वं तावंतोपामावि स्युकर्मणंदेधाउतरोन
हरेस्मणीयाजानाहृत्यर्थः । कुर्वतः त्वया कोवं भगतः मैत्रेय॰ ३ ११ अतेवादित्वं स्वगाः ॥ व्रजेहरिपदे
स्यादर्थनेअभिमर्शः तोविधेतेयेषां तेमपा नारतपाव लक्ष्मा होदपि द्रुपाश्रवणोक्तीर्तनविंतयेति दृ
ष्टेकन्वेपिनपुंसकत्वमिति कीर्त्य अयस्यगोन्ने तद्भावं दृत्त्वं स्याने हृतांतस्यवर्णवो वेगस्तस्य अपवर्गश्र
पवर्गतंनिवृत्तिर्यस्मिन्तत् अकालकलितकामिस्यर्थः यद्वर्गाः पद भिलाषाः शुक॰ १० ८० वृत्तिः स्थि
तिः अनन्यविषयाशा अन्यसाध्यानिगानेकीर्तने अनुमोदने मानसः स्वीकारः सर्वस्वस्मरणापूर्वक

नमो ब्रह्म॰ ५
टीका॰ ५३

अवितुः स्तुकस्य ईशितुः स्तवसंहर्तुश्च भ्रूपिमलं पद्मां मज्जाम्य तथिपर इत्युत्तरश्लोकस्थेन मज्जामीत्य
नेना च यः पतत्स्वपमास्थितं कर्म पुण्यपापे गुणाणः मन्तःतपः कालोमत्तु नएव विकाणपादस्यावाद्भुत्वो
रोगाः ए तेस्य शं स्यपि न द्वरे वाथवा नीस्तुतिर्वा वा गुणकीर्तनं ह्रुपो मननम् अपहृद्भ्वार इति धातुस्वान्तनि
नमेनिष्पन्नावंति उपसर्गयोगात्पमर्थः धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तत इत्युपसर्गवृत्तौ वेहो हृदये
येष्वं तेन या न द्वा स्येविष्णु मानसे मार्कण्डेयः नारायणं १२ ॥ अभिधावृत्तीः अभिधाविन्यः तेषु
नामसुमद्गुणं नब्धतामात्र कीर्तनस्यापि पुरुकृत्यात् श्रवणाद्दूरेणोन्यर्थ सिद्धं आदिश्य शान्तं ह्येव नाहि
मनसोहृतप इत्येव सिद्धे पतितेर्न इति पुनर्वचनं त्रिवर्गमध्येपि स्मरणस्यान्तरं गतावत्कं एतान्येव हि शास्त्रे
षु श्रवणमननं निदिध्यासनमुखेः उच्यन्ते नेहादयपदवे १० ५७ इति हेमाद्रिदेवकृतापं केवलप हो वि
कापावि ष्णुमतस्य गवर्गप्रकरणे ७ इति पर्वाहे एवमियता श्रवं चेन विद्धुयं चात्मकमिति स्वपादत्र
पं विविच्य शिष्टं व्याख्यातुमिदमारभते अथेति तत्रापि नाम हीन विशेषणान्यापातसामान्यपरिहा
रेण विशेष प्रतिपत्त्यसंभवात् मत्केनामान्यलक्षणमवतारयितुमाह तत्रेति सम्यक् हित्वादि अपि शब्दः
मन्ये केन सस्नेह इत्यपि किं पुनरभ्यासेन मनः संशयात्मकमुपैतः कारणं किं पुनस्तदभ्युपात्मिकं वुद्धिः पा

हारविंदुपोरपि किंपुनः सर्वमन्त्रैर्निवेशितं बलादपि किंपुनः स्वेच्छानिविष्टं तद्गुणोपस्थापितागि किंपुनस्तत्व
रूपे पेरिहे ति सामान्यवाचि सर्वनामस्थानमनो निवेशनेन ज्ञाति देशाविशेषानन्ये स्वेतिगम्यते येनैव निवेशितं
बलादपि तेन कामादितिशीघ्रः तेषां फलमाह नेति चकाराद्यमेव पाशधृतं पाशाग्रे हृणमनस्स्थापिकरालेद्रष्टुला
द्दृश्यमानस्योपलक्षणं पतनमपि न पश्यतीति किंपुनर्नरकं स्वप्नेपि किंपुनः प्रत्यक्षेण न पश्यंत्यपि किंपुन
स्तद्दर्शनादिजनितं भयं ते कुत एततत हि यस्मात्तवोर्ध्वलिंगिता आवरणपापपङ्क्तिनाशी पापौघपस्तुतानोहि पशः दर्शो
नादिभ्यो नवावसर्वपापस्य पदपस्य कृत्स्नं तत्त्वभावमवगतिविघ्नच्छिनो भक्त इतिलक्षणार्थः प्रसुकः ६१ एवं सक
सामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्विशेषानाह स इति सत्कः न च विषये हेतुमाह भक्तीति भक्तिविहिता अविहि
तावसे व परा प्रवर्धरस्वामाय नारकः पदाकृः भाव एवातिसंयमः प्रपातिरसतामसी इति भक्तिरस्ता
नुभवात्मकमतः पश्चात्स्यानुभवात् स्वहस्तुच्यते स चानुभवो न च धा हास्माहिंसंगिभेदेन हास्याद
पत्ववृद्धिगणवतिप्रयुज्यमाना आनुभावास्तस्मात्केनाप्युपायेन मनः क्लेनिवेशयेदिति भक्तिलक्ष
णाक्रांतत्वात् भक्तिरसिकस्तस्य दवीमासास्यतीतिभावः हास्याहिलक्षणां तु कस्यते तेषामी नवावि
स्तुवेदःखमोहान्मकत्वे गुणापश्यति करोद्भवाः तथाहि प्रथमे न पोरजो मूलाः सर्थ्यस्तु तमो मूलाः

राम:
५४

×यज्ञस्तमोमिश्रंरजोमिश्रंच[redacted] सत्वं॰ऐयाभिधानक्रमेणचोपक्रमोरौद्रादीनांतामसत्वेनामंगलत्वात्प्रथममभिधा
×नंस्वमतं॰ननुतथापिकामस्यस्वरूपणीयत्वेनैवसर्वप्राणभृतामत्यंतपरिचितत्वात्शृंगारोनायकोरसइतिनाधाचार्यप्रसिद्धेः

चरमेसत्वमूला॰रतिहासाद्पोहिरजः प्रभृतीनांविकाराद्रूतुल्यमेकाद्शास्यपंचविंशोध्यायेतन्वा
पिप्रथमेषुत्रिषुक्रमात्सत्वं संमिश्रंतमः सत्वसंमिश्रं तेनतमः संमिश्रंचरजोमध्यं तंमध्येषुरजो
मिश्रंसत्वमिश्रंरजः सत्वमिश्रंचतमः चरमेषुतुतमोमिश्रौरसेषुशृंगारस्यप्रधान्यमितिगम्यते
ननुवत्सलस्यैवधुरिनिवेशनमुचितं[redacted]किमितिहास्यरसोनिर्ूपितः तस्यं किंतुनात्रकैवल्यय
रेशाक्तेर्भक्तिपरः शृंगारः प्रधानमितिद्योतयितुमाचार्येणनैषप्रथममुक्तः एवंसतिकस्मिन्नपिप्र
थममभिधानस्येहास्यरसस्याल्पपरिकरत्वात्स्य एवोक्तः स्यापिभावाद्पश्चेषुघोभत्ताहावुक्ताः
तथाहिहास्योरतिश्शोकरोषभीजुगुप्साश्चमस्मयाः उत्साहश्चक्रमादेषुस्थापिभावाःरसेष्वमी
तत्रवाग्वेषादिवैकृतेश्चेतोविकासोहासः परस्परमास्थावंधोरतिः इष्टनाशादिभवमवैचित्यं
स्यवैधुर्यंशोकः प्रतिकूलेषुतैक्ष्णस्यप्रबोधः क्रोधः रौद्रशाद्यादिजन्या कित्तंवृत्तीनांचप्रकृतिंवैचि
त्र्यस्यवैक्लव्यंभयंदोषदर्शनादिभिः पदार्थानांगर्हणाजुगुप्सायहार्चेपुनलक्षणः अपःशमःतेषे
वलोकसीमातिक्रमात्स्यदत्वदर्शनाच्चित्तस्यविस्फारोविस्मयः कार्यारंभेषुसंरंभः स्थेयानुत्तमप्र
कृतिरुत्साहः तथाहिसितःश्यामः कपोतःश्चरक्तः रूक्षोस्यनीलकःविशदःपीतकोरौचेस्मथ्व

कंदर्पोलिंगाशोनानिकुप्यतनेष्व ×३

र्गाः। क्रमाद्दर्शितदुपयोगस्तु चित्ते व्याप्नोत्येवाध्यात्मादिगुण तेसु वेरोगं हरंतीत्यपि नवगुणपुष्पाद्याः प्रभवत्यामन्मथ
पु॰टी॰ पत्रोहरकालौ यथा क्रमं मृद्वीकालतिनवबलमहं हृत्ते पुरे वृत्ताः एवमेवं विषहास्यादिलक्षकमं स्यात्म
५५ त्रिरसोनुभवते न नु कथं मतं रसत्वं रसलक्षणाभावात् तत्तु दृष्टान्तप्रकाशेनैव्याहि विभावैरनुभा
वैश्चसात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः आनीयमानः स्थायित्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः एतद्धि ह्लादयते वक्ष्यमा
55 णस्वभावैर्विभावादिभिः काव्योपात्तैरपि न योपात्तैश्च पदार्थैस्तैर्वीप्सोत्प्रेक्षकाणामेतद्विपरिवर्त्त
मानो रस्यादिः स्थायी स्वाहगोचरतां निभीतं रसं विहारसमानमानीय मानो रसत्वेन हि रसिकाः स्वामनि
काः काव्यं नु तथाविधानंदसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवत् आपुर्ण्यतमितिवत् विभावादिलक्ष
णानुकारणान्यथ कार्याणि सह कारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः
विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः विभावा द्वेधा केचिदालंबनरूपाः यथा श्रृंगारे गोप्यो
गोविंदस्य केचिदुद्दीपकाः यथाग्रे वचं द्रुतपादपः अनुभावास्तु कटाक्षादयः एव भावा वामयं
स्यन्ये नुभावत्वे विभावत्वे सात्त्विकाः स्तंभादेवसप्तनुभते स्तंभश्च भावनं तेन स्तंभप्रलयरोमांचाः स्वेदो रस:
वैवर्ण्यं वेपथु अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विका ओष्ठस्फुरणा प्रलयो नवसंज्ञत्वं शेषाः स्तु ५५

व्यंतलक्षणाः विशेषाहाभिमुख्येन चरंतो व्यभिचारिणः स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ
ते च निर्वेदग्लानिशंकाश्रममधृतिजडताहर्षदैन्यौग्र्यचिंतात्रासेर्ष्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्ति ५२
निद्राविबोधाः व्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसतावेगतर्कावहित्थाव्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपु
लतानिः त्रिंशदेते त्रयश्च विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लव ५८
णाकरः एवंविधविभावादिसंयोगाद्रुतो निर्वापितेन तस्यैव मनस्यपि पाकात्पारावता भावनुकार्य इति नटे
नृपवादादिस्त्रोकपक्षः अनुकर्तरि चेति द्विलीपः समाजिके भित्तिततीयः रससंविद्भ्रमपतो हेतुपा
दृत्वाद्नुकर्तरि सामाजिके तु चेति चतुर्थः स च रसः कार्यं इति केचित् ता एव दृत्ये केचिद्गपद्
यद्वृत्यपरे पुत्रपक्षस्तु तत्रैवानुसंधे पाः अयम्गौरव मया त्वेह प्रतन्यंते तस्माद्विभावादिसंस्था इति भि
ति वर्णितस्य चरित्रस्य विप्लुमतकाणो ध्यारपः अवणादिनैत्यादिशब्दादर्शनकार्तेनस्मरणाभिन
पाख्यमस्कारः समाजिकानां हि यस्मादेवं शाम श्रीकोमलिरसस्स स्मारनयहवनीपरस्पर्थः तत्रैषा
सामश्रीकेनापुपायेनमनो निवेशं स्थायी चरित्रस्य वृत्तादयड्दीपनविभावाः विप्लुमतको भ्रुलंव
नं अनुभावा स्तुत्साहयोर्ब्रुपमाणाः य पापोगध त्यादिव्यभिचारिणश्च स्थायपस्तुरतिहास्यादिः
५४ सामग्रीविरहान्न ... मिति वदद्भिः प्रसादिष्टः भनडगरं पठति व्या

पु॰टी॰ कविभिर्वर्तितस्येत्यनेन महाकविप्रबंधसमर्प्यमाणो यो वा रसस्य व्यवहारो नाम्य येत्युक्तं । एवमेवैतत् अ
५ नुकार्येषु हि स्थानकीरामकादिषु रत्यादिरिकायेन तु रसत्वेन तस्य लोके न तत्र चमत्कारस्वरूपत्वात् चमत्कार
५६ स्तु परप्रतिबिंबगमाही कश्चिदस्ति तथापि तत्स्वरूपमपास्य कान्यादावनुपलंभात् अतत्र रसव्यवहारः अत एव
नाभिवेन्नाघृ काव्यपोरित्याहि विशेषणात् । कि अभिनयेऽप्युपदर्श्यमानोऽपि नेदृशैः समर्प्यमाणो ६४
रसोऽतिस्पृहते अत एवोक्तं कविनामभिनये च तदुपायो द्विधेष्यते वस्तुशक्तिमहिमात्तु प्रथमोऽत्र वि
शिष्यत इति यत्त्वभिनवगुप्तपादैरस्य चंद्रकाव्यामेवं मत्वा वपि वाच्यमित्युक्तं तदसत्यं च रसत्वापत्तेः करु
णादेर्दुःखात्मकत्वेन चमत्कारजनकत्वात् तैरपि सारादिकेषु चमत्कारोऽनुभूत एवेति चेन्न मत्स्यपु
पित स्वपकारः सामाजिकानां वियावनामिति त्वयोद्दंततव्यावृत्तिसर्वरसोच्छेदापातात् तथा हि श्रो
त्रियजरन्मीमांसकादयो हि नाचमत्कुर्वंतः अविदग्धा अपि चमत्कृताभावात् कीलकसापाः । एवं प्र
शांत मलवारि प्रमत्तपः शृंगारसात्वाद्वेव हिरंगाः गाढज्ञानरमणीय शांतरसस्य च वैराग्यमपि सत्त्वं अननु
भूतशोकस्पर्शानां च करुणरसास्वादावसरे पापाणाय मत्वे नैसमानस्य वामनस्यैव रसस्य चर्वणेति सर्वथा
किंचिंतमरुक्तिरससदर्शनं न तथा व्यवस्थापयितुमिदमुच्यते समवचेतिसंस्थैव हि रसांतरात्पपि भोजरा राम॰ ५६
तर्हि भक्तेषु परमानंदसंवित्सत्वतः को पि चमत्कारोऽनुभूत एवेति समः समाधिः । न चना व ज्ञो स ने भा कि शानि ४५

श्चैवैरूत्यमत इत्यर्थः। न चैवं मुरुचनन्तरं। स्थितिरिति विहृतत्वं तथा कथं स्थितिपूर्वकत्वात स्वरूपेः स्थिता
हि स्वहातृपोषणलक्षणात्मनात एवं पातेना स्थितानामिति व्याप्ततमवोक्तं। सत्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया पावि
मर्विष्णुकेवलुवर्णमात्मनः। सर्वार्थपनतेरतस्मात्सापहेतिलं कचपवसंतमस्याजन्मान्नपूरति॥
एवमाध्यात्मिकेष्वपि तत्वाह। तु हार्त्पानेति। अपमर्थः। प्रहिं हि चैत्रादेरुपकारायकारवैधुर्ये लाव
स्यानंतरास्थितिः उपकारकत्वेन स्थितिः। अपकारकत्वेन तु संहारः। तस्मात् जगत्स्थित्यादिहेतव
आधिदैविकाः अन्ये त्वाध्यात्मिकाः सुरनरादयः। अवतारा मत्स्यादयो विनाहकत्वमस्तु पुरुषः त्रिविक्र
मावतारत्वाद्युक्तं तपो वा पुनरेवाहमादित्यामाता हाल्प्ये तनौ पेच्छ्या पवैकंठमन्तं करिष्यता भगव
तासकलनिजतेजस्तस्यां भूतौ विन्यस्तमिति दर्शितं लक्ष्या हि। पत्रत्रे विक्रमी भर्तृत्वं हुतेपत्र
गोपमी। नरायुक्तं प्रयास्यति च कृतीर्थेन सगनीः। कलेवरं परित्यक्तं समाप्ते हरिणा तदा। कला
भिः प्रहितं तेजस्तस्यां भूतौ भिवशितेनस्मात्कलियुगे विप्रानान्यत्र प्राप्यते हरिः। प्रहि कार्यं हि
हे कोनाते त्रगछतमाचिरमिति। पन्तु सत्वं विशुद्धमिन्याहिनाशं दसत्वनाशं कीर्तितं नन्नसत्वमुमु
त्वविषयं न तु पण्या मुनुनये गुणान्तरकार्यस्याप्युपलभ्यात। तत्र महस्तत्वमन्यत्र वासुदेवमितितु

मु० टी०
५६
56

अस्ति मात्रे तस्मात्सूक्ष्म एवापि मितिसंतोषव्यांनिष्ठ द्व ध्यनेदमुपरि क्षाता। पर्याचेतात्र स्वात्मिनूर्ज्जपीयु
लमूलात्तत्वाहा स्याद्रपोर एषसाक्षात्तन्मूलाएवेन्मुपरिष्ठ भप्रवेशः पिण्डानः। किंबहुना तत्तत्रित्यसूत्र न
न्यवेश्विस्पाकों न मिदं विश्वंवाल इंको। नवदातिप क्यिव्यांवाधिविरेवेषुवापुनः। सत्वप्रहृतिडे र्मतप रे
स्मिः स्यात्रि मिगुतोरिति। एवमुपाधित्वे हृत्यं निर्णी यो पुहित्तेषु संभो। विशेषस्योपयोगमाहा
ते छिद्यतितेष्वस्थितिरु छि सहारेषु विश्वादपः कमान्निमित्तकारणं कुलाला वघटस्यपूर्
षडुपादानस्यवापि कारणंघटस्यैवमे तदृष्टाचकमराद्युपपूर्विकाकार्यप्रवृत्तिः। अस्यवापि का
रणं तु निमित्तं मरतिमितिपव्यु ड्रो नोक्तो। अतएवान्वपादितरास्येति प्रथमश्लोके रूपमेवोपा
त्तं। गोचरत्वे प्रतीति विषुपत्वेनन्निर्विशेषं चैकोगोचरत्वार्थमत्यच्छेति विहृपुपचात्मकमित्यत्रपंचे
वोक्तान्न्यूनानाधिका इत्यभिप्रेत्याहा। एवमिति। नचैवमेकः सामान्यात्माविशेषं हृत्या श्रूपं चे
तिघठत्वमाशंक्य विशेषपत्रिता रेखा स्यात्रु स्याठब्ध्या नात एवं नावतं वंवस्नि स्वपंलसपिन्वा
तदेवं ज्ञेयाहरे नलू होतिन दृष्ट पितु मा हतनेति निराकाङ्क्षति निराकारस्य ले हातोकष्यतद्रूपर्यः
:तत्रापि नय त्रैमित्त स्यस्याप्यपरंपदमिति विहृत्यस्यतत्यारवे स्यैवंपरमात्मनेति। अधिकृतानाधि राम:
६

द्विभिर्दर्शिताभिर्व्यभिचारिभिः स्नेहस्थायिभावः प्रेमाख्यः यथा देवसेवनतो मत्स्यां तद्दैवकृतो प्रेमा इति वैतिन
शाकातिन स्मि पंचस्कूरोलिका अयं च वृत्तांतस्कन्दमेषार लालितनायकस्य प्रियालंबनविभावो विषया
लोऽर्पालंमः प्रेम्णा घुदीपनविभावो मोहमति धृतिस्मृत्यादिर्व्यभिचारी स्नेहः प्रेमाभिरिति प्रतीयते
तथा मति स्थायिभावाद्वृद्धातेः यथा माधवस्यां मालतीं कः कल्याणमन्योपि याचते किं पुनर्जगतां जेता
प्रपौत्रः परमेष्ठिनः अत्र हिरण्यमनसो हासप्रकृतेः सीते पंमयली काम्ये ग्येत्थे वेनू पेरा प्रहनामतिः रा
वणस्यार्थनालस्मरणमौत्सुक्यहरणाम्यामतुरीय्यमानाजापमानचिंताविताक्रिया श्रीडाव हित्था स्मृत्या दिभिः
न कालोचितैराकुमीयमानैश्चविवेकयोगतु पंचपौहासादिभिः संस्कृत्यमानो हासस्तरसह्यतां निष्प
द्यते गर्वस्थायिभावः रुद्धतः यथा हं तापुषो पावदहं तावदन्यैः किमाप्तव्यैः पक्षान्तरसिद्धमहिं
शाममतत्केन ल्कस्यतीति मेवं मौलिकस्य स्थायिन एवात्र भावान स्नेहादयो हि व्यभिचारिवृत्तेरेव पठि
ताः गर्वः स्नेहो धृतिर्मतीर्हैत्यादिना व्यभिचारिणः स्थायिनश्च्युतेस्तु भूमानमावं ध्येति वत प्रतिसिद्धेव च मर
स्थी ए वम पुष्यमानेष्व भिचारिसंज्ञा रसंस्थायिपतिः स्यात् अत एव देरमस्य छं भरतादिभिः एतेन च
र्गस्थायिभावो लौल्यनामा यशोर सहस्यपि प्रत्युक्तः तस्मात् युक्तमुक्तमाचार्येणरसनवधेति ॥ इति

मु॰टी॰
५७

श्रीकैवल्यदीपिकायां विष्णुभक्तस्य लक्षणमेहाध्याः भक्तिरस एव हास्यादिरूपेणानवधानुभू-
यत इत्युक्तं तत्र निदर्शनाभिप्रायेणोक्ताः हास्यस्य विभावे विकृतवेषालंकारधार्ष्ट्यलौल्यकुहकासत्प्र-
लापव्यङ्गदर्शनदोषोदाहरणादिर्विभावे नासौष्ठकपोलस्पन्दनदृष्टिव्याकोशाकुंचनस्वेदास्यराग-
पार्श्वग्रहणाद्यनुभावे निद्रावहित्थालस्यतंद्रीत्रपात्वमादिर्व्यभिचारिणो हास्यरसस्योपभेदाः त्याह
तत्रेति स च त्रेधा उत्तममध्यमाधमभेदात् स्मितादिभेदात् यदाह भरतः ईषद्विकसितैर्गंडैः कटाक्षैः सौष्ठ-
वाञ्चितैः अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् आकुंचिताक्षिगंडं यत् सस्वनं मधुरं तथा काला-
गतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च उत्कंपितांसकशिरस्तच्चा-
पहसितं भवेत् तत्रापि स्त्रीनीचवेषप्रकृतिष्वपि द्रष्टव्यमिति भरतवचनात् यशोदादिषु तत्
माहवत्साभिप्रायादिः क्रोशे मायापि पाककोशे तेषु चौर्यलम्पटदधिचपयष्ट्युपोगेः उपाये मर्कटान्महा-
स॰ मौल्यवन्मौल्यमानाः रवेश व्रजेन्द्रपुत्र उपक्रोशपरोदपिबातो कावाल्लां विधिरूपायः अंतार्न्ति-
प्रसन्नवनीतादेर्वपुने हानेस्तति श्रीमायावपुनमभिव्याप्ति प्रहानामानातिहि वेदिकेनिघं-
टौ अर्थमतदीपं अर्थप्रकाशं केस्वांगं रचयतिप हीतिर कहकारयोर्विभ्रमः छेहोनुश एम॰
५७

धात् सकृत्मः । प्रातिकमनी पेवात्सुर्वै शमभः विरचितकृतिः कृतकार्यः सुप्रतीकः शोभंनावयवः नै
पुल्पल लालासप्यत्वनाघात मम चेमपविलोलेन पनेः प स्मिनष्ट्री मतिमगवन्नुवित हालेकिनीभिः
व्याख्यानः अ थोवित्समोचका दिर्दिस्ये सापशो हाउपालक्षं तर्नितं अत्र पशोहापाउत्तम प्रकृतित्वा
त उत्तमं हास्यं अत एव प्रकर्षार्थः प्रथरः देव आलंबने वत्सको चनादिधार्घ्य विभावः अनुभाव
संचारिणास्तु क्ताः पशोहापारं सानिपातिः कृत्स्नस्येति श्लोकोव क्तकथनार्थः १० ८ मध्यम
हास्यमाह गोपकन्या इति तस्य कृत्स्नास्पत ह स्त्रो हानन्तपं स्वेलने परिहासचेष्टा क्रीडितानन्त
लोतनं निर्पपुर्वेलाशपात अत्रैव आलंबनं स्वेलनं विभावः अन्योन्यप्रेक्षणमनुभावः व्री
डासंचारी नवात्रअंगारं हास्यं गम्भ्योघेतिवाच्यं अधापिताशंकोभारदानयशमात अंगालोहि
पुवप्रकृतिः अतएवाघार्य लागोपकन्याहस्पुर्कता सांचपशो हायेव्यथामध्यमत्वेन हास्यस्यमध्य
मत्वं तत्री पंतु त्वपं सेपं १० २२ इतिकैवल्यदीपिकायां हास्यरसः अथ पूरतिस्यापिनमल्ल ल
वेषात्म कृत्तुतमपुवप्रकृतिकं स्त्रीपुरुहेतुकं मात्म कातुशोनपुरहर्म्यनहीय कृपवनदीर्घकाज
लक्रीडाहिक्षूपमाणानुभूयमान विभावं जुगुप्सालस्यो न्यवर्जिसे चारिणां गुणकीर्तना घनुभावं

गमरसप्रभेदमाह शृंगारेति स्त्रीपुंसयोः संबंधस्तयोर्भोगः संभोगः स च संबंधश्चक्षुरादिः परस्परद
र्शनस्पर्शनसंजल्पनसंप्रयोगभेदात् भेदान्तराणां त्वत्रैवान्तर्भावः तथाहि कुसुमावचयादौ दर्शनं चुं
बनालिंगनकेशग्रहादयस्तु स्पर्शने चेष्टोद्दीपवर्णनादयस्तु संजल्पे संप्रयुक्ते तथापरस्परदर्शनेऽन्य
न्यथादर्शने स्पृहा समस्तमलिंगनकेशग्रहादीनां संप्रयोगस्य तु स्पर्शनरूपत्वेऽपि प्राधान्यात्पार्थक्यं कृतं विप्र
कर्षेणालाभः प्राप्तिर्विप्रलंभः स च विप्रकर्षश्चतुर्द्धेति वक्ष्यते तत्रापि संभोगपूर्वको विप्रलंभ
इति संभोगस्य प्रागुक्तिः स च पुत्रवत्प्रथमप्रवृत्तिः विमलतिलकधारिदिवसंचारी सत्यं च स्वेदकंपाद्युद्भवे लवत्स्व
ल नवस्त्रिहितनायकस्य केशबंधनवस्त्रसंयमनवस्त्रापहरणनखक्षतादिरुत्पद्यते विशेषविचित्रैरलंकारैर्गुणैर्वर्णन
वानुप्रमत्तिवाचिककायिकव्यापारानुभावः विभावास्तु प्रागुक्ताः तत्र नीपकप्रयुक्ताद्दर्शनसंभोगादनुरा
गप्राचुर्यं नायिकाप्रयुक्ते एवाप्रकृष्यत इति दर्शयन् दर्शनसंभोगमवतारयति नवेति कोऽयं दृपुरे ह्यालिना
पुरं सर्वा इत्यादि वैशद्यः स्मरलोकि लशाद्य डलेस्याकं डलेस्यावडुर्नेत्रयत्वात् यस्कोऽद्वितीयः पुरुषः
सोपं क्लेशः पुरातनः आद्यः कहाः एकः आत्मन्यविशेषे नेहेन पाधिरहितेत्वच्छये तदपि कस्य हा अन्ये
गुणोऽस्य गुणत्वीकारात्पूर्वं त यानि शिगुणात्पाम इन्नेतांक हा गुणात्माग ज्ञानहित्यादि प्रपंचाकारेण

स

दर्शितमात्मानं प्रहान दर्शयतित्तदास्वस्वशक्तिषु विष्टक्यादृपः शान्तरूपोपदर्शास्वस्वामवैति आत्मन्नित्यस्वरूपं

पं तत्स्वरूपं पूर्वं गृणोतिसस्वस्याल्पकुल्लिकाकारमुक्तस्वाकारं निरूपयति एवैति एव निराकार एव प्रकाशते तस्व

तस्मात् अविच्छिन्नधानु भवः स्वच्छ प्रवाहरूपानादित्वात् निजवीर्यबोधितां कालप्रेरितां अत एव स्वस्य जीव

मायां स्वस्वरूपं त्वस्मिन्नीश्वरो जीव मायां अस्य जीवरूपत्वे स्वच्छमि छन्नी अहूपस्य मेहमा नि अना

त्मनोनाम्नामि सर्वेषु स्मरस्मार तानि चान्ये नानेविन्तिशान् स्वकारणं स्वे विदः दुर्लभ स्वस्वलभतां विनूपपं

ति एवा अपमिति पन्तुरीयं पर्दे समाधौ स परः पश्यंति सोपं महत्याउत्कलितः कहोपशयामीस्पुत्कोपि

तस्मापल स्वपु आत्मानं नत्र आत्मनि नित्तिस्थितमात्मारिश्वनदृति व्यत्सपात प्रथमार्थे हि नीयानु

अहो एष कृत्स्नः सत्वं प्रसन्नत्वे परिमार्ष्टुं नाशयितुं नाहतिदं शान्तरगमनेना प्रत्यक्षो मा भूत्स दैवा

स्मद्गोचरीभूयादिति भावः एतदेव दर्शनसंभोगे घोतकेन चात्र परमार्थनिरूपणा देव शान्त इति

मंतव्यं भगवति स्वकामत्वेन नाहात् स्वामस्पशामस्या भावात् अत एव नन्वे प्रमत्तकिस्यच्चव्याख्या

नांतरं नादृष्टपतेरति [illegible] रे वस्यापीत्युन्नाम्नो केषुयतं नापि नित्कुवर्णेनवनगमनपोः शांतानुभावपोरि

वाचापिततत्वाश्रुतिपादन स्वसंभावितविभावत्वेन अंगारवित्तत्वात् प्रति कूलविभावादि प्रत्यूहमालस्सलो

२४ म्मिं ओं अणेपहम्मिंपडि एगुरूणं मज्झ म्मिं

ननु वितर्कै एषः सत्वं अंतः करणं परिमार्ष्टुं प्रोधयि...स्यान्तरं २

निहतमलो जो... पतितेगुरूणं सकलपरिहार

मु॰टी॰ एतद्दोषः प्रसज्यत इति चोद्यं परिहरंस्तु कृष्णसंगादि दोषलेशमुल्लाघयन्ति देविविवचनात साक्षात्कमणवद्दुष्कणावा
५८ देनपुण्यतीमिति न दोषस्तत्वं पुरुषोत्तमत्वं लक्षवत्वे हृदि भावादि प्रातिकूल्यदोषरूपं पद्यास्मिन्देवनीत्वे प्रकटं
५१ यमुद्दिश्य सहृदयं प्रियेषु श्यामायमानामिवमिमिलितनुपचं निधाने स्यो मालानलिनमुखे स्था
पयन्मुखे नमुखे प्रत्येतुं प्रभवति गगनः कालहरिणः इत्यत्र तु कालहरिणाइति अमितपताप्रकाशनेशा
तानुभावः उक्तश्लोकार्थं निरूपयति सर्वाङ्गत्यादि योगिशूरवाधिपरिनुगीतस्य कथसे योगीन्द्रगुह्यं भुवे
दान्तेषु वेद्यत्वे दोतरह्य प्रतिपादनकुशलौ शिल्पार्थः कालो सात्कया पद्मईश आत्मलीलया अ
गत्स्थापादि करोति नच तत्र सज्जते इत्येवं रूपा अवताररूपेणि रूपयतीति यदेति स्यात्ततः कृष्णः
पाणिन्द्रवत्सगादीनिवर्त्तते मर्गं भजनीयत्वं तत्रापि सत्प्रतिरत्वं आनतस्य पदेश कान्वंदर्शयांश्का
नुकंपायशोद्भुतकर्मत्वं भवापद्विस्यै कृष्णसंगस्य हार्निरूपयति आहो इत्यादि आहो आश्चर्ये
अलमन्यर्ण्य मधोर्यनेनमधुरा यत्कुलं वनं वर्त्वे न च कृष्णस्य तपांपञ्चति गच्छति पूजयति मान
यति च पुंसां स्वस्वभावः प्रियः श्रियः परस्या यां ह्लादिन्या सह गोपी धीरललिता त्वपुत्रो आहो बत आहो आ राम:
श्चर्ये कुशास्य लीलारकाय छलद्वाम्यांसेव स्मितपुत्र आस लोको पश्यतं त्वपतिं कृष्णं सस्व हित्वं स्या ५८

ल्लनपतिः अन्योदेहस्य पदुकुलादीनि धन्यानि नत्वन्यस्य कस्य चित्कुलं मेन पुत्रं वा पदीदृ
शो ननापकरलेन अलंकृतमिति भावातिशाप्य स्य शरीरं भोग भाहेनू नमित्यादि नूनं शरीरं चिन
केः स्य कस्य स्य ग्रहीतपाणिभिः पत्नीभिः ईश्वरोऽर्चितः पूर्वजन्मसु अयमिति वायेई श्वरोक्तिर्ली
कदृष्ट्या अस्य अधरामृतस्य आशया अभिलाषेण ब्रजस्त्रियः संमुमुहुः ब्रजस्त्रीणां स्वस्त्रीत्वात्
त्वधर्मत्यागात् संमोहात्मनुवमसमर दृशोत्पत्तेः अपुरुषोत्कर्षः शुश्किणोव लिखान् प्रद्युम्नसुताह्व कि
णीसांवबृहद्भानुजांववती आद्याः जितिर्भीमोनरकासुरः सह लक्षशः सहस्रं सहस्रं पावन प
युम्नसुताह्व किणीसांववसुतांजांववती आद्या न्वसुतानाग्नजितिर्भीमोनरकासुरः सहलक्षशः
सहस्रं सहस्रं पावन षोडश तानापरं केवलं स्त्रीत्वं साधु कुर्वन्ति पेशलंप्रियं चंद्रत्वं शोचं भु
चित्वं आहतिभिः पारिजाता हिप्रियवस्तु गमाहतोः त्वरितस्य शान अंकं तां जनपनू नव पुरस्त्री
णां सकामत्वेपि भगवतो निरपेक्षत्वेनं परस्परानुरागभावाद्दृष्टा भासो यमिति वाच्यं एवं विक्षा
गदेती मां शागिः पुत्रपौत्रिणां निरीक्षतो नापि नेदंतु स्मितेन पद्मी हरिः सुसत्य भगवतोपि सभा
वन्धानुवाहान ११० शुक इति विवक्षु मात्रस्य कथं नेनमल्कस्य भुकस्य तत्र प्रवेशः शांतत्वेनमं

मु॰टी॰ गारानधिकारात्तं पद्वीं मार्गं हृचिलपाभज्जनेनं अनुरागेण ह्यासावलोकेनेव संगमा चत्तत्पोलङ्ग्लापा
लांतालापां संगमः संनिधानेन मज्जनमेवाह प्रम्पुदृमेति मन्युदृमः प्रसुच्छानेन आसनेसंसनेडपवेश
६० ने अर्हणामनुपावनेपाद्यो: शौचं वर्णलनं विश्रम्यतेनेनेतिविश्रमणात्मगरं वाहने प्रस्तारः प्रसाधनेडप
हार्पत्वे पत्रनेपरिवेषणं च हासीनांशतानिकेतिपाम्नेस्म शब्दो वाक्यपूरणार्थः १० ६१ स्पर्शानंत
60 रत्वात्तदनंतरं तत्प्रयोगमाह मधुरेति तां मधुरा ह्रीतां मृग नेत्रोनालीलाविदग्ध चेष्टाविभ्रमेण
मनमतिशक्तिर्वा दृशां दृष्टीनां श्रीरमणात्मनाल लक्ष्मीमुपमं आनेन शरीरेण डत्सवं प्रीतिं मुहुर्वारि
वारं ष्क तेकलं दृष्ट्वा अनुद्रुत चेतस गङ्छं तेकलं चित्ते नानुगङ्छं पुनः तत किमनु पद्यता एवग
तानेत्याह तत्थितितत्ते पाविधेभावो बोधलमंपत्मेलणानुरूह छं चमितितत्देव निर्वापकत्वात्तदुधात
पाउरत्तोसे चनंतेन लब्धमानाः कृतस्वीकाराः गत्वा चडपगूहनं तत्किं प्रकाशमेवं नेत्याह देशाद
गृह्वारां आत्मना बुध्या लब्धं प्राप्तं एवं प्रादोरतं वात्स्यमिह प्रपोडपमितपादिकामतंत्रानुसारेणाबाह्य
रतं ड ज्ञात्वा आधिंज हृतिरंपोतरमाह आधिंतदप्राशितुः रवं अनंतं विरसंचितं पद्मा अनंतं पथ्यास्या राम:
तपाजहुः अत्रे वसाविकानुभावमाह हृष्यत्वे वरतिं मृग ह्रलीलाध्युद्दीपनविभावाः संचारिणः ६०

त्वेपरुद्धाः। तदेवमगवता पुरस्त्री बुद्धिकामिनी मोदं संश्लेषमहर्षः कविनामानमः संप्रयोगउक्तः शारी
रस्तुपरमुपधर्मत्वेन ग्राम्यत्वात् एतत्प्रकर्षत्वात् विशिष्टदेवताविषयत्वे नावर्णनीयत्वान्नोक्तः
रता दिशब्दवाच्यत्वेन्वयाताद्वाहुल्यत्वं चइत्यनुभवद्वारेणोक्ताः है अनिदमेपरिष्ठित् अरयोत्रकामा
दयः पृष्टवार्यमानमंगारनिर्भरचित्तोमाम् इपमितुचितं संवीधने शुकः १० ६० दीर्घसंप्रयोग
सम्पद्रूपानेमा सवती गोपीः स्तुवंति पुरापादस्यादिवनसमये पुरापापुरापाधिकाः प्रत्नमनुवेगोपः
न्तिंगेन मर्त्यमूर्त्या गूढः गूढतामेवाह वनविचैत्ति विभिः वनमालये श्रीवत्स इत्यर्थः यया गोपीः
अपं अंचति गच्छति उपमं तैर्विक्रीडयाविविधक्रीडयाविचित्रैः कामकरणैरित्यर्थः गिरिश्रीह
ः ।मालस्मीः अनेन सकामनिःकामैरपमेवसेव्य इत्युक्तं आत्मामनेन सहहे सप्रयोगो दर्शन
मप्यस्य दुर्लभमित्याह गोप्य इत्यादि यद्यस्मात् अमुष्य पुरुषरत्नस्य लावण्यसारं अशेषला
वण्यस्फोटनेन गृहीतसारांशकं लावण्यपरूपयोः भेदप्रतिपत्तिः सामानाधिकरण्येव्यंग्यं अनु
एव असमोर्ध्वं अविद्यमानतुल्याधिकं नच्युत्वभावस्तिद्ध्वनतु केनचित्कर्त्री विर्जितं अनुसवाभि
नवं सर्वः शोभाः प्रतिदर्शनेन नवं नवं दुरापं अकृततपोभिः एकांतधाम अव्यभिचारिस्थानं ऐश्वर्यस्य

[illegible]

रूपास्तथापि सर्वस्वत्यागेन भजतः सर्वस्यापि स्वीकार एव स तु स्वधर्म इति दृष्टान्तेव्यंग्यं॰ ननु किं मद्भजने ६

मु॰टी॰ एवार्थे एतेन दुर्भगत्वदुर्विधत्वदुर्वलत्वानि मर्त्य दोषाः स्त्रीणां वैराग्यहेतवो व्रजसुन्दरीणां तु तेऽपि नाहो हन
६१ इति ताधन्याः पाप्ने हि हा नाहो मापतिच कारात्मस्यंपतिच अवहन नेकेऽड मे प्रेवने हिं ज्ञो लावाले ने ग
मार्जने अवकरनिरासः आविशतः आगच्छतः निर्गस्मिन् हात द्वाशिस्यत्वोपपर्यः १० ४३ से अ
61 ल्पसंभोगमाह गोब्धइ ति विभोत्सोमिन [redacted] एवं तद्योत
का वि रं घोप्र मित्येवं तू पंन शंसे कठिने भक्ताः भजने कर्तुमास्थाः आदिकर्मणि क्तः कर्तरि यद्
स्व यह हेदुरा राध्यम पथपि वपतवा ननु न मर्तुः शुश्रूषणमित्युक्तः स्त्रीधर्म एवादिपृतामिति चेत
त्राहुः पत्यस्येति हे अंगपत्या पनुहन्तिः स्त्रीणां निजोधर्म इति त्वयोक्तं तत्र यद्येवास्तु ननु प्रा
कृते पत्यादौ किल यस्मात्त्वं प्रेष्ठः नान्यवत्स्विपमाक्तनुभृतां प्रेष्ठो नान्यवद्धि प्राणानां बन्धुः सुहृत्
त आत्मेति त्वद्भजनादपत्यभजनमपि भविष्यति आत्मैव ह्यपत्यरूपः त्वं सर्वात्मा न चैव मविशे
षात्पत्याक्षिजनमेव कार्यमिति वाच्यं त्वं हि धर्मवित् पत्याश्रिते धर्मं वेत्सि उपदेशपदं गुरुं पप्रा
लाते कपपसीत्पर्थः ईशा कथितं कर्तुः अकर्तुः पोग्पफलदाने समर्थ इत्यर्थः पत्यादयस्त्वनेवं एम॰
रूपाः तस्मात्लाघवेनैव फलसिद्धौ किं गौरवेणेत्यर्थः किं चेदं तोपि त्वद्भजनमेव श्रेयः इत्याहुः कु ६१

वंतीति कुशला दीर्घदर्शिनः त्वंच धीं लोहिसि स्त्रियः प्रसन्नं त्वं तेः पत्याद पक्षेप उक्ताः हे निस्य
त्वे मिसः पस्मा दपसु अनिस्पत्वा हापताकार्त्तिहाः ततस्ते किं न किमपीत्यर्थः ततस्मादस्य मज्जन
स्मरदोषत्वात् त्वद्गुण न स्य समगुणत्वाच्च आशां अंगसंग स्पृहां चिरात् आशरीर महर्त्तित्वम्
रविंदनेत्राणां हा शर्वरदेश्वरत्वे प्युस्म हाशा छेदनमकीर्त्तिकरमिति भावः एवमपि गमने दृशं गे
नु अपिन राक्यत इत्याह विन मित्यादि मुखेन तु वक्त्रे तां निर्विशति व्याप्ति पार्त्ति उत्तमहो यो क
हो निर्विशतः तावपि हन्तैव आलतां ताव देव तस्मात् गतानां हमाहिर व्यर्थ क्येता हुः पाहाविति अतः
कथं पामः अथो न पामस्युत किं करवाम तव स्वीकारे विनेत्यर्थः करवामेति प्रश्ने लोट् तस्मादय
मस्मत्प्राणो योमान्य इत्याहुः सिंचेति अंग अहो अस्मत्तु सुधापूरकः प्रवाहः हृष्ट याङ्गिं हाला
दि मिसिंचते उहीपितं कलं मधुरं अधरसुधापायय त्वित्यर्थः नोचेत् न सिंच सिंचेत् तत्राहुः उ
प्रा२ पयुक्तं दग्धं शापमपा त्रत वाव शौप्पाति व पं तु त्वत्पाद संज्ञि कृपाम विप्राम् तथा प्यत्वानु
रक्ते पुत्रमेषु प्रसंगो तु चित इति चेत् तत्राहुः पहीति पहाद तत्ताहात्तावत्कं कुचित्क स्मिन्
विप्रके तस्या ने अम स्पृास्म स्पृष्ट वत्पः त्वं तो त्वं तन्त्रा नीम इत्यर्थे कृत हिंसा अपराप जनहत्या

स्मानेनिर्दिष्टं तिष्ठते मम मामपात्मोपितेस्मात्स्वनुरागमवेद्यैतदस्मापि हि यं कृतेन त्वहं चिमात्रेणोस्मुनुं
मु॰टी॰ तत्वमस्ति अन्येषोपतीनां महमत्वं स्याहमपि न पारपामः नह्यक्रुमः किं पुनारं नु अग्रजः स्वास्येन वलात्
६२ पमुंजतेतेवतनिष्ठिते अन्तस्वपुवानुरागरस्पर्धः अलिमंगमंगः स्वपादमुग्रपणमप्यनुमन्यत्वेन्मौ
62 हुः श्रीरितिपतयस्मात श्रीरपि पादरजएववचकमेव सासिप्यानेलब्धापि किं मूतरजः स्यैतु वंतपात्
लस्याः संवध्यापि किल प्रति द्वौ पस्याः श्रियः तेत्पण्यर्द्ध अन्येश्लाद्यः प्रपाश्रस्तपश्लोशः तदेतश्री
वतवत्सः स्थितापि श्रीः स्वत्पीयपुत्रंमपलीसंवध्यापिपादरजएववकम्दुस्यातिश्यपः तत्स्मात् श्रि
यापि कामम्यमानत्वात् हि वृन्दिनार्द्रतदुःखेनाशनं वसती स्वगृहात्यति वसीदराम्पांस्क्रिन्नतिरीव
णाम्पांपलीव कामः तेन श्रुचिन्नानाममस्मार्कं नुसं त्येवपुरुषांतराणीति किं मयेवम्पार्थनयेति चे
३४ तत्राहुः वीर्योति अल्पकाः सूक्ष्मकेशाः कुंलम्बिपिंडस्यलेव अधरसुधाचेति द्वैक्यं हास्तित अवलोकश
श्रिपादरसरणं आसीवर्णामयः संधिर्वा अत्यानपेक्षेववक्षः श्री अलोमकम्पितस्येकेशवा पर्यः भवामेत्या
शिथिलो देहस्यापि परपुरुषमनस्थाणानुसत्यार्गतिक्रमोनुचित इति तेतत्राहुः कान्त्रीति कलेमसुधुरैः पु
रैः अनते सुधामनंतपदेगुणगीतंतेनसंमोहिताउत्पलंसमोहानेनवमन्मरदृश्यात्रैलोक्यस्पसोभगं राम:
६२

स्म३

मागंडन प्रियपक्षेपपक्षिनः पेप घस्माद्विरहे गीतानतरू पाष्ठागवाद्दपः पुलकाम्यविघ्ननितरां धतवंतः द्वि
जाः पक्षिणः अपो [redacted] ऽपेक्षापि तिर्यक्षु भावाविर्भावात् का कथा अस्माकं रवेव श्रृणा हि हेवें इति भावः किं बहुना स्म३
नास्तर्वथा स्कस्मापि स्यागस्तबो चितइसाकुः व्यक्तमिति भूक्तं स्पष्टं मपपर हेतुकं आलिंगनं पीडां अमे
द्विपिद्वे वो पद्येति मेदो पक्षपातं संमोहितानलंविहसे नतस्मौ चेशहृद्वयं ऽ मपत्र साधान्य चोतनार्थं इतिश्री
केवलय्य दीपिकायां स्मिन्ग शृंगारः ॥ एवं चतुर्विधं संभोगमुक्त्वा विप्रलंभमाह विप्रलंभ इति स च
तुर्धा पूर्वानुरागमानप्रवास वैचित्यभेदात् तत्र प्रागसंगतयोः पूर्वो रतिमिलाषः प्रवर्तते संकल्पस्म
रणादिपो नुरागः स प्राक्प्रदर्शितः अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभाव कुटिलेति सः अहेतोर्नेतिनेतुर्हेतुर्वामानुरूप्य तो५
ते दशान्तराद्वित्रिपूर्वो मानो वषानेन विप्रलम्भः नवेनुरागे प्रोढेवा प्रवासः प्रोषिते धीपतेः पत्रेतु संनिकर्षेपि
प्रियः प्रियावा विप्रलम्भवशात् न स्वेहस्त्रस्पर्शं विविक्ष्य एति स वैचित्य विप्रलम्भः स च प्रागल्भ्याद्विप्लोमि तः एवं त३
सारोमावात् न चायं नात्येव इहे बयमात्यान्यात अपि प्रिये इत्याद्यपुनिर्यया न्यानमित्ये तत्पर्यंत
नैषधवदिति नवके महर्षिनैसेनादिकं वाद अस्येव प्रपंचित्वात्वा चेपत्तु लोकं दृष्ट्वा भोक्त्रिपाः पुरुषस्य वा पवसः

ल१

न्यतरस्मिन् दुःखोपमाने करुणाख्यमस्य मेदो न तमभ्युपगम्यते तस्य शोकस्थायित्वेन करुणाख्यः यः मृतर
मु.टी. सन्नूपन्वात केवलस्त्रीपुरुषालंबनत्वे न विप्रलंभत्वमात्रं अन्यथा प्रेयसीमरणेऽन्तरमाभ्युपगम्यते परंतु
६२ 63 नकष्टनमेवदूतकाव्यमालोक्य शापहेतुकरत्वस्य मेदोन्तरमुक्तं तदयुक्तम् तस्य प्रवासान्तर्गतत्वात् अ
न्यथोक्त [redacted] मरणाजव
लवर्णिपंक्तितादितिमितै मेदानन्तस्यात् अन्तरप्रवदैमचेवप्रादिमिरेतन्नादृतं तस्मादुक्तमेदा एव युक्ताः
न च विप्रलंभो दुःखरूपत्वान्नोच्यतामिति वाच्यं संभोगपोषकत्वादस्य परिहारात् न विना विप्रलंभेन
संभोगः पुष्टिमश्नुते कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोनुबध्यते अत्र च वशीको नुकंपमाहस्तानि नि
द्रासु स्वबोधचिंतासूयाश्रमा निर्वेदमरणोन्मादजडताव्याधिस्वप्रापस्मारादयः संचारिणः संतापजा
का ५ गरौऽर्थप्रलापस्तामनाने त्र वचोवक्रतादीनि स्वरणानुकारेकेतिलेखनलेखन वाचनस्वभावनिहूव
वार्ताप्रश्नालेहनिर्वेदस्यादित्वानुभवनशीतसेवनमरणोप्रमहदेशादयो नुभावाः तत्र पूर्वानुरागो द्विधा
दैवपारवश्यपरापराधहेतुत्वात तत्र दैवहेतुकं तावदाह अक्षयवतामिति हेस व्यं ये श्रीं नेशाहतपोऽमह
सपोर्वकमनित्यमितियीतते ग्रामसावतां विशालदृष्टीनामिरपानमेव केवलंफलं न परं नाम्यत छेदस्य रत्न: ६३

=अन्वः भाद्रं दत्तनामवयंतनम्मविधामः यथमस्तचसिध्यस्तनांदसतिवेदितनः कौर्णदनतिचेद्धदातुनामवयंतुमकलजनवासितसाधारण्येनतद्धर्माधुर्यंवर्णयमानवस्तपेसांतरजिगूहनादर्शनरधनिः=

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् अनुस्वारस्य पर्धः ।१

पिदृशपतइत्यस्तेलोड नैकुलोपेअनोनुडितिवत्वेचअस्थ्नार्वैमितिरूपं अनुअनुक्तरोग्यां अनुवेणुनादरूपानु रूपेणवेणुनानुपूर्वं स्वितैअनुरक्तानां सानुरागाणांकप्पेसरागांपोक्षो विसर्जनेपक्षिरवक्रेतत्रपाचूते निप्रवालःपल्लवःबर्हंमयूरपिच्छेस्तबकःपुष्पगुच्छउत्पलंराज्जिविकास्ति अनुन्ताहिस्तविकासितेषांमालाभिः अनुपनैवेषनैपत्परिधानेतेनविचित्रोवेषोयपोसोन्यायोगोपछांनंडलीअपिगोपिकानांगोपीसंबंधि नीमपिगोपीभिःपेपामितस्वर्धः स्वपत्वानंत्रपोवपस्पवेत्रोपिवतः अवशिष्टस्तेहदिन्योपमुनाया स्तरवोपिमुंजते तत्कुलःत्वक्पत्त्वचःउद्भिन्नवल्कलत्वात अश्रुमुत्तचुःस्तरस्तीरत्वोत आर्यारतिका आमनुभावाप्पांतरःवर्णकैपानुसमावृतइत्यर्थः पतत्पस्मात्गोविदस्पवेणुअर्थाईषमानेअनुल लोसत्यमत्तमयूरनृत्यंभवतिवेणुश्वार्गैश्रुत्वामयूराःसतिंतबुष्याःनृत्यंतीत्यर्थः प्रेक्ष्येयुदृश्नीये सुअद्रेगोवर्द्धनस्यसानुपुअवरमानिवेणुगीतश्रवणार्थं निःटस्पतानिमूतानि अन्यानिमपूरेभ्य स्तमस्तानिसत्वानिमृगादीनिपक्षिन्हृदेहाववनेतत्रपांभूमतपःनिर्वात्काततेवेणुः रतितोवादितोयेन नेनेदनंदनस्यवेणुगीतमाकर्णपतिविरुक्तेर्वनेदनदनमाकर्णयतिलोकोक्षेपोनैपपेषगापअकैतो मवङ्गिरित्युच्यतेप्रणपावलोके:प्रीत्युत्सुकहृदयेत्पनगलोत्पलेरित्यर्थः वनितानामनुरागजननमर्था

बनुयाचनइतिधात्वनुसारादह ।१

×भूगोस्पर्शात्यः। वत्सपक्षेविपरिणामः। तस्युद्दित्यनेनक्रियांतरविरहत्ता टस्या ता ल्लभंगक्र ... प्राप्तलदलेषु। एत्तस्मिन्निषु

गां स्त्रीणां उत्सवो पान्यां तेषु प्रशीलेखु पादचरणोपस्पतं तेन कुसुमैः ... शिलालस्पर्शवदित्तस्पवेलोविविक्तमस्तकी

कु॰टी॰ स्त्रीणां गीतं दे व्योद्दिव शिरिपः। स्मरेणानुनः। प्रेषितः। सारोधैर्वं पाशांत्रशपत्रप्रसूनानिकुवराणिकेशपाशा या

६४ सांता त्तपा विनीयोविशत्तव स्तामुपुहः। मोहाव्यां स्मरदशाना पुरुषत्ति भितंऽऽधीं कृतं च शवो भिन्न

६५ नः। शावाख्ये शावाव नेसाः तुलः। स्वमतः। अर्थान्नपुरुषान्मत्तनप पुमः। कुवलो पाशो पे साते तस्यातेचापि वनस्त

स्युरिति विपरिणामः। गोविंदः आत्मन्यंतः। करणोस्य। शंस्यः दृशा अम्रु कला आनेदोपेमु नपसे विहग

त्पाप ज्ञाद्रुते त्वर्थः। कुसुमेनेदितं गीत शाल्मल्युप्रमधोत्तिमत पाकुसे नैवदेहमितस्वर्थः। ते नेवोक्तं वेप

कलंपधुरं वेणुगीतंभुजाः। शाखाः। विगता अन्येषां वा चोपेयः। वेणुगीतं विना न्यथा चांप्रवणं नाली

त्यर्थः। तात् अङ्कुतं मनोभवेन कुसुमविषयपार्त्या मनोवेगे पासांसव आवर्जेन सल्लत्रपेण लक्षित

मा गवसुदितमाठभावन्यात तत्रैव ध्यमंत्यो न परतोगं तु शकुवंती त्यर्थः। प्रवाहमध्ये आलिंगने नय

गितं स्वहृतं तीरे दुर्गमुजेगं तन्त्र तिष्ठो पमपो न्ये षापि सदिशाद्दिसुभावस्मारोपोस्या मात्तद्रसुख

तेपदा दुग्धं तदाभासा अनो चित्यप्रवर्तिता इति। मृदु आनये खेनवपुषा आतपत्रं कुसुमावलीमि

स्मृमेमहर्षं व्यधात सयुः। श्री कृष्ण स्पृमेचोदपे कुसुमत्वं समनस्पतन्कर्तकृतां संभाव्ये दमु त्वं पुलिंघो

टीका॰
६४

३ अथ प्रातिङ्गः स्वं लक्ष्मीस्तनाभ्यां भगवत्पादयोः संक्रान्तेन तनस्तललग्नेन कुंकुमेन स्वस्थ मार्धिंश

सितलक्ष्मीपः पुराणाः समूहनाधिका नुरागायस्य विशोः पद्मांबुरागेण चरणालोहिते वंशीः शोभान्वके पत कुंकुमं
शोभातिशयः सामान्याधिकरण्यं गंतपा दर्पितपालक्ष्मास्तनाभ्यां मर्दितेन तत्तोषुहृषितेन विहुरितेनांतस्पृश्री
कृत्स्पस्पर्शनेन स्मररूकुकामपीडापासं तालस्थां अननेषु कुचेषु चलितपत्रः लेपं कुर्वन्त्यस्तस्मिन् रूकुसमे आधिं।
अतः पुराणाधिकाः हेत अवकुलाः यत्प्रस्मात्तरामकृस्य चरणास्पर्शनमात्रां कुरोहमध्याजातरोमहर्षापस्पसनघा
मानंपूर्णां मूर्च्छितः पवं संतत्रां केसरोद्गरीकलानिमग्नाशापहानिपेषु वेणुस्वनेषु तैः तनुमत्स्मुखे गतिमलाभ
स्पंदनं अकिंचिच्चलनं आगतिमतो तहृत्प्राणानुपुलकर इति चित्रपेन हरिकेणदोहकालेगावः पश्चात्पादयोर्लिप
स्यंते समनिर्योगपाशः तेन कृतं लक्ष्मणां विहिं कित्स्युपयो लोतथा पूर्वानुरागेरामजातः फलमाह एवमिति अ
यं च पूर्वानुराग एव अर्पिपितासां भगवतास्ताकं संगंतामभावात स्वाहिरदर्शितोप्यावियोधायेअतए वात्रतद्गु
लिप आकृत्य वेणुगीतं स्मरोद्दीपकाश्चित्परोहे कृत्स्पस्पदीप्यो चवर्ण पत्निस्तुकं १० १० पारवश्य हेतुक
माहं अंतर्गहे ति अलब्धो निर्गमोपा भिःतद्भावना भर्तृभावना वल व्याना च्चतासां मुक्तिमासी द्विस्पाहाद्दुस्सहेति
रुः सहनप्रेष्ठस्यविरहेणापस्तीव्रतापोऽः रुवंतेन धुतं लीलामशुभं पापं पासोतालस्पाअच्युतस्य ध्यानेन सा
सोपः आश्लेषतेन पानिर्वृतिः सुखेन पासीतां मगले पुराणं पासां तालस्यां पुराणपापस्सये हि केवलं तत्रसुखो

मु॰टी॰
६५ ।
65

पभोगेन पुण्यपक्षस्य पः दुःखोपभोगेन पापपक्षस्य पः तं कृत्स्नमेवं जार उपपतिः संगताः प्राप्ताः तद्रूपमापन्नाः रसस्यार्थः गुणाम
यं लिंगदेहं बंधनं पुण्यापुण्ये १०२८ अपमानविप्रलंभः एवं प्रणयेर्ष्याभ्यां द्वेधा तत्र प्रेमपूर्वो वशीकारः प्रणयः त
द्भंगे मानः स च स्त्रियाः पुंसः उभयस्य वा तत्र मे हं नयनराजितस्य यमूढा निःशु विषयं तु प्रणयमानम त्राहं गत्ये इत्यादिना ।
अनुरागेणापकृष्टितं विभ्रमे स्थिता निवेचलावलोकनानि श्यालापो गोष्ठी विहारो जलक्रीडादिः विभ्रमः शृंगारचे
ष्टाः आक्षिप्तमाकृष्टं । तस्यादिषु प्रियस्य प्रतिकूला अनुकूलाम् आर्तिर्याभिः ताः । हे अबलाः अशोकध्याहमिति
त्वं वेदिषुः परस्परं निवेदयामासुरित्यर्थः पतः कृत्स्नविहारे विभ्रमो पायुपशांतास्तत्या ।। चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृंगाराद्वि
भ्रमो मतः विभ्रममेवाह गायंत्यः इति । अमुं कृष्णं हृताः मिलिताः वनाद्वनं वनेवने विचिक्युः अन्वेषयामासुः । अ
तरं क्रांतः ११०१०५ उन्मत्तवदित्युक्तं । तमेव विचित्रप्रलापादिहेतुमुन्मादं प्रपंचयति । उपगीतिः एषु च श्लो
केषु कुतूहलाद्दृष्टिणावर्णाद्दीन् निर्वाह चित्रे दर्शितं तत्राघवदत्ते प्रणयमयाद यो हितीयमस्तं प्रकारः । अन्यपो
ष्यकारः । तेजस्काराधिकं जयति । हि यस्मात् इंदिरा लक्ष्मीः आगत्य लक्ष्म्या विरलः प्रचारः त्वत्स्मरणः प्रमतित्वधिक
इत्यर्थः एवं प्रशस्तस्य गतेर्वि ज्ञापयंति दयितेति दृश्यतां त्वयात्मावकास्त्वाधीनाः त्वयि धृताः सवदस्मनेतत्त्व
द्विषयावधिकं प्राणधारणमित्युक्तं । शरदिति । शरदुदाशयोजलाधारः तस्मिन् साधुजातं सत् शरच्छालसरसि

राम: ६५

जंतस्य उदरश्रियं पंगार्भ शोभां मुष्णाति अपहरति पादकृतपारणम्नाथ्य योगात्वामिन्द्रदक्षेदवक्षयोग होसीत्यर्थः
अश्रुमुखः हासिकाः निर्मूल्या दासीः अस्मात्रमिघ्नतः तादृशदीनाभावादित्यर्थः। वधइति वध्र्यतं पंपावेत्तत्साधन
लातत्राछेदी अपुर्घतमिति वत अत्र पादस्य चतुष्केपि द्वितीयमक्षरं रेफः सहात्रानुरागकस्मिकमुपेत्तणानतवोचि
तमिसाहुः।।विषेति विषस्पाल कालिंदीजलात् योऽध्यपोनाशाः व्यालः अघासुरः रादसः प्रलंबः वर्षेद्र
कोपात् संवर्तकोपद्रवः माहतोवात्याहपत्तृणावर्तः। वेघुतानलः अस्युत्पातः। वृषोरिष्टः मयात्मजो व्यो
मः किंबहुनाविश्वतः सर्वस्मात् भयात् भयहेतोः। हे ऋषभ सर्वश्रेष्ठ। तेन्वयाः अत्रपादत्रये प्रथमं वकारादि
तीयं वकारसं चतुर्थेपि। ननु सर्वेषामस्माकं तुल्यत्वात्कथं रक्षतीति चेत्तत्राहुः। नखल्विति। अखिलदेहि
नां अंतरात्मदृग्जीवानां पश्यतीति तथा परमात्मेत्यर्थः। विखनसा ब्रह्मणा उदेयिवान् उद्भूतो सि। सात्वतां
पदूनां अत्र पाद चतुष्के पि द्वितीयो वर्णः वकारः। अतो जगत्पालकत्वाद्स्मान्नपि पाहीत्याहुः। विरचि
तेति। हे सारभपाद्व चुरत्तां प्राप्तानां कुतामयं करकमलं नः शिरसि धेहि। श्रियः करं गृह्णातीति तथा। तो
वीरयोषितां मध्ये येनिजजनाः त्वत्परिग्रहाः श्रियः स्वलोकां छायः प्राणप्रियापयेवमिति हर्षशालस्पृधुंसनस्मि
तं पस्पसत्तयाः भवत्किंकरारस्मान्भज। अत्र पादचतुष्के पि द्वितीयो जकारः। [redacted] तृणचराः गावः निकेतनम्

त्र१

×अत्र पादचतुष्टये द्वितीयमक्षरं रेफः।।×३

॰स्युर्वर्दान्यस्य त्वलक्ष्यदानशौंडाबभ्रुप्रदइत्यमरः॥ ५.तकारककारशकार ४४

अपन्यफणाति तिशेषः केलिपक्षं हंसाणकुकु अर्थपतं धिष्ठिं विाहबंपंकामं अत्र द्वितीयो णकारः। बलून्निवाक्य
मु॰ टी॰ ८ तिपृष्टां। बुधमनोरूपाणि हाप्यत्नदद्य ह्रा रिण्या। विधिकरिः आ ग्राकरीः। न भवती भ्यो रमा त्वग्निपत्त ममश्ली
६६ त्यंवं हृत्पपान् पाकाचाविमोहितार इत्यर्थः। अधरसीधुना अथ रणत तेन अत्र द्वितीयो वकारः। आतनं बहुपेमूरि हा
स्थूलहास्तारः। तेगणां ति। अत्र वकारः पादचतुष्कस्यपदल द्वपे वक्रमात्तं भकारः। ध्यानमंगलं विंस्मनाने सुखाव
66 हमित्यर्थः। रहस्ति संविदप कांते मतिष्ठुता नि त्वदिस्य शोल्ल दपंगमाः। कुहकेकपरिन अत्र हकारो द्वितीयः
अन्यथोत्नमन्यथा चकरोतीति कुहकं त्वं। नलिनसंहरं कमलवत्कोमलं शिलैः करिशशवं डैः। कलिलनं
अर्धेर्घे। अत्र लकारो द्वितीयः। कुतलेई तंपनरक्तो बिभ्रत्स्वलंपुच्छमूघणं। ईदृशं वनहहा नने कमल
वन्मुखें दृश्यं पत्रसारंप छसिाधनं गोधनं भीमाद्द्विवत् पूर्वपदलोपः। अत्र नकारो द्वितीयः। पृथुज्ञो
[redacted] व्रह्मालक्ष्मीर्वापमज्जे त्सुत्र जनमनेतिविहा। विदूनो रित्या शंलमं सुखेलतमं तेनः त्वद्दीपानामसा कं अत्रा लं ४
धपदयोईलहृये क्रमात् पकारधकारौ। अन्यपोनती पवणोरिण्याकारः। त्वरितः पृथुना दित्वरपुत्कः। र
तरागाः अधरमतादत्र्यैं लिलाषाः। अत्र पूर्वार्द्धे द्वितीयो रेफः। उतहार्द्दं तं कास्यपतपा हा। त्रुटित्रस्रीरण
त्रयोपलक्षितः कालः। अपवश्यतां आसमदादीनां उदीचतां पस्यकत निमेषकर्त्तीजडः। नीरसन्वाता अत्रा ला: ६६

॰ तृतीयोरेफश्चेत्यपिरेयं॰ २

घस्त्रयो रकारः। अंत्ययोस्तकारः। पादत्वेनुष्कः पिद्वितीयमहादंटवर्गः। अन्वयः कुलं ज्ञातिविलं ध्वज्ञाति
क्रम्यतेतिकवसमीपंगतयोगानमेदाः हेकितवभ्रूत्नं अत्रनकारो द्वितीयः। तृष्णयाप्रसद्वयपुत्र्यद्वितीयस्मान्
प्रहृष्टितानमाता अतिस्पृहा अतिस्पृहयाअत्रैहकारांप्यतिः शरीरं। हजिनहेत्रीदुःखशमनीत्वनस्य
दु४ हा पापमान्मापासांतात्तथा। हेस्वजना। हंगो हृदयरोगाणां निषूदनं शमनं परं आलिंगना द्वितनमना
कुअल्पमपिस्पजन्मुंचदेहीस्पर्धः। स्वजनैर्विशेषुणोनवदधीनेहृदयरोगशमनमित्युक्तं। अआघद ति५
लेघादिर्वकारः। अंत्ययोक्ष्योर्जकारो द्वितीयः। सोपंजपुतीत्यन आरभ्य एतस्यपंतमेकादृश्यास्तरापा
जातेः सद्दृशतोत्तरस्वनुः सस्त्रोमेदः। पत्नेसुव्रातमिति। सुजातमतिकोमलेभीताः कर्कशास्तनस्य शोका
स्पस्तोकुमार्यपेलोस्त्री हिंतिमपानेनचरणानुरूहेणा अटवीअरण्यपतपहाजापक्षिगच्छाहि। अपपपग
नाविनिपकारंतोप्पक्षिा। पतहोर्नित्यसंवधात्तहास्माकेवुद्धिर्वमतिकिमितिकूर्पादिभिः सूक्ष्मोपला
दिभिः किंखिन्नव्यते किंखिदितिवितर्के। मवानापुर्पासांनालिखा। १०। ३०। अपहाविंशत्यास्लो
कैः प्रवासमाहा। वामवाकुरिति। अअंचेकादश्यपुगलानि। प्रामवचवेवर्णचित्रंरतिवहिः प्रवासत्वेतु ता२
गोप्यः स्त्रस्येवनेयातेतमनुदुनचेनमः। कृष्णलीलाः प्रगापंत्यो निम्मुर्दुःखेनवासराणिते। कृष्णकांदूरं

•अटमीतिपाठः। अटपटगनाविनिपरस्मैपदिषु पाठान्। अयसीतिपाठस्तु अनुदात्तत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वेनयोज्यः। १५

अंत्यपादयोः कवर्ग आदिः कृतहल्लपिदेयं २

पु॰ टी॰ वपुरंगे लेलितं स्तनभारालंबं छुरग वामबाहौ कलतो निहितः वामः कपोलोपेच वलितोऽकिंचिदुच्चलितोऽक्कचौ पस्प
सत्पा। कोमला मिरं गुलीभिः आश्रिता सपृष्टा मार्गाषड्गादि स्त्रवेणिकाशिष्टा नालिप्तिपर्श्नवे रोमांत। अत्रा
६७ द्यपादयोर्वकारः आदिः कृतद्युतिविन्या पंचपदाहरणं तिवाद्यक्षिताहेगोपः। तत्राद्यो सपादवनितायाः वेचरतिपः तदे
गुवादनम्। का सस्प मार्गणाः सम्मोहनाख्यः पंचशराल्ले खां सर्पितं तद्दृष्टी स्तं च विन्ने पासां कशस्तलं मोहंत्र
67 पदस्यताम्कल्पीभूतानीति पासांतां अत एव वेणुगीतोद्दीपितस्य भावस्य नीवीस्कलत्त्वे न प्रकटितत्वात्स
लज्जाः अत्राद्यपादे वकारः अंत्यपादे ककारः। हंत हे अबलाः हारवत विशदो हासो यस्य विशिष्टा द्युति
र्यस्याः सा विद्युल्लक्ष्मीः सा उदयत्यस्य ना पस्य तुं कूजन्नर्मकौतुकं पाहि पदाकूजित वेणुः विणुं कूजय ललनायकलसुकं
ति। अत्राद्यपादे हकारः। अंत्यपादे नकारः। वा घेवा द नं मा वेह्लपः आराते तिकटे दृष्टैर्दृष्टां न तुगीतीः कव
लापेः धन कर्णवेणुगाते द नाव धानाः निद्रिताद् ति तारकाद्दित्वा दित्व निद्रिता नामपि किंचिच्चलन
[illegible] अत्र नुनदपिनाः लीतिवहुपमां तां लिखितत्रहणं विस्मयस्य मनिर्वत्पर्यं अत्राद्यपादे वः
। वर्हि लोमपूरो विघते त्वामिता पावेषां तानिवाह्रिण्यानि मपूापि छ्छानि अर्थ आदिः द्यादद्यात्वका एमः
पुष्पाणि छ्छाः। धातुर्भनः शिलादिः पलाशं पत्रं तैर्वर्हैरचितः मस्तपरिवर्हाणां मस्तोपकरणानां वि ६७

अन्यथा चित्रशब्देन विस्मयस्यैवोपविबोधशंका स्यादिति भावः

आस्य २

ड्वेनोनुकारो येनं का हि चितक हाचिदेवं विनिमित्य र्थः हे आलि वपस्ये बलो बल मद्रुः। अत्र चयोर्भेदः। ताहि
तहांनामग्न गतय संसारं सं चारिभाव त्वात तस्य मुकुंदस्य अनिलेन दूती भूतेन प्रापितं। वेश रुऽस्मे सा
पांकि: कारत्वात् नदीमुक्तिः प्रकार रणात्वेनो स्मे स्पतेऽस्मे सा पांचे भगवतः सरितां च भर्तृपत्नी बवहा
रमपारो योव्वां पं' सा हपत्नीः सप हपंत्सः। रजः स्य हपतीरि तिद्विती या मि र्दे शोरजस सई प्सितनम
त्वविवल्हपा। अन्यथा हि स्य हेरा पितह इति संप्रहानत्वे चतुर्थ्यापा कं। अव हुपु ।पावपमि वेतिय
पाव यंतस्परराजः स्य हे पा मो न तु प्राप्नुमः। अब हुपु प्प त्वात् तात्तथैता इति स्य हा मात्रे त्वद्द छांतो
नत्व प्रा मो नदीभिः प्राप्त त्वात् गोपाभिरपि बहुशः प्राप्त त्वे पिसागाद वि प्रले भाम हत्वाद प्राप्तिवु
द्धिः प्रेमणा वेपिता विलत्रो भूतामु प्राऽर्भि न पापा संक्षिप्तिता नि श्वलात्॥ अा यो पा सां आ शां वंपस्ते
मोभं गारानु भावा बुजौ। अत्राघयोस्तकारः। भर्तिरेश्च पंरह कल्पः। अत्राघयोरघलौ अन्ययोर्वः। विरम
तुशीलत्वात् त्वं स्मिन्न भिलषके। भारेण प्रणताः प्रणतभावाः तेविरपापे षां भ्रमुधाराः ही। फारा: निपाद
नं सामान्यापार्थः हृसतन वः ऽद्भिनलब्धा तां। अत्राघयोर्बकारः। अन्ययोः प्रशब्दः। वनमाला पांपादि
मगं धातुलसीत स्यामधुना परिमलेन मत्तैर्भ्रमरैरलघुदीर्घपतङ्गी नंतनत ओ ऽदिपर तस्य आदरं

मु॰टी॰
६८
68

कुर्वन्न्यर्हिपदासंश्रित॥ अथरेणाकृतसंधानो वेणुपर्णसक्तथा॥ आ घ पो ईः॥ अंस्य पो र वर्णौ॥ हंत हेस
ति आ घ पो एः॥ अंस्य पो र्हैः॥ त्वगवन्तं साम्यं पालाकल्पं पूर्णाप्यं विलासः॥ श्रीभावस्य सत्तथा॥ हे भुजगेश्व
वेणुवेणविश्वं हर्षन्र ज्ञानहर्षो पार्हित्वपशु परं मति आनंदे तत्त्वपेशवं कुरोति॥ आ घ पो एः॥ मछ
दैनास्यशवृत्तिरस्तु तौ मामेदितिश्रीकाः अतो मंदेग ईति अनुतछ विता नंतरं सुरुदेहक स्वसुमनो
ति॥ पुष्पे॥ प्रतपत्रं छत्रं॥ आ घ पो र्मः॥ अंस्य पो॥ ए॥ वरणां भुपाक्रीडे स्यर्थः॥ वाघं वादनं डरधावत
पाहे सतिपशोदेतव स्थोपदाक्षिरज्ञाती॥ पञ्जादिममेदा मनपतउ ज्ञाश्रितवानंमिजा त्वमशो मे
श्रिता श्रिस्ताष्ठ महा यो पासुस्वरजातिषु॥ आ घ पो र्वः॥ वैवन शः॥ अं नुसंध्यंतन्यावि धंगीतंशवर्ते र
ह्रः॥ आननाकं धराचितं चपेपां चित पूर्वकं प्रणेमुरित्यर्थः॥ कश्मले मोहे कृस्यस्वरस्यापं प्रमेदो भीपत
इति निश्चयपाभावान्मोहः॥ आ घ पो एः॥ अंस्य पो क॥ दलेरवपवैः नीरजं पद्मं घना दपो विचित्राणि ल
लामनि चिह्नानि येषां ते रुतो वं खुवयपां वर्णणाः देहेनधुर्यः॥ श्रेष्ठो गजः इति पावनतत्तद्दुति र्यस्य स
तथा॥ आ घ पो नः॥ अंस्य पो र्वः॥ पद्म इति तेनेत्यर्थः॥ सविलासं सशोभं पद्ही स्वर्णाते मार्पितो मनो म
ववेगो पासां कुजगतिगमिताः॥ द्रुमवल्लीडीमृगा॥ कवरं केशपाशं॥ आ घ पो र्वः॥ अंस्य पोकः॥ मणप॥

· आतर्मा ध्यं दिनंसा
· पानिमित्री तिसमना
· निमेषु ते श्रितिनीष्टा
· योभासः तरतानिभिः

पत्र
६८

इत्थं वक्ताख्यानेन तृतीयेति भावः।

प्रथमे कुंडलमेसन्त्र द्वितीये मंडवायुरित्यत्र ५

कावघप्तितादप ः दपितोगं धोप स्पोस्तुव स्पात्ता स्पोमाल पाविं शिष्ठः प्रतापि नः प्रिपपस्प कद्दोक

ह्यपि आघपोर्मः ओंत्सपोः प्रशावः। कल्पं अन्वस्थल अनुगना आमन क स्तपमगस्प हरे श्वगहि

तप ः। गुणागास्प अस्र्म पर्ण्विवप्तो पिका अपिहरितपो विरहपा उराः। आ घपोः कं। ओंत्सपोःगः।

तामसा ला। हेअनपेपशोद्रे पद्य विजहारतहा मलपजस्प वंदन स्पर्शन विंशिष्टो वापुहपवाति ए

पद्रवाः विघाघरादपः। वाघाद्विभिविंशिष्टाः। प्रथमे ओंत्सपयोर्न कारः द्वितीये आघपोर्मः। ओं

त्सपोर्ववपोरैक्याद्वः। पत पदाप पसुत्दन आशिसो दितपापतितदा बुररज स्ताछुरितलज

वति। आगोगोवर्द्धनः उपोत्पनिवर्त्सर्वमरु चाम्रपरशोम पापिद्दशांदसी नामपुत्सवं उत्नपुन

उदुराजपवुदः मप्पले आघपोर्वः द्वितीये आघपोहकारः। ओंसपोर्द्दः। मद्दविघूर्मितेतिभ्लो

कदैपंवलमद्विसपलाद्दत्वेनोक्तं॥१०३५। एवमत्र व्यवधाने प्रवासपुस्कावद्दव्यवधानमाह।

मधुपेति। हेमधुपक्रिताववंधोधृतैसबधिननः ओं घिसपत्पाः कुवपोर्विलुंतसंमोगविमर्द्दाम्र

च्यघ मालापापत कुंकुमत द्वत्कैः पमश्रु भिर्मास्म शारतिव्यति करे सपलीस्तनकुंकुमरंजितापा

कृ क्रमाला पामुपवेशात्मभ्रमास्पशोणाप शुतां मां व्येदपुव्यतो मधुपतिः कृसमः तस्पमावि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लि३

(margin, left:) द्वितीये इत्येव ५

(margin, right:) उपत्नकर्णोत्नमी येतिप्राग्युक्तं। ५

(margin, right:) द्वितीये इत्येव ५

सोत्प्रासं परगुणवत्वबोधकं वाक्यं सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं इत्यमरः। द्वे स्वगुणवत्वादिबोधकवाक्यस्सेन आत्मानादः।

गीर्नां मधुरीणां तन्मात्रिनी नामितिसोल्लासं विदं ब्रूयादलं मनीपं स्त्रैणान्व प्रकाशनात ईदृक् कुच

मु॰टी॰ कुंकुमैः श्लाघ्यमानत्वात् निर्लज्जां पश्येत्यनेन मधुपतिरप्येवं विषय इत्युक्तं। अत एव मधुपत्वेन स्य

६८ च कितवत्वं प्रापेणाक्षिप्तं मधुपाः कितवाश्च निर्लज्जाः भवन्ति। कितवत्वं धुर्त्वं वाह। सकल्पितादैः सुम

न सोल्लास भवा निवर्त्य चंचलमनस्कत्वं ईश पत इति भवाद्रक्कल्पः। पथ्यात्वं सुमनसः पुष्पाणि रायुपमु

ज्यत्य उज्झिता। तस्य तारणसोल्लासस्य पादस्य ध्रुवं पद्मालयस्मीः कथं परि चरति नु शब्दो वितर्के अपि त्व

होद्धतं वं चितं चित्तं यस्याः सा उत्तमस्य लोकस्य अत्यैर्विविधैश्चाटुकारैः प्रियवाक्यैर्मन्त्रितविर्ने प

रिचरेत्तीस्पर्धः। बूते त्य नु कं पापां। अमर कूजितं कल्पगुणगानं मत्वाह। किमिहेति। हे षट्पदे अमर

पद्मनाभाधिपतिमिलितलक्ष्मणायात न्यु रित्रे मनसि मत्ततत्तृणापहि। पत लत्तु रातां आ समवर्य वा गृहाः

एकाकिन्यः विज्ञपो मुंन त्व स्य सत्वा कल्प त्व स्य सत्यो म प्युरा हि पत्ता ग्राम यतो गीपतांताश्च

११ तत्वेषं कल्पपंति पूज्ञ विघ्यंतीपु र्णः। वर्तमानतामी प्येवर्तमानं वह्ना। पतत्ता: हा पुत कुबेरज:

इच्छाशृत स्य कनु वपमि त्यर्थः। मोमा मेवं वो च: त्वा मनुस्य त्या नुस्य स्पा नंग विकलः त्वां प्रश योगः

दपितृमाद्दिष्ट वाविन्यत आहाहिवीति। द्विविल्वगर्हो तस्य दु पपाः पाः त्रिपत्ता का: तका ६८

नेत्यर्थः॥क१

पीत्यर्थः॥अतः किमत आह॥नैवपोनहचिपेह॥होमविजं मच्छ्वपुस्पपस्पवराह्णोलस्मीरणुपात्तेजस्प
वपंकः नकाश्चिद्धिम्पर्थः॥अपिच एवंविधस्याप्यस्मात्सुकपापुरूपतेपतः उत्तमश्लोकशब्दः कपशा
नोपस्मेमहापभू नेपुस्त्रिवर्नेतमवोत्तमश्लोकः उत्तमश्लोकत्वादनाथ्या अपस्मार्ष अनुग्रहि
ष्यतीत्यर्थः॥अपरं त्वं चरणपतितंमत्वा हा विसृजेति॥ अनुनपविदुषः शान्तनमकाशातमुकुन्द
द्वात्मेत्सतेनपापादुकाहेःपिपवाक्यौ चारतो॥शोष्ठिमुक्तपादंविसृज॥वेध्याहमुकुंद नुग्र
हो असिनमुकुंदेकिंसेवेपंपः अस्मानव्यमनलास्वकृतेकृपा कृविपच्छास्य नात अनुग्र
मूर्ष्यपुं॥अकूतमकृततद्वैतोपस्य अकृनद्वैतत्स्वदेवाह॥मगपुरिवैतिमृपुर्व्याधःकपीद्रोवालीलुब्ध स्त
नाव॥ह्रिपश्चूर्पणखा अकृतंवानूपाकामपानाकामपुमानाबलिर्वेरोचनिर्बलिमुपहारंप्रतिमहन्
पं अन्त्याममपिपुत्वांअवेदपतबवेधा॥धांसवनकाकवनात तत्स्मात अकृतशेत्चात अस्तितःकृस्नः॥
नवेवंवेत्किमितिमस्तूपतेतत्राह॥उत्पजइतिते [redacted] त्वमेवाहापदनुचरितेतिपु
स्य अनु अनुकूलाचरितलीलेवकुर्सर्वपीपूर्जतस्पविपुषोबिंदवतेषांसकृतमहनेनविधूताह्पकाट्
दृषपर्णः ह्रीपुमान्वारागद्वेषादयोवापैसेतनथ्याविद्वेषः पस्मिन्पोनक्षः॥८८ पगभूतात्वकेसंगाह्पर्थः

पक्षिणांसंसर्गवरएकादशेःवधूतसंवादेकपोतकथायांप्रतिपादितं॥१

कृत५

स्वशिरसिकृतंध
तंममपादंविसृ
जेत्यन्वयः॥५

मु॰टी॰
७०
70

सपदि लीलाकर्णानां नंततरंगं हंकुटुंबं वदहहं हाव नेत्यपि स्तुवपरं परमहंस स्थितिं ननु पूर्वमुक्तं ततो पश्चात्तस्यास्तु
एतत् तथा नेन वलतौ तिष्ठेत तत्राह । अपि तु पिंसिकौ अपि डिलस्य कुटिलस्य कस्मस्य व्याहृतं उक्तं तत
मिव अस्य पपिसतां मन्यमानाः हृदृश्रुरिस्येतस्य विपरिणामाद् दृशिनाः एतत्तस्य विप्रलंभकत्वं पथा कुलि
कस्य व्याघ्रस्य हतं कपटगीतं हरिरपीवाल्लवं मन्यमाना नावधेन अस्तस्य हृद शुभः कस्मो हरिर्म गम्भीरा हेतुपमंत्रि
न मल्लोभ कंन स्मात् अन्यवार्त्तां क्षिपतां किंचिद्दृष्ट्वा व्याह तेत्र मंभगवत्प्रेषितं मत्वाह । प्रियसखेति [redacted] हे प्रियस्य सखे प्रेषकाकृष्णेन प्रेषितः सन्नयं किं पुनरागाः आगतोसि किमनुरुंधे किं प्रियं क
तेसि । किं ते कामं परं पामीत्यर्थः । मधुपुरागमनं नकिं वनं वरं पामीति वत्तत्राह । नपश्यामि इह अस्मिन्नप्रतला
वेदुत्स ओंद्वहं मा पुरी लिः सहलि पुनी भावोपेनतस्य पार्श्वं न हा सत्वं वे नास्मो भिः सहतस्य प्रसंगा भावा
वृथं गमनमिति भावः । ननु कदाचिदेकांते त्वपापि सह प्रसंगो भविष्यतीति चेन्नत्राह । सततमिति हे सो
म्य सो भवत्प्रियदर्शना । सा प्रसिद्धा केसरवेंप प्यास्या तन्न या । भनोगतेय छति अपीति । अपि अहो भ
धुपुरी मथुरा आर्य स्य वसुदेवस्य पुत्रः क्वचिदपि कस्मिन्नपि प्रसंगे कथां वा नौगृणीते करोतीत्यर्थः । अ राम॰
७०

=

वि१

अहृतिनिपातः संबोधनेऽथास्यन्तघास्यतीतातु भरतः प्रष्ण्णो १०७४६। अ पथैवैवि संप्रलेभ प्राहापदेन क्षिप्य
इति हे कुररि जशोपे अशोषे भगति त्वयाति शपाने पित्वं वीतनिद्रापतन त्किं ईश्वर त्वि नखामा कुररः गुरुस्त्री
थः अदृश्यन्तु पः वपमि वपप्यावपं गुरुश्वर त्वाद्वीतनिद्रः। अनेन निद्रा विच्छेद लक्ष्ण ण्मा स्मरदृशो त्का
महिषीणामाश्वरस्पृहेति हिम न्वे प्यु म्मा दन्या हाम्माह्नु सन्धो क्तिः। नत्यत्र भगव लीतद्रीना दिक मुक्तं।
(॰नथाहेनसहस्रमुपे) मशोघहतस्प नञ च्युतेच्युत इति वद्धिमाषा नलोपो नञः कश्चि छ्व्वदृष्ट संप्रष्ण्णो। नलिननप नः क्रम्लः =राज्ञे कृति विभाभे
(॰तिसमासात् आर्षे) निर्विर्दचेतात्वं वीलनिद्रत्वे कारणांतरं नतं तःऔबंधुः प्रियतमः। तोरवालिमः शंशात्वं करोषि वतेति =सतो विभाषाग्रहणा
(॰कार्यमभिप्रेत्य दुःखं) विदं अ च्युतस्य पादाम्पां मकार्पितं वागन्तु छो वपमि वपप्यावपं स्य हपात। अनेन नदं कम्पलक्षणं =लुहत्वा नांतनीयक
(हेउत्चनस्पमुदृग्नि छन्नसेनितरां शक्रापवशेषुकुंदेनअपन्नंद्ष्ट दतेःप्राहुष्ट प्रतश्रात्मनोलं छनं =भिसादाविवनलो
समुद्रशापिनामूर्तिः तेन प्राप्तां दशां गतः त्वं चेति चकारात्तव पथा समुद्रशापि नएव पुरुषस्पकम =पाभावः।५=
त्वात्। अत्रनिघनसदृत्पनेन प्रलापलक्षणापक्ष्माणादक्षेशापन्नो नदीगेताग्नक्षिप्तोपिनताशप
ति। पथावपविरहस्त्रीणां न मोऽहाने दाधितिमिः प्रशाप्यश्रममिनेचितणुनः। विष्णुवैपविशेषात
स्वभावाश्च्योगिनगानिश्च लउपलक्ष्य संदृष्टपतेनोऽस्माभिः अनेनव्याधिलक्षणा। किममिशाप

पु.टी. ७१ 71

माचरितं तन्नो दद्दिदृश्य पसिड द्वीपपसि अनेनमनः संगाः। शाबलं व्याकुलो। अत्रास्मृतिः। प्रियस्य नामपदानि। अन
पायं वमन्नखरपुर्नयाचलिलोलोखुल्लरकृतः अत्रगुणकीर्तनं। अपि अहो पयावपत्तनैर्विधर्तृका मपापहे। अ
नत्र या नाशः। हे सिंधुपल्योमहानघः आः कर्थ पूर्पस्याभव या। शुष्यंतोहृदाः त्वदयस्यान्नीपाः अदे शपासां
अपेताः कमलस्त्रियो मुखेपमानप भशोभापा सातास्लप्याव पमध्ये वं विधाः अत्रठनुता। हे हे सत्रा
स्य नांउपविश्य तां। शोरे: कृत्स्न स्यनु अहो अतिः कृत्स्नः पुरापर्व म स्मान् प्रतिपद्रुक्रमतकिं स्मर सितं व
कस्मा डगामोवयं यतो सौसौ दुवत मधुवतम धुरालापो नतु काम दः। प्रियमते सा हि त्रियां स्त्री गां म
ध्ये एकनिच्छा एकास्मि न्नेव स्थिरा भूता मनु वं चलेति डपहा यो [redacted] स्तिः॥ अपमर्थः अचंच
ला अप्यस्या हउक्षिता चंचलो प्रियंमलमजनत इति अत्रौन्मादः॥१०।१८०। अत्र च स्मृतिगुणकीर्तन
व्याद्दार्शनाद् इति इपं। नाना मदिषी गत्वाम्बुमुखः माडुक्तः। मतिलक्षणा त्वन्या चरमाम्मरदशास्ति साचार
तोदशेनभावेन मक्ष्स्ये पो गेश्वरेश्वरे प्रियमाणोनमाध्यो लेमिरे वै स्म वी गतिमिन्यनेनमूलग्रं थोलख विन
ष्यंगलत्वादिहि नोक्ता। एषा च रशभ्लोकी अनके लिम संगो मूले दार्शिता। तत्र च संनिहितेषि मगवति त
द्दालापादिलीं वं न तामां वै चित्यादिर्भावात ना स्य भेद स्य पूर्वानुगादि सिं नर्भावः शक्यो वक्तुमतएव न

टम: ७१

×धिप्र नापाश्वतस्रोदशाः काव्यप्रकाशस्याः नि द्राविष्टे ...स्य × ४

इति हेमाद्रिदेवकृतायां कैवल्यदीपिकायां विप्रलंभशृंगारः॥२४

नौकं कृष्णस्यैवं विहरतो गस्त्यालापे स्मित स्मितैः। नर्मस्वेलापरिघट्टनैः स्त्री॥४४॥ क्लिष्टमाधिपत्यं कुर्वन् गुर्वर्कं दैक
विपो गिरः उन्मत्तवज्जडाः। चिंतयंत्योरविंदाक्षं पाला मे गदतः। आविति। न चास्ति ध्यापेक्ष्य वतोऽवधाना
त्विकमुक्तं तस्माद्धे चित्स्मस्त्वं विप्रलंभस्य मेदांतरस्य वृष्णपमभ्युपेतव्यं। अथ मेवात्र विदग्धबुद्धेरा वार्यस्यामिप्रा
यः। १ एवमस्य मेदं शृंगारमुक्त्वा क्रमप्राप्तं करुणमाह। करुणोति। स्वचेष्टनाशानिष्टसंप्रयोगविभावो दैवोपाल
मनिश्वाससतानववैमुख्यशोषमलास्वरभेदाश्रुपातवैवर्ण्यप्रलपत्तितमकंपमूलुठनगात्रहेलिसतनानुभावो
विद निर्वेदग्लानिचिंतासुकृस्मोहांगिपचारविषादैदैन्यव्याधिजडतोन्मादापस्मारालस्यमरणामुभृति
दुःखमपव्यभिचारीति। तत्रेष्टनाशाविभावे करुणो अर्जुनोद्धवौ [redacted] मत्काविति। मत्पुत्रमर्जुन तत्रेदु
माह। [redacted] द्रौपदी त्वपंचवरे कृष्णोपकारं स्मरत्यर्जुनः। पत्नीश्रपादिति। कृष्णा द्रौपदी। स्वांडवरहनेरा
जस्मूपेच कृष्णोपकारं स्मरति। पार्त्सेनिषाविति। उग्र होयुधिष्ठिरं अहं असंदत्ने वारमपेर कतोऽ
तुताशिल्पमापापस्यांतमापांअधिमखंराजस्यूयम विक्रत्पकरोरा चितो पोमहा। निधेकनेतनभ्लाधि
कंम्लाघावजनम्पन्नातकवरं केशपाशः क्लिनवैदुःशासनादिमिर्वकीपं उन्मुक्तस्य संपतिता श्रुमुखं प
स्याःसातपापतितं पदस्योः साघेत्न्येपि तमाम्। तदानीमेव स्मरणात पुरं स्थितस्य कृष्णस्य पदस्योः त

द्यूतसमये कृष्णोपकारं स्मरति। पत्न्यादृ ति। द्रौपद्याः। ३

भारते कृष्णस्यासालिंद्यं द्यूतसमये उक्तं अतः का-
म्यके पांडवान् कृष्णागतस्य कृष्णस्य स्यापिवास्येयं। १

क्षिपुः ते पूर्वं किल त्वां नो क्षिपः । अहं तत्कृतवान् । हे गौरीश हे हेतुभूते विमुक्तकेश्याः । दुर्वाससः शापेन सोऽपो
मु॰टी॰ नोऽनुगतो पेति । वनवासस्थाप्यतः कश्चित्तत्रापि दुर्वाससो दुर्योधनकृष्णेः सत्व अहितात् दुर्योधनेन रचितः । वनवा
७२ तस्थानू पांडवान्युधिष्ठिरद्रौपदीभोजनानंतरं भोजनेन पाचयेति प्रार्थितः । पावत् द्रौपदी न भुंक्ते तावद्दत्त
72 प्यमन्नमिति हि सूर्यतो वरो दत्तः । पाण्डवाश्च अयुतात्स्यात्र भुक्त्वा शिष्याणाम् युतस्यात्रे भुंक्ते । किं कृत्वा कृ
ष्णो नुगोपृष्ठाकाऽशिष्यमुपमुस्थानं नीमेव द्रौपदीस्मरणात् आगत्य शाकमपि स्थाल्याः स्थपृष्ठि
संपात्रेण संतप्य पंपुरुषोत्तमो भोजनात् दुर्वाससः त्रिलोकीतृप्त्या आत्मनस्तान् केवलं आत्मानं सशिष्यां कृ
सलिले स्नात्वा भोक्तुमागच्छतेति युधिष्ठिरवचनात् पत्रस्था तु गतास्तत्र कीदृशाः विस्मिताः शिष्यसहितं
सधो आत्मानं पश्यन्तः न प्रादिव्यास्... नेकस्मोपकारं स्मरति । श्लोकद्वयेन अन्येऽपि लोकपाला
जिनाल्याप पद्धः । अहं तेषु महेंद्रस्य समाद्धमाप्तः । तत्रैव स्वर्गे अप्सरसोऽपि विवादकवचानामद्दैत्याः पदनु
॰अनुभाववचकृष्ण पाविनं येन कृष्णेन प्रभावयुक्तः कृतं मुजनेंद्रपुरं स्त्रियाः स्वरतां जग्मुः । आगमी युधिष्ठिरा तेनेत्याहि
॰किंचिद्दृष्टवज्ञातम् सर्वगाकयशोपकः । पूर्णाप्यपरिच्छिन्ने नु व्यापकस्यापि व्याजकं विनानर्हस्य इति मुच्चितत्वं अस्मदादिरे एकः
॰तु कृष्णोपेक्षप्रत्ययः । हानां स्वमनुमापकत्वम् तत्कृष्णदेहस्य व्यापकत्वात् परिच्छिन्नत्वाज्ञो प्रश्नोऽत्र कृष्णोपकारं स्मरतीति पद्मप्रतिपद्मा ७५

(॰व्यापके नै व्याप्यस्य तव कथं पराजय [illegible] हितोऽर्जुनदेहः । कृष्णदेहस्य तु व्यापकत्वात्पक्षात् ॰२)
कृष्णेन

नं॰ ।

पस्यतं

वुः कृत्स्नस्य हा पं अन्तो गांभीर्यस्यावधिः पारो विलासस्य तरेणीर्यावाम् अनार्यसत्त्वं हिंसागजाश्च कंपु
रुवहुधनं पुरे (ते) दंभो धनं पुरेषां वृमतिः मपं मुकुपदिषनं वेदः तेन द्विते त्रः परे जद्रा त्तेते ज्ञो हरलातः॥ कु
रु लैत्रपुद्धे कृत्स्नोपकारं लास्यति। यो भी क्षो तिश्लो कृत्रयेला। दृशा दर्शनेन आ छ्रीत आकृष्यानृत्या
पुर्मनां हि सह श्रीयोऽत्रः सहः कर्तृं हि पाणां वलं ओजो वृद्धाहृ पाणां शक्तिः। मनो सि त्रा सम्पन्नः कुरणा
निपस्य कृत्स्नस्य हीः पुनु जेषु प्रति हितं पानो अक्षो सि पस्य शुः। निहृपिता नि से रि ता निं अन्तो
धुं महितं पन्नने ये षां तन्निता पा। आस्तुरा तप स्रो सि नृह रिहासं मह्यादं पप्यान स्य शं तिस्म। सो त्पि
सा रच्चि त्वे मेम पा कुमति नाद्व नः स्वर्ई श्वर आ त्मा नं ई श्वरत्वं मु लो दृह्याति मजां तिव मव्या ः अमवापय
स्यपा रूप सं। प स्पानु भा वेन निर स्त वि सा ऽन्मनां हृता अरपो न सा हर रूप स्य स्र तु कृत दृस्या स्मा नं
निं इति। कृ त्स्नेन सह वा पं स्मर ति। श्लोक द्वये न। नर्मा सि पारिहास वचां सि हे याच्ये त्पा दिसंवो
धन पूर्वकं तत्र त्पिता निंडहार वचां सि म सद्दृपं लवं ति ध्वस्तनः पा न पं ति। श्लो के न विकल्पनं कला को
शलदर्शनं। एकाद विना भावा च्छेत्र प स्य मृत का व लं स त्पुम तत्त्वं इति ल स्वर्णे मूला त्पुं न नि र स्त ता
वि वासित वाच्ये नघ्न निना विमलव्ध ऽपह सिः कृत्स्नः सेयं पप एवं से हैं महा महित पा म हत्वा

दुर्जना विमनाः अंत
नेनाः स्यात् दुष्कृ इत्म
नादूल मनः।

मु· टी·
७३
73 न५

सिध्याये नाम्नहिर्मत्वंक्लेशविपोगफलं कथयति। सोहमिति द्विपेनाश्रयत्वमुपकारोत्प्रियत्वं निरुपाधिप्रे
मास्पदत्वेन सुखत्वं प्रत्युपकाराय मेदामुपकर्तृत्वेन तु त्वं क्षमपरिग्रहं क्लेशवेद्यु भावपीपतो धनुरादेः
अमतमप्रपोजकं ईशोगीरिते हीनंपथा दुष्यामप्रा मनसावृतं कुहकेन कपटेन नाहं द्विमार्ष [redacted] तरेवमस्मा
निद्वत्वं एतपद्यं पात्स्वंतमममपोजकं तद्देहमिति स्मर्यो: ॥१॥२४॥ उद्धवः कृष्णा स्पस्पृष्टमिति। पञ्चभिर्वृत्तिप
टुपमत्वान्नामाली लानस्पासोपपिकं यो गपंथ्येमम योगमार्यबलं लोकः पशपत्युविति गतं हीलमत्रिग्मत्रोष
धादि भिर्विनास माधिनेवपा आविर्भवतिमा पोगमायापान केवलं अन्यस्य स्वचे स्पिविस्मापनं कथमि
दमविमर्ग्नमिति पनः स्रो माप्परसं पतेः पंस्पातंमूपणानामपि मषपान्यंगानि यस्यतत्पांपद्मपरा
जसपूपे निरीस्य नलो कोऽमन्पतंअघअर्घदानाव सरे रुक्कशपेपन्कोस्पंत नकुतासंपर्नाल्वंतेनग
तं ज्ञानं मयाविधानुः कौशलम वीकृष्ण तो कर्म मार्गेतितन कर्म योगापत नतिर्गातो नज्ञान मार्गोतालो
कपादियोगापत्र नतिर्गतोद्दतिापस्पकुलस्प अनुग्रान्छुतेमहोत्सादिना [redacted] चित्ते मतिलक्ष्मीमानोपा
तिलासलपामतिशहेनसासिरपितपाहासपावितमितिगम्पते। दुर्गमिः सर्वत्र कृष्णदर्शनैः अनुम टीका·
वतासर्वपरित्यज्य कृष्णमेवानुगतापीपांसोनास्तत्यांकेतिकं तं व्येअशोषाशोषरहितास्वतस्थुः कृष्ण ७३

·द्विवंतं·१ रससासनी नावतोदे ॥३

रसएवरासः रासरासेन रास्यरसेनयुक्तोलीलावलोकसोनप्रतिबिंबमानाइदिटीकां मतं २

अंसस्थापितेति
टीकांतरं·

=मतांभ्यासात्वंशोमुख्यप्रतिबिंबभूतोऽत्रलाते मयुक्तो विनियुक्त इति विमर्य ध्यत्रः॥२

हृत्पाद्वसुदेवसुरित्यर्थः। पः क ष्मोऽज्ञोऽपि जन्मा योग्योऽपि परावरेशोऽपि जन्मना विना कार्यं कर्तुं समर्थोऽपि ज्ञातो म
हतः मंदं तं च स्पांशे न विभुर्न्द्वौ र्जलत्वेन युक्तः उपाधिं नाविना जन्मा संभवात् यथाग्निर्महाभूतत्वे न सर्वत्र स
नपि दृश्यः संबंधा ज्जायते प्रचा पिशांता न्यशंना निवतस्ये वहस्पा शीतत्वा पिशांता नाम नुकं पपा जातः एतन्नं
विदेवनं अनुचिना चरसां मां विद पति। यद्वसुदेवगृहे हि जन्म यच्चमत्रेवीसः। यच्चपुरान स्मवात्सीत स युक्तो द्वार
कामगानां त्रिष्वप्यारिभपारिवेतिलोकोत सोऽन्यानचानेन वीर्यस्याशिमपंनूशिं हवदशीवधः कार्य इति सेकन
कित्यर्थः। एतच्च मम चेतो हुनोति। यद्वसुदेवं प्रति ताते त्याह देवकी मत्यं वेति। यच्च पादवंदनं यच्च प्रसीदतेयु
वां अस्माकमिति वचनं यतो वयं कंसादन्यंत भीता अकृतनिष्कृता अजितिष्या इति पुत्रकार्याः पुवयोर्वं मधु
सोऽस्माकं यन्ता ईशिलशन्नूपात्तविजिग्रनूगां धवाशितेदि सु नृवित्प्करनूत्न्नविट योपक्षिनृकुलांतेस
तथा नृयंगेन प्रेरितइत्यर्थः। महद्भिर्विदुशद्विमिः कृता हवेकुरुक्षेत्रसंग्रामेऽपार्थोर्जुनः तस्य विभो
वैकं कर्म नोऽस्माकं ता न्यान लमत्यर्थं विग्लापयति। यत्स्वमेच्छिधिस्येन वा यते निषस्मपुत्रस्ते नं
ति सूननासीनो न्यवोधयत विदशवान् देवनिधा। यच्च अत्रावधारपेति। यतत्तेन महातिशयः सार्थ्यवाकृ
त्या पिताशितमहि नयालां पुरुषालांमधीशः स्वात्मा त्पलस्या मायया न भिभूतत्वे न चिर लोकाचिरकाला

मु॰ ३१० वस्यापित्नो ब्रह्मलोकात् ह्यपः व कीपुत्रनापेक्ष स्म एव मस्ता ध्यपि पात्रपुत्रि तां गतिं लेभे । धात्रीयशोदामातादिदेव
कीप्रभृतिप्रकारेषु प्रकारोद्भावालुत्वं अनुरागान्मवतारकन्येसंरमोहं तु गुणः । अपि च सत्ततप्रपश्यति तास्य पुत्रं
७४ गतुर्डकीदृशं अपि स्त्वं वै तुभाभापुधश्च कापुधोपसप्तत्वा । पिशुस्यानेयोगेतिशापकारस्तज्ञायापालु
७५ कूः ॥ ३ ॥ ३ ॥ अथाभिषस्तप्रयोगविभावशोकमाहात्म्युनीतिरितिः । तस्याहि सपत्न्यापुत्रान्निर्भर्त्स्य नेन शोक
उक्तः । तेषु वरस्य हतेरेवं स्या दिभिः अत्रप गवदत्र्यपस्पट्टः खतेतुरभावउद्दीपकः । ४ । ५ । परतो गुर्वादिम्यस्त्व
न आत्मन भिद्यः परस्परं विचारात् अभिपद्येउतपद्ये नन्दहमेव मतं चे पांतेतथा । न हा एकात्स्वर्थः अ
शांतेर्गोभिः अ जितेशिद्गुपे गर्भवत्सर्वत्र च स्नाशीलत्वात् नमाव इंद्रियाणां रमितं विषयं तादृश्यां नाड्य
यं च वितस्य मुक्तेः स्वचर्वं तां पुनर्भोजनं ये पांतेतथा अत्र हिमहारस्य विषये बुद्धिः ३ इयनः प्रा कि
नः समीस्यप्रत्युत्तरमत्र तया शोकडम्पः स्यापीष्ठचार्वितवर्व्यर्णोदिभिर्विभावैर्वोद्धतः । एवं स्यमालेषु
ह द्वादिषु त्वार्थस्य मुक्तिमुक्तिरूपस्यगतिः श्याशिर्पसमाद्विलोर्वहिर्विस्तोरन्योर्थः प्रयोजनं पेयां ते
वहिर्पाता स्नानपंति गुरुत्वे नेतितथा गुरुसहिता अपिनविदुरित्यर्थः । तत्र स्वान्तेन अंधाइत्याहिवा
चिरई श्वरस्य वेदरूपापांतं त्यांदासमन्यांवाक्तं निर्नामा निदापानीति शुक्ले । एषां विषयानुसारितां अ पत्रः ७४

नवर्ग्रस्य संसारस्य अपगमो निवृत्तिर्यस्य विद्युच्चरणस्य शीलस्यार्थः फलं । ७ प हेयिस्तापककृशि । पोसमं
मित्रामित्रविकल्पहीनेषु स्वधारपपतः अजितात्मा अजितः गृहीतान्नर्थान्न नोमनामस्कान्ते नववि ह्विषो
न संस्ति अजितात्मा दु [redacted] स्यवे दुर्मार्गे स्थितं ततस्य मन्त्ववारं तां आर्हतं आराधतं अजितात्मा
ना मे वाह । हस्युमिति । हस्यू नू शत्रू नू षट् काम क्रोध लोभ मोह मद हर्षा स्व्यान् लुंपतः स्वस
मानमु ल्लेघ्य विषपा नूष्पुआ नानूए केन्वादृशाः । देहिनां देहाभिमानिनां स्वमोहम भवाः स्वस
पाशान आः पुरेषु वः सुस्यरे हामिमानरहितस्य कुतो भवेयुः । जितात्मना हि द्वि पञ्च पः सममन्वा
मनो ञपः साधुत्वान्न लिर्वाहि ७ । ८ ॥ हेदैवनमि हशोचे अर्हतो लवः न्चवक्र पापाः द्विपार्थमा
पासुलापविषपुजातितमुखमनिरुपांमरंग हृसु । ता मुन पउ द्रीरिष्य नीतिचेतततव्या हा । प्रापे
दीत्यादि । अन्न शोचद्वितिशोकूस्पप्यापित्रः कपचनएनान्वि मुक्वे नसः कूपतानू शीव्यान्
नविमुखेन विमोकु मिहाभि । अस्प नगनः । वि क्तित्प्रवापतिप्यंत दृति चेतत्सा हा । पद्दितिपत पु
स्मातद्द हमेयुमाहैं ग हमेषि लिण हं वंषिनिमेधतेः संगार्थत्वानु क्षे मुद्रेकपतान्नत्यप्रगिं

पु·टी· नरकं प्रतिदुःखदुःखमद्दुःखेदुःखं अस्मेतदुःखहपमित्यर्थः। किं इह पनेनेतिकारणोः किं इह पनेनपन्सुखेनहा
मातमात्र [redacted] परिणतिविरसत्वातपथा ऽऽ दुःखवद्दुःखेनत्येद मित्यर्थः। ननु कुतः पुनरेषां रूपणात्वं
७५ ः तत्राह। किं इतीयति धीरो हि सनक्षिप्तं कामविषहेतं नवेत्ते विषहं तोत तस्मात्तत्पेत्यर्थः। नच क्रियतां नाम
75 प्येषां साधनं नोनुष्ठानानास्मो हो सविष्यतीति चेन्नत्राह। मोनेति। हे पुरुष न्यासिं हतेमो नाद्यः अपव
र्ग्याः अपवर्गाप्रयोजनं मन्ताअपि परं केवलं हांसिका नो वार्त्तिका जीवनो पापा भवंति न वा अजमेका
दशपुपवासादिष्वकं तस्य त्वं तप कृष्ट्वा द्वित्वधर्मो मित्यनेमित्तिकानुष्ठानं व्याख्या वेदार्थविवा
का·७ दः रतः एकांतशीलनं नामहं तारिष्यंतीति चेत्तनाह नतेति। हे अर्हतमन्यासि हताति चुन्संवंधिन
मन्त्राहिन मोक्षमनं तत्त्वति कर्मस्तुति करतां कर्मगहमार्जनादि इत्येवं षडंगपाशवपाविनां। ७। ८।
६४ नलोकोमनुष्यदेहं देवतं लब्धामपलेनअजितैर्द्विपात्वादनादेः। देवदेवेत्याद्विस्वबोधनानि म
शमपुनर्लोकचेष्टितस्ट्ठानाहाकोशेन कृपातिशयंपश्वनयंतितिसुखेवध्यागहीतादुः पाभवंतिने राम·
विर्पपादद्विपापूर्वाः विषयाः हे देव पत्लदृष्यंत्यो विमत्तजनेसरो मतं स्वजन विषमति। ह ः श्रीकृ राम:
ष्णं ॥१०॥ ६१॥ एषां ब्राह्मणाहानंप्रयोपुरुषं विलं आत्मनः प्रभवं दानकैस्यानात प्राप्तत्येदः ७५

दूरेहो इत्यादि रलुक्। प्रभवादृशं मितिमितप्रमत्तानां श्रौतं तत्र अन्यदुपनयनं गाह्यं हुतानीति इदं केवलमेव मोहमाहात्म्यं सर्वे
षि ति। नञ् तैश्च मम एवं त्यपि नेत्यर्थः। अधीष्व मितितत्स्य पुरुषार्थं पूर्वं स्वमुक्तं सर्वं क्षितिसोल
भ्यां प्रथमापि स्वमित्तु पाधिहो धेरं हूयित्वं ईश्वरमिति निग्रहं सामर्थ्यवेदे तिप्रमाणा। सिद्धवां नाति
शुक वापारां तर्वे प्रश्न इदं विधिस्त्वा प्योषवृत्तां नेत्याह। प्रमोरथ्या नामिति। कर्मणि षष्ठी। कामिनां
न दृष्टिशोभेन प्रदिष्टं पादपितुं शक्नुयुः न तु तथेत्याह। वार्त्तेयेतितात क्रिमार्थं पूरिते किं चिद्विगूढं दूषणमाति
नेत्याह। अवुधा इति। एवं मोहमाहात्म्यात् त्वत्सेवा स्वोपि अतो मा र्पामुपेयादित्याह। वेदेने वदि
हिंतादत्यपि मन्यमा नानृबोधपितृमाह लोक इत्यादि ख्यापयामे पुनं अभिषंमां तमप्रसिद्ध
एषां सेवानित्यागतः प्रमाहिस्फुटं तत्रता सुखेवा सुचोदना वेदे कोप्रवर्तना नास्ति। अप्रारशा
त्वम प्रवदति नियाया पाता। नचैव चेतमतो मा र्पामुपेयादित्याद कोर्थ इति चेत्तत्राह व्यवस्थितिरि
ति। तेषु व्यवायादि षु व्यवस्थितिर्नियमः इष्टो वेदस्य। न पाहि। पुरुषि व्यवायः कार्य ल हि विवाहे नै
वप्रधानिषं महत्पं नहिं पुत्रेमेव प दृष्टं ये पतन्हि सुरामहे गार्हे त्रामत्ता। सुक्त प्रकार रोव। ननु किंव्य
वस्थिति वा तत्राह। आहवनि। आहुतिर्धर्मोनियति पर्यापासव स्थिपाना तथा। अपमनर्थः। वेदोहि व्यवा

•श्रुत स्वं पंचन। स्वमक्षुलस्य मागात्। अश्रुतस्या पंचमे सुरास्यानिवृत्तिकल्पनात्। प्रासस्यापि च नस्वनसोस्य बाधनात्।•
•परिसंख्यारूपयेत्यर्थः। तत्र हिस्वार्थता नित्यः। पशार्थक ... तिस्य एमीमांसायां येषु यथाकृः। विधिरत्यंतमप्राप्तो•
•नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तो परिसंख्येति गीयते इति। यजेत स्वर्गकामः। व्रीहीनवहन्ति। पंच पंचनखा भक्ष्या इति क्रमाद् उदाहरणानि। परिसंख्यायां नियम•

पु॰रा॰
७६

पादीनामपनयोऽनुबंधिनामपवेक्ष्य सर्वथा नतो निवर्त्तिमिच्छन् स्वरसवाहिनी मतिं पर्यंतसहतिं विवाहादिष्व
लेन गिरणाद्वि किं च सकामाः पुरुषा रागतो दूरकं तं कामं नापि स्वकार्यं द्वेषोपभोगार्थमेव प्रवर्त्तंते इत्यादि ष्व
ने चैति धर्म एकं केवलं फलं परमहितं यापतो वर्णितस्य पगनुष्ठितानतज्ञानेश्याज्ञोऽर्थविवेचनाशक्तिः विवि
ज्ञाने विविक्तार्थधारणाशक्तिः अनुपश्चात् प्रशांतिः सकलक्लेशकर्मव्यपातकैवल्यावाप्तिः एवं वि
धं परं परयाप्नोत्स फलं धनं गं हेयत्वादि पुरुषोऽपि । अपपतिनानुद्दिष्टसुखत्यागेनादृष्टसुखार्थिने
व कुबुद्धिरिति वेनत्राह । कलेवरस्येति स एष पराद्विप्राज्ञेन मांसा हि अहं शवलोधर्म इति कांख्या हाथा
ऽपपते अद्धंत्वाह । पतन्नाणीतितात्प्रोत्ते न नास्ति कामसंवाहित्वा वा पुनैवा त्वादेने विहितेन तु पाने । न प्या वा
स्तु लापनमहार्थिणात्स्वरूपेण तीय ध्यापे प्राणप्रतीत्यते त्युक्तं तथा पशोरन्नाद्योपीपादेरालभने
हिंसा न भवति । किं तु गामालभेत वत्समालभेतेति वद्दालभतिः स्पर्शार्थः । न चैव भवहानाद्विवनवि
रोधः पिष्टपशो सर्वकल्पनाया अधुना त्वात् अत एव महाभारते मोक्षधर्म पुदेव विवादे ऋषिभिर्हितो बी
जैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि बीजानि छागं न हंतुमर्हथ । नैष धर्मः स रा॰म॰
तां देवा यत्र वै वध्यते पशुः । अतोन्यथा श्रुतानामुव सुसंज्ञोता नातेरव श्राप्नः । अत्रापि पिष्टपशु त्वादिति ने ७६

चेतानित्यादिनाप्यपृष्ठात्तत्र तेऽहिंसानिषिद्धा तत्प्राप्यपरार्थः।। एका प्येपुक्तनुसुपर्वपादुगाणसम्बपे
हन्ता यथाकृतहृत्वार्थो ग्राह्यः प्रागव न प्रोत्पर्थे पुनिष्कामे पुवादर्शित री ल्यातत्र वेगुत्सेपि हिंसायामा
वात पथ्यो तं ने हाति क्रम नाशोऽस्ति मत्त वायोन विघातइति प्रजपादेतुप्रजपाउतित्वानुमं गिकां वि
शुद्धं हि हिंसा दिकल्लं करादिल्यात।। किं वपशुनापजनत्राण्ममपातः स्वाणि यालक्ष्म्यप्यादिल्याहा। हिंस न
इति।। मत कं देहे अनुवंधः पुत्रादिः।। [redacted] ग्रहादीनां च तुर्णां द्वंद्वः ११ ५ नदेहमित्यादिः अत्र प्राप्य
त्पथ्याहारः अधोना ना यो निप्राय कृत कर्मोपार्जकत्वात सुलभ नादेो संसारे विद्वशः प्राप्यमाण
त्वात दुर्लभं च स्थिरत्वात तत्स्वेच्छयावा प्राप्यत्वात लवसुदुर्पं सुकल्पं सुद्दढं ११ २० अस्पच तत
स्यात्रपादे प्रयोजनं चिंत्यं देहं हि मगवतो वाक्यं तत्पव मजनीपत्वेन मन्यत्वोपावानूभक्ति रसानुभवा
द्धिमन्ताः प्यागोप्याद्यः भक्तिरसस्य विघ्नोल्लङ्कानां वाच रित प्रपत्ता दिना जातप्रमकोरइति
प्राशुक्तं नवात्र भगवानेव भक्तिरसस्यानुभवितात प्राप्त्विंसः पाकं ती र्थगंगा पारे स्येतिती र्थपादस्य
व क्की र्तिः अपपन्नानां शरणागतानां नीकानां प, द्धति नदुःखे तत्स्य उपशमा पादश्च अवनारोस्येति शंभु
खे कृपिकुहन पुत्रधहिंसाना पत त्वे दीनत्वाचोक्ति अन्यवक्ति शयनः पुत्रानुदृष्ट्वा अदित्तेहतस्य च शोकः

स्यालब्धात् त्वाद्यवस्था भेदात्तु स्वस्येव भजनीयत्वं भक्तिरसानुभवस्येति स्पष्टं दशमस्ये

×स्कारं अभ्युपगमायापटलं यस्य स तथा· तस्मिन्नेव क्षणे अभिव्यक्तं आविर्भूतं परस्य अशनाया यतीतस्य अपेक्ष×२

स्यापि ८१६ तंप्रक्रामं द्रेवोन क्लिं हृ· अत्र प्रकारद्रविषपक्षपात्मकस्य भगवच्चरित्रस्यानुभवाजाररस्य म
कत्व एवं कृतु णानुविद्धं पत्निरसं भावय ते· पुरुषस्या शकाभ ताल स्वर्गांफलं भवतीत्य भिप्रेत्याह प्रहतिस
७१ प्रह्लादस्य स्पन्दते हृ स्पकारस्पर्शेनधुतमपनीतं अखिलं सर्वं प्रणास्व त्रादिभाव स्य आत्मनः रोत्र रोमां
77 दर्शनं स्वात्मात्कारोप स्य स्त तथा तस्य न हि हस्य पादपङ्क्ति र्वतः छि उन्ताश्य पत्नात निर्वृतत्वेन दृष्टान्त
नुत्वाद्यपहृत्पुः क्षात्त्विकानुभावाः क्लिन्ने मोर्दृमात्रिरसेन हृघस्य सत तथा अमृद्रिणो लोवने पस्यता
दान्यविदृश आनंदाश्रूणां प्रभृतेवल स्वप्रतिशायं घोतयितुं व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा ८८
इति कैवल्पदीपिका पांकलणा रस· समाप्तः· अथ मात्सर्यदाराप्र हांदेश आत्मभित्र नविघ्या कर्णनिं
दाऽसत्यवचनेरवमत्याधिक्षेपो पहासादिष्व कृपारस्य शूत्रो हादिविभावं नयन नाग नकुटीकरणादंतै
ष्टपीडनगोद्धरण हस्ताय विच्छेदताडनपाटनपीडनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातनरुधिराकर्ष
णाद्ये नाद्यनुभावं ब्रौद्य वेगो [redacted] स्माह वि वोधा मर्ष चा पलाद्य्य भिचारिणां क्रोधस्थायि नं रौद्रर
समाहा रोद्रेति नत्रा प्रिहिरण्यकशिपो हिरण्यपालेच मात्सर्यविभाव क्रोधइति दर्शयन्नुपरि
पुष्टत्वाद्धिरण्यकशिपुगतं प्रपन्न मस्तोति व्यनक्ति विष्टं अतिमात्रं मतिशयितं त्वांगो एमः ७१

पापेनास्सानुश्चरतां रचितां दुःखैर्दुर्वाक्यैर्मुहुर्वारं वारं वराहननं शिहामनं अत्र घेतिस्यापि मद्भक्तिखंडं
प्रग्रहालतं मन्तन्ता दुःखमनुभावयो उत्पत्तिनदत्यावेशात्व्यसनं वारिपा न सिंह आलेवने एवमत्र
हिरण्यकशिपुः विक्रमन् विक्रमं कुर्वन्नोऽसाविशिष्टः निक्रीडन दहाः अंतः सभा पां सभा
मध्येन स्पनिर्क्रोद स्पृष्ट आम्रवचः ये न निर्ह्रीदेन निजमनस्सप्रह्लादस्य माष्टिकं हरिः सर्वत्र इति म
त्वं कर्तुम दृष्टपतन हामितिशोषः नमः सनम गनं विभित दैत्यः स्तंभं निर्ह्लाद कर्तारं मा शिलं परितः
स र्वा सुहृत्सु विपश्यन्तं निर्ह्लादहानं निर्गच्छं तं किमेन दितिमी मां तिष्ठा मो विद्धार यन्त पुस्ति
नरत्प चपः अलमत्पूर्वीमपा न कुमं कं प्रनसंपचीपी क्रूरं तु वर्णं [redacted] न दृष्टं चे डे अतिकोपा
घोलोचनैः पश्चिनृरूपं स्फुरत्पः सटाः जटाः केसराः शितिचक्र व स्पष्ट मंतान्तरिच्छितः केशाः जं भि
तं विकसित मानन चपस्मिन् करवालवृत दंष्ट्रा वन चैलोक्य स्तु नववनीदंष्ट्रांच जिह्वा पश्चिन् नृपकुटी च४
पुत्रेनमुखेन उल्बणं तोगिरिकंदराव द डुतंव्यातं प्रासारितं आस्यं नासाव पश्चिन् दंनो दंष्ट्रेन विभ
नुत्वेन आदी पुच्छचपीवराचग्रीवागलः उरुहविशालं वक्षः स्यलं च पश्चिन् अल्पं कृशं मध्यं मम
ध्यमागः तनूरुहैः लोमभिः कुरितं मिश्रितं विच्छ कृतमं ता नु मुजा एव अनीकशतानि सैन्य सह

मु० टी० तानिपपस्यंनिजंवक्त्रादिहतरनावज्ञा दिप्रवेकपुत्रमं अपंनःप्रिंहः अनेसमुघते ममा किंन किमपीत्य
र्घः अमपतन अपिमुखमपात्स्वचनत्रिंहस्पओऽहिते जोराशोपुतिनः सअलहिन‌ः अस्राविवप
७९ तंगः तत तथाविधंते जोवैमवंसत्वधामनिर्विश्लोपतोपोपुराहप्त्रारोतमः प्रलपांधकारं आसीदिहं
तमोमूतमम्रहानमच्छेनंनं अप्रतकंपमविशेपप्रसुप्रभिवमर्वतहतिवद्व नातनहातमः सज्ञाव
78 अभिपघाम्यपतन किंचिदभिमुखमागत्यपुनरागामंगदपाविशिष्टः ते दैत्यं विक्रमंतं विक्र
मंकुर्वंतंगदावरेनृसिंहः तार्क्ष्यमुतोमह्द्वः अअभीत स्वयहेभः इहहीतिमकारः अमपासेनग
हीतंदष्टांते न व्युजितं ऽकलिनःऽभ्युज्ञः तदुकूलनमसाधेमप्यंतद्रौकसोदृत्तय्पानाःध
नामेघाः इहाअपवारणानिचेचातेनपामार्मिनद्रासीहिति मपं विश्पापालोककपालाः हेमार
युधिष्ठिर तथालाहिनं तंनृसिंहः पतपक्षात्तं देत्यं शपेनस्पे ववे गोपश्मतं चंदः फलके अच्छिद्रं अलहमाला
वकाशंपयापसाने [redacted] थोपर्यंप्रचुरेचरंतंऽन्दवनेनस्वकृतेनऽव्यंगांत्रहलेनआ
तुरंर्वालेयपातिग्रहरोदरंतः कुलिशेन वज्रेणाअक्षता अनिर्भिन्नात्वकृपस्यतंमहेरे राम:
दृष्टांतः यथेति ९ शेनवैरितिदारणोरं मेराः स्फ्राग्मापाहुः प्रेसेकराले लोचनेपस्य सततपापा नस्य प्रकाशित ७९

तथा।१४

स्कारान्नस्य अंते सत्क्रिरूपं आत्मजो हि घिरास्पुल वैर्विंद्रु भिरक्ता निलि मानि अत एवाह गणयति केस
राणा पानने च पस्य पथ्याहरिः हिं ह्रो द्विप सगजस्य हस्य पा हननेन स्वांकुरैः उत्पादितं तेनस्य तेके
पस्य तं वि सत्यं अहं न हन्न वारूपा र्ह्नी गुल्फा धो भागः दो ईंरा नो पूर्वस्य स्य चो पश्चिम ः अनुपथ्या
न्वताना मप्यनुगामिनः मणालि स्कंधो ... कैशोरवधूता आहताः परापतन रहे पतिताः गृहाः स्त
र्ग्रहपः द्यौः स्वर्गः तन्मस्तकाभिः उत्स्रितोर्ध्वं न मिते विमानैः स्तं कुलाल वाधा प्रोत्सर्पत प्रकर्षं रात् ऊर्ध्वं गता
स्फाप ध्वीं अमुष्य न त्रिं हत्स्पं हस्ता वेगोनंत नो वधा नांतरम अलक्षितं हास्यांर पाम्पां निर्द्वंद्वं पुर
पेनतं अरक्षमतिमाटमित्वर्पः उत्कलितं उत्कुल्लं नाकिनो देवाः इत्यं राज सूपात्र पूजा पाप मा
तं सत्कृतं नमो न चेति वदंतः तं कुर्वं ... अर्हति त्यच्युतः श्रेष्ठ मित्यादि समह देववाक्यं
शाप्युक्त्वाद्रमचो मम सुतः शिशुपालः स्वपीठात् स्वाम्पनात भगवते भगवद र्थे हरिमुद्दिश्य
स्य पुः अत्रामर्षीति स्याविनः क्रोधस्योक्तिः गुणा वर्णान् ज्ञान मनु ... स्य विभावस्य
उत्सिप्य बाहुमित्यनुभावस्य चारि ... प्रः स्मृतिः प्रसिद्धिः ब्रह्मणो नाभिर्ब्रह्मा हीनां वालः सह
देवः कर्मेहितो ... लक्ष्मी ... तत्तप्य पः समापतत्य ...

नतिद्विजन्मगोपालो वृक्षवृक्षः सपर्पापूज्जांक्षपम्र्हइतिनकव्यमपीत्यर्थः वस्तुतोगावइद्दिपाशिलासां
पालोधिवित्ताकुलंवृश्यांपास्पतिपांसुमतम्सलिंनकरोतीतिकुलपांसनः विभिमतोहितितिमतोलु
कूटरित्युकारलोपः तत्वंतलुकुलपानक्रुत्स्निनवाच्यः अंसपतिविभाजपतिव्यध्यंकरोतिनिराक
रोतीतिकुलपांसनः काकोवापपसः अथवाकेपांपेद्रः वेंवेलत्रअकोवक्रगामीनत्राशकइत्यर्थः
अकवक्रगताविंतिमूवातोपच्यते सर्वधर्मभ्योवहिःकृतंकरणंपस्पपत्सर्वधर्मभ्योनलभ्यतेत
त्फलमपेलंमपतीत्यर्थः स्वेरवंत्ती ईश्वरत्वात् अथींतरंतुवक्तव्यं गुत्तीहीनभ्रिकात्रत्वात नघं
मंगलंतच्छ्रीरीरांमकेपुनापंपस्पसनव्याशिवाहतंभुत्वेतिशेषः उदाप्रुधाउव्यताह्वाः हेभारत
परीक्षितनूत्वानुभीमादीन्हस्वेतअंतोपस्पआपतततआगच्छतः एवंसोदुःसेनभजतोमगव
त्पापुण्यंफलंमवतीत्याहचेचेतिव्वात् आकाशात ३५ इतिकेवल्यदीपिकायांसोदुःसनः ॥ ॥६॥
अथपिशाचादिविक्रतलक्ष्यवणातदपलोकनत्वजनवंधुवधादिदर्शनश्रवणाभूत्पगहा
रतापगमनादिविभावंकरंकेपवेलदृष्टिनिरीक्षणात्स्वरपुवादनस्पंदनमुखकोषकेच्चमुखवै
वर्णापस्वरभेदाधनुभावंशंकापस्मारमरणात्रासवापलावेगदैन्यमोहादिव्यभिचारिणांबीनीचे

×स्वप्नेजागरितेच·दुर्लंघ्यतकर्म·गोरामकलौ·ऽद्धिविज्ञेऽद्वियोऽनृत्·हेनपपरीक्षितः·नंकंसं·ह ... स्थितःx२

प्रकृतिस्वाभाविकमुक्तमेवमुक्तं तकेन पानकरसमाह अपानकेति यनुषद्त्यादि मऽपमानस्यकुस्मे
नरोऽहश्रीमूघावौपंशद्वं दीर्घः प्रज्ञागरोनिद्रा ऽपोपस्यस्तत्पा अचब अपश्यत ऽमपथाब
व्यत ब्रह्मविचरं तेदुर्विमहे अतिदुःसहं अतएव उग्रं तेजोपस्यस्तत्वांतार्स्पसुतोपिदुर्विषानुस पर्पा
नूहंता तिदुर्विषहां वलत्किरीटकैरसं तुंगादुस्थानं चातरंगोपरिनिपात्यतस्योपरिस्वपं पपात अभु
मात्रे अमृतनामः इंदूनीलोत्पलत्वात विश्वाश्रपरत्युते नगुहत्व प्रकर्षा ऽपरिपातमात्रेल
केनस्यगतासत्वमुक्तेनतुच कादिभिरहन्वाकिमित्येव मेवहतइत्युत आह आत्मेतिमत्रेच
केनस्यताहाहिम्पोमगवन्कृतैकत्वव्धप्रवराऽस्यजोमी स्याभिमावोमालहस्यत्रोत्क
तस्यच वनुःशद्वप्रवशांदुर्निरीक्षिगत्रवधहर्शनादपऽहीपनविभावाःदीर्घ जागराहयोनुभा
वाः त्रासो हेगायाः इवादिताः अपमपानकरसेनमनः फलमाहहङ इतिसकं सोमिसहासर्वका
ले ऽहिमविपाविहिकं परेवपानाघवस्यासुहदर्शनदेवापफलकीर्तनस्यचप्रकरणापुण्य
तस्मुत्वितत्वेपिभीहमजेयुकं तस्येवमपुव्मा हक्ते चतत्कृतं १०।१५५ सदुर्वासा आजिनस्य
शत्वंचक्रविलुनाहंबरीषरस्तार्थं ऽवंकःप्राहतं तस्यक्रऽनस्यपादमूलेमत्वैयपः कृतम

मु॰ टी॰

८०

संहृत्य पृथ्वीं मां मां अवृश्च हे विश्वभावन विश्वं भावय शिरस्तां लंम प पाशि ह्यपरीतितत पां हृत्योत्पाद
नहूपे अघं इ॰ रेवप्रिपालां अंबरीषादीनां बहवश्च नमंबरीषस्य पुत्रकलत्रादि विवश [redacted] पाते पि ह्यंबरीषश्चैव धातर्भगवल्लिपाः अपच्युतिं निस्तारं पश्यतवनाम्नु रितेन
किं पुनस्त्वपि दृह इत्यर्थः अत्रेडवीसस्ः स्ववधाद्रूपे स्यापीभावं दृश्यमानत्वं उदीपनविभावः पाद
पातनं वेपथुरश्रुनेत्रा कंदनं चानुभावाः ॥ ८५ ॥ अपस्त्वजनवधशंकाविभावे भपमाह उ तरेत्यादि हे
देवदेवकृष्णपत्र अम्य सिन् इ अत्र पाहि पाहीत्यनेन वत्सपुत्रवधदर्शनमुत्तरपावलीकृतं पश्चात्
पावतवेकारेणौ वोपमार्थ्य स्पलब्धात्वात मुकुंदविपद्गणादित्यतिरेकः हस्य सप्रपातं निषेधपति
अपीति अपि अहो नि हा साम्य स्थित हा तु मिश्रो स्थि किं वपहिस्तुत्यहो नु जीविनम्र्त्वं कृत्वक
ते हितः स्वस्य आत्मापेक्षेतमी हितम पिलबितं पेनमततपा [redacted] स्वजनस्य
कामानूपूरयुम्नोत्यर्थः रामस्तु सैत्रिपेषु सुपोद्धितनसु पोजनीतं अहः पापं कर्म पेक्षतनकार ११८
अस्त्रोक्षीत्यादि हे उशननमः सिंह क्रंदनं इः रंवअसतां मध्ये प्रणीतः प्रसि सोहं स्वकर्मभिः तेजसं

तु
देवकी पृथा कंसेन
कृताविनोदिता तथा
हेमुकुंद विपद्गणादि
तिव्यतिरेकः।

गा॰

८०

चिपुष्टलेप्रतिकदाल्हपद्धेह्वापपापिर्किं मूतं अपवर्गमुक्तिरूपमरगांरस्तांहेमूमनअन्तक्षिनूसपंचेयाधी
त्तपाअहं धमामि अतस्तवहास्पयोगंवहाप्रियवियोगजन्मना अप्रियसंयोगजन्मना वृशी कापिना
दह्यमानपतदुःखोषधंतदपिडःखेतन्तंपारतस्पदुःखात्मकत्वात ननुहास्पयोगस्यकिंफलंतत्रा
हा।सोहमितिहेतनासिंहगुरोर्ज्ञानादिभिर्विप्रयुक्तो हीनस्तवकथाः पुनःपुनर्गणाह अंजसादुर्गाणि
तितमितिभिप्रियतवातेस्तवसेवात्वंस्तुद्याद पकर्त्तं बा।देवतात्वादुपकारसमर्पते।विंवतिगीता
इतिस्वदनुष्ठितोपंमार्गहत्युक्तंतेपदपुण्यमालयोयुषांहंसानांपोषिणांतेलथा।तन्त्रंगाड्किकथा
निर्वाहःननुदुःखस्यप्रतीकारःक्रीयतांकिंदास्येनेत्यत आह।कालस्येति।हेत्रसिंहदहलोकेयःप्र
र्थःदहदुःखेशरणांरक्षितादःस्थःसमनःसत्वदुघेष्टितानां अंजोभिधुंतनमवत्सेवंतावदवधारगोमस्ये
मप्रपंचोबालस्येत्याद्दि आर्त्तोरोगी अगदौ षधं तत्प्रतिविषितत्प्रतीकारः।ननुविनेदुःखेनबा २४
धते।अतोविरक्तैनभवितव्यमितिचेन्नातआह।कुत्रेति।[redacted]आशिषोविषुपाःमगन्त
श्लिकारूपाः मरीचिकावभासाः।तथाहि।गत स्वाहिरश्मिरूपाविजलरूपावभासतेतथाविष
पाद्दःखेरूपा अपिसुखरूपाइवदृश्यंतदतिभावः।विरतेहःस्मारोहस्थानंयदपिपघपिइतिविंशाव

मु॰टी॰ एवं वेत्ति तथापि न निर्विद्यते न विरज्यते कामा वलं कामा स्त्रियं मधुतुल्यत्वात् माधु सुखं तस्य लवैर्लेशैः
८१ कृपणोवत्सलेत्युक्तं न हे देव दर्शयति ... मिति ॥ राजा प्रभवो रजो धिकः ॥ सुरेतरैर्दैत्यकुले नु कंपाय पमे
४ घुतिरस्मि पञ्चकरस्तु: प्रसादेऽपि तः श्रेला हि भिस्त्रिभिः पुष्पैः तैः पुत्र मित्र कलत्रे सु प्रेमपात्रे वध
मेवं विधं प्रसादं कृत्वा पूर्वं ब्रह्मवाक्यं तु क्लीन नुकंपालुः तत्किं फलं वे सम्पत्तयो हा नो पुत्रिदे ह भ
गवत् एषा परा करमति: अपवृत्त म अपसव्य सदृति बुद्धिं तोर्प पाक्लिष्टकर्मा च्युपेतस्य त्वा हित्वा ग
तश्चात्मनास्ते नैव सुहृत न तु कमितं वशात् तथापि स्वैवकस्यैव तत्फलं तस्येव वानुरूपेण तु परा
रत्वं ऽदपे फले कारणं एतत्व सुरतरौ दृष्टं सहिपदे पातः ही ... मोऽप्युपसर्पतामेव पापाफले प्रस
११५ तेन न तु दूरस्थानं इष्टवान् कृतवैषम्यं सा वाल्पे फलतीति कृपालु त्वं अतो न विरोधः इत्यर्थः । त्वद्भक्तसेवापि
फलदेत्याह । एवमिति । प्रभवा हि कूपे संसार कालसर्पेऽपतितं न मनुजेनेन सह प्रसंगात प्रपत
न्तु रार्धं गाना रदेनऽ दृतः कामामिकामं विषपाभि लोभितं त्वं न रूपोद्धि राप कशिपुः एव त्र्यृषि
:त स्यवीर्यं कृतं सत्संकल्पं क इति प्रकृति भावः । किंत ह्ववं पत अस द्विधिर्मृतमर्हादि घाससुरवोचत । राम:
अहं तेऽकं शिरोहरा पितामह दत्वोपर्ई प्रणो सिसन्मा भव विति । नतु ... पापि किं हा स्पेन मत्स्वहृपमात्मभि ८१

विमच्छृतां तत्राह नैवहि इति । तवकथासु न प्रीयते मुच्यतिपतोदुरितैः पापैः उक्ता अतएवतीर्थे

धा २ पंप्यात तथा अशेषं पुण्य गणाः पुत्रेषु ताघाः अत एक्षितिं न कथं तवगतिं स्वहृल्ये विमृशाति प्रेष

णार्ता नामवाह । जिङ्कृतिमाया अवित मात्सुधिता प्राणो नामानं चारी वा पुः । अन्या लोगं धेर्व

पलदकुलस्तुः कर्मशाक्तिः कर्म दृपा ति । इदानीं सर्वार्थ प्रार्थ्यपते श्लोकद्वयेनाहे पारचर परती

रस्य मवेवैतरि (पेः) संसार प्रवाहे पतितं जगमिति एवं पश्यन्त पश्यामां कृपया पथमाषितमेतु पूर्व ।

पीयहि कुपाव लोके न पालयेत्पूर्वः । अन्यो न्यं परस्परं जन्माहि यो भीतेः कालात्मेभीतं स्वप

ह रविग्रयोः शरीरपोषयान्सवदेर मेत्रेप सूतं न्युत्र जगतः भवसंभवलोपाः सृष्टि स्थिति लया

मह ता मनुष्यहृष्यम् देषु न नु किमन्यप्रसङ्गेन त्वो ताव [redacted] तार पिष्या मीति चेतनतत्राह हि

तेनेति तेतु मोक्षेश्वा किंनकिनायीत्पर्थः । वपुंतु त्वमत्पसेव चैव कृताथाह त्यामि मायः । अत्र [redacted]

च त्रतो स्तीत्येतद्वारप्रकरणएवमपानकोरेस्तः । (७) उत्पत्तिः संसारः अशरणोऽरक्तकहीन

व्याला सर्पाः । अन्विच्छेदः मगत द्रमगतन्मा आत्माहे होगेहवु तथा रोपसद्बद्धा निहर्ष

दी १ विषाहो निश्वभ्रंगाने मगाः क्षिहादयः ह्याः पंडितं मन्यात्ते यां तीर्थः संघः पुमन्तः इत्योपु मा

×उपहतः। कः कदायाति ... अत्र च घोरसंसारभयात्स ×१

मु.टी.
८२

मुख्यत्र्यमिति शरणादेतस्मेनेनकथंचित्तिर्गीतानांहिशयो ध्याय।८।७।ह्वत्रिनंदुःखे अनुतापेः पश्चात्ता
पेः अविनष्टं कांक्षा द्वेषिणारिः अभित्रापस्पर्शासुखेहृपं अभयं अहितीपत्वात्सुतनव्याध्यत्वात। अ
शोकमानंदयनत्वात। आपन्नेश्वरणागतं।१०।५। शांतः सत्गुणः शांतोत्रत्ति नशीते नेत्यर्थः।१०
।६।।। एवं भयानकरसस्तेन भजतोऽभिस्यहानिरिकाथिमप्पस्याह्रिस्याहाहृदयमिति। पत्नवांधिपु
गलं ध्यायं श्रुणामितदृक्षं ध्योत्पत्किं मार्थनीपमस्तीत्यपि भिप्पापथ्यजनानां लक्ष्मीहोजनतातस्या
अपवर्गः कैवल्यं श्रेष्ठानंदादपिलक्षणं मामिलपराणी यमित्याह। श्र लाघिमिरिति। मुक्तानां स्व
हृणीयमृश्काममुमुक्षूणां नयहाँ। संसारेति। पचपिमंदंप्रिदर्शं नं परमपुरुषार्थो आतेवतत
यो पि किंचिद्विपताकिति चेतत्रआह। अनुगहारो तिसंतेर्विलोपो मामूदित्यर्थः। फलं कि
र्तिनात्थर्ये वा स्यश्लोकस्येहपाठः। अन्ययामपुंसां कायां अभावार्द नर्थकः पाठः स्यात।१०॥
६।७॥ इतितिकैवल्यदीपिकायां भयानकरसः समाप्तः॥ ॥ अथ्यहहघब्रणपूतिगंधक्रि
मिकीलादीनां दर्शनश्रवणादिविभावमंगमंकोचहृल्लासनासामुखविकूणीमा [illegible] दनभि
धीवनाद्यनुभावं अपस्मारोग्रमोहमरणादिव्यभिचारिणं जुगुप्सास्थायिभावं बीभत्सरसमा

रामः
८२

अगाधेति विषयिणां च ६   इयानुः

हावीमत्तसेति। कापयिन्यादिमलीमसो मलिनः। सोमनस्यं पुण्यतुल्यत्वं तत्र गंधे नहो गंध्याद्यि
तिरेकात्तत्प्रधानः अत्र द्रुपे तद्रूपबुद्धिं नावरी पतेन निश्चो पतं। अथ पि त्वादीनां कृपाळ्ळेन नो
पुण्योमक्षु पदा द्दमे हे नाविष्टानो पर्योगास्वत्वे हेतवः तस्मिन् अभिनिविष्टे अमेध्ये अपवित्रे
तुच्छे न [redacted] अस्येन निष्ठान्नाशो स्पति तुच्छ निष्ठं विषयम्परिविश्ले
षात्संगं करोति। तदेवाह। अहोरत्यादि। विडादीनां त्रपानां हन्दैकत्वं गादीनां च शानां संस्तिः
संघातोपश्लिष्टविप्रमत्रपूयेतरमनां प्राणिनां क्रिमीणां च किं परं तरं न कि [redacted] मपी
स्पर्थः। पूर्त्तुली उर्वशीं तु अहो आत्मनि द्वे रूपे सदा ने दृष्यते अरमेति सर्वकालम मिथ्या प्य
क्रीडंति मनो व्यापारयति पतितपा जीवन्मुक्ताद्द स्पर्थः। तेषामीश्वरं निस्पृहत्वात्। अत्र क्र
पृच्छति। आस्येपार्थेन किमा ज्ञगुप्सागम्यते तस्यादेह हेयवाद्दीपनविभावाः स्वाधिकारस्ये
नुभावाः संचारिणस्तु पाः ज्ञगुप्सा पुनस्य चेतसो भगवद्भिः पञ्चाङ्गभिः रसमं॥११२६॥ देह
दृष्यादिकुत्तोगतः पतो विरक्तिहेतुः विरक्तिहेतुत्वमुक्तं प्रत्वं निषेधं नं ज्ञात्मनाशो विष्टे द्विरितिउद्दे
उत्तरकालफलं किंचे क हेतुत्वमाह। तत्त्वानीति। तत्त्वानि पुरुषादीनि पथ्यापथ्यावनपथ्यपथ्ये

×तथा अवरुद्धमर्जितं धनं येन तस्यांते आयुषः समाप्तौ स देहः। अस्य एतत्सज्जातीयस्य देहं ×२

मु॰टी॰ तथापि पापैकं यस्य मृगालादिभक्ष्यमिदमिति निश्चितोयं अलं संगो ममत्वहीनो हं चिरायमित्यन्यनाशवत्
मेवाह। ज्ञापयति। यस्य देहस्य निमित्तं आत्मनः प्रियचिकीर्षया वित्तं च तत्संपादयन् स पुत्राद्यैः सह देहं
८३ पयांस्यंतरस्य वीजं पुराणपापे अवशो दहति क्लिश्यति। तस्य धर्मोपयायाद्यसो ऽसंसारकृत्वनं के वीजं प्रसूयते
तथापमित्यर्थः। विवेकहेतुत्वं पुनराह। लब्ध्वेति। मानुष्यं मनुष्यत्वं बहूनां जन्मनामंते पश्चाप्यनित्यं तत्तथा
प्यर्थदं मोक्षप्रदं। मोक्षादन्यस्यानर्थत्वात्। निःश्रेयसायपतेत। अनु मृत्युमत्योः हेतुरेवानु विषयाः
र्थमेव प्रयतेतांक्षिमं येन। तत्राह विषयइति। सर्वतो नरकाद्यावपि सुलभत्वात्। अत्र विमा। वाक्यवि
वेकः भागवत।११॥८४॥ संतमित्यादि। अहमश्लाद्यमात्मानं विहाय अन्यं रमणं मन आमिश्रेव्यत्वात्
व्यत्वघोतनाय द्वयोर्विशेषणानि। वितं वि चारः। विद्वविचारणाद्यस्यस्य भावनिश्चायांकूर्यानुदविदेति
वानत्वं। मोहो भोगासंगा द्वि वेकाभावः। अहो त्वमेवाहं अहो इत्यादि। आत्मा वित्तं शोकेस्य हेत्वा वेशपा
वर्णा। अतिविमृश्यापावात्तपाली विकल्पा दुर्लभस्य वस्तुनः साध्यो सुखं भवति तदपि नास्तीत्याह
त्रिणादिति। ह्रीणां वृश्याने राजननु देवाद्रित्यर्थः। नवविंतमपीत्याह। अर्थं तत्प्राप्तुकामात्तपं
णादित्यर्थः। नचैवंविधेनाविमृश्य सदैवसंभोगोत्तीत्याह। अनुशोच्यादिति। मृत्युमुखाद्दित्यर्थः।

·दिन दिति अनि
·द्वारिकादिकास
·कलादिरूम·

राम॰
८३

क्रीतेन विक्रीतेन आत्मनात्देहेन रमितं विनितं चेष्टमीषाहं तपोत्पर्थः ।। यत्र विवेकात्पूर्वं बलसुबुद्धिं तस्यैव विचा
र्यमाणे वीक्षीनत्स [illegible] तेष्वाह । पक्षिप्यादि एतत्तत्त्रगगंतत्त्व देहस्वाकायुक्तेति नकापीत्यर्थः । एतत्किं । पक्षिप्या
दिवंशावेणवः वंशपंत हो भारभूतं काष्ठं स्थूणाः स्तंभाः पिनद्धं वद्धं स्नेरं रतिनव द्वाराणि पक्षिन नत ।।
११। ८। हेईश अपंपोषि त्पुरुष स्वेति दिविधो नत्त्विदीयमाप पापा विमोहितो वं चितस्व मोहितत्वाद्दु
चिते न प्रवर्त्तते । वं चितत्वाद् नु चिते प्रवर्त्तते । तदेव पदद्वयेनाह । अनर्थे प्रपंचे दारापत्यस्वत्वाद्दुःखे
स्य प्रभवो जन्मापे पुत्रेषु विमोहितत्वमेव पुनःप्रपंच पतितत्वेति कथं चित कुत श्चित पुण्यापात्त
संगत आविकलं अपतति विंपेम निर्पस्य अहमपि तत्त्वेतिद्वाभ्या माह । मत्तेति । ऊढद्रुलुकेटः महोग
र्वंः मत्त्वदेहे आत्मा बुद्धिर्पस्यकोशोर्य्यसंचयः । चिंतया आपस्य मानस्य आसंग प्राप्य मानस्य
अहमिति नरदेवदृतिषु तमभिमानोगांपुत्वंपपटनृत्वात्वा अगरापरउमहो स्मीत्यर्थः ।। ऊर्म
हार्गायु कालमपद्दाप्याह । मत्तेति । इदं करिष्यामीति चिंतया प्रमादितं ऊर्जेरत्पर्थलोल
सं कामितं सावधान त्वंसहमावेगेन सुधालेलिहानः सु क्षिमगं अभिपद्यसे प्रासेषितपुरिष्ठते
भूषितैः मनंगा हलितः तेषु पाकाले नस्वादितल हितेविटेषु सादस्वेमसमंतं रातं क्षितदतिनार

ष

क्ष्य:सकाशाद्विचालिता:॥ अथो सखश्च रणस्मरणानंतरं संगत स्यामरीचिकात्यानिरूपितं व्याख्या नंतं तत्तुल्य मि ६

मु॰दी॰ काहित्वादिति शमनुष्यत्वे ऽपि ह्रीसंगस्कामस्य कर्मानुष्ठानं वाजुगुप्सितमित्याह। वासांसि ये पुर्नपि पुनस्य कर्म
८५ मित राईपते प्रती पतदस्यार्थः। तपःसुविहितः निधांप्राप्तः। तस्य च स्वपा भोगाप्राप्ति हतभोगोऽहं तत्स्थानेच करो पेमर
मि। पुनर्जन्मान्तरे महानुत्वं वा सूपं पम वैपुमिति प्रबद्धो भिलाषो न सुलोपकल्पते ॥१०।५१। एवं वीमनस्य
येणामक्तिरसमनुभवतो भगवत्स्मृतिरन्यां स्मृतिं शुश्रूषाद्विति क्रमात द्वारुप्यामाह। तएवैतिहे केचन ये प्राणे
श्वर्यमहांधा अकृमत एववपं अपातेचरणोस्मरामोपतो न ष्ठदपाः तद्वेवकुतः पतत्तवनत्त्वाकालेन
भिः मिति यर्थः। रुओति गाणांमनुवा आभूय येण अनेन भोग्य भोग्यकपोरप्यतिस्य वनुतं उपादितमेन
स्य हपामहो। सेव्य वृथा न गम्तीमद्नलार्थः पश्चप्रेत्य परलोकं गत्वा किं पापकं स्योतिष्ठोमादेः फल
तदपि न स्य ह पामहो। पतनतत्कारोचनं केवलं श्रवणमात्रप्रीतिजनकेन तु भोगस्य संबन्ध विशुद्धि
स्यापादिहो सद्दूषितत्वाद्विति भावः ॥१०।७३॥ ॥इति कैवल्यदीपिकायां वीमनस्यासमः छः॥ अथ
वैराग्य संसारभीरु तातत्व ज्ञान वीतरागपरिशीलन परमेश्वरानुग्रह तपोवन विवित्तसेवादिविभावं प
मानिपमाध्यात्मशास्त्र चिंतन सर्वभूतसमत्व दर्शन परार्थ कारित्वाद्यनुभावं धृतिस्मृतिमति निर्वेदह राम:
र्षादि व्यभिचारिणं शमस्थायि भावं शांतरसं समामनतो। शांतेति। तत्रेत्याह। तत्र मुनिसमीपे आग्र ८५

यावंश्रुतवानहं अनुपदं पदे पदे पदार्थोपि न तिरोहित इत्यर्थः । अपि च अत्र वसिष्ठश्रीकण्ठेरतिभक्तिः अस्य द
पानेयतिः । कमेणेपकृत्रिमत्वात् अर्थ ओगअहो व्याख्यानानुकिरत्वेवेतिन आह । तस्मिन्निति तत्र सिरु श्रीकण्ठे प्रि
यश्च वसिष्ठ अस्खलितमतिः निःशेषं ज्ञानं पत्रैव चरति तत्रैव ज्ञानमित्यर्थः । यथा मन्त्रा सहर तत स्थूल
सूक्ष्मे रूपद्वयं मनसैवमाप्य पामप्यैव व्रजल रूपे कल्पितं आरोपितं गुरुमुखेन गवत पुरूपे अथापि पश्यामि ए
न द्विह मिति पदद्वये न पश्याम्यत्र सत्योमुजगोरज्ज्वा वारोपितः न तथान्यत्र सत्यं रूपद्वयं ब्रह्मण्यारोपितं
किंचिदमिदमेवेत्युक्तं आनिर्वाच्यमित्यर्थः । महानुभावसंगात् इति रहो वतत्वज्ञानमुत्पद्यत इति आह
। एवमिति अनुसवं अवहरो अवहरो किंभूतामतिः आनन्दनेः कररमाल्पा अतलगहीअपहे ना तितयाप्तु
हृतत्वान्निकेत्यर्थः । ज्ञानरूपे वहिष्ठ पराकाष्ठा पद्यामभ्युदितायां प्रत्युदिता ज्ञा । व्याख्यातिरेवं मन्यते
मा स्तंते प्राप्तया पुंडरीकः क्षेत्रपाः कृशाः क्षिप्ताः क्षिप्तपर्यामवसंक्रमोपस्थाविष्ठे द्वा ज्ञानित्वात्रि
पते मत्वापुनरुक्तं पतइति अत्र अवते मध्ये प्रेता विलवा पलइति पूर्वम्लोके नस कूलेवा पलन्या गान्मा
शमः स्यापीडकः पुत्रिसंगाद्य द्वा कृपा अवसं चेत्पुद्दी पनविभावाः भगवानालंबनं सर्वज्ञानेकेषु कृ
पनमनुभावः । अस्खलितमतिर्व्यभिचारी । एवमेवविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसः । शांतोभि

पु॰टी॰
८५

ष्पाघतोऽनवसमस्य सर्वचित्तवृत्त्युपरमात्मकत्वेन रसाभावरूपत्वात्तथाभावत्वे विप्रतिषिद्धमिति शंकां
प्रशान्तत्वाहितानुपहतिसद्भावेन भावत्वोपपत्तेः प्रशान्तमेव हि चित्तं तत्तत्कारणवशाद्दुति हास्यादि
परिणाममनुभवतीति रत्यादीनां मूलभूतत्वादस्य नाभावरूपत्वं न हि शक्यं वक्तुं घटाभावो मृ
त्तिकाया घटाभाववत्त्वमिति निरतिशयानंदहेतुत्वेन चास्य रसेषु श्रेष्ठ्यं प्राहुः। यच्च कामसुखं लोके
यच्च दिव्यं महत्सुखं। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति। ननु एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन
महात्मनेति वदतो भरतस्य शृंगाराद्यष्टकैकरत्वमभिप्रेतं न त्वस्ति नवमेतत्कथमुच्यते। सत्यं किं नु ता
द्विषयेऽस्माकमेव रसत्वं नान्यस्येति तस्यापि प्रायः। अत एव ह्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृता इति तेनैवोक्तं। सर्व
स्यैव शान्तापलाप इति तु व्याख्याने तु ध्येयमिति तल्लक्षणाः [कामो मोक्षे चापि विरागिणः धर्मार्थधर्मप्रवृत्तानां का
मः कामोपसेविनामित्यादि तस्यैव वचनं विरुध्येत। अत एवाभिनवगुप्तपादैर्महतादरेणास्य प्र
तिष्ठितः महाभारतादौ चास्यैव साम्राज्यं। ननु तथाप्यस्य विषये जुगुप्सारूपत्वात् बीभत्सेऽन्तर्भावो
युज्यत इति चेत् न इह जुगुप्सायाः संचारित्वेनास्यापि त्वात् पर्यन्ते निर्वाहे तस्या मूलत एव विच्छेदात् प एमः
त्र तु बीभत्सस्य मनो विरस्यते न तत्र बीभत्स एवं पर्यालालोच श्र्कामवचे ति मोहपिंडोऽपपो धर्मो मांसाद्यस्थिपि ८५

ड़ेतद्ध्यनंतनः कामय्यहातुरः । तथा ऽज्ञानो ऽक्लृप्तं दृक्पाटितोदरसंनिभो ब्लिदिनिस्त्रीव्रणोछक्रिरञ्जि
मेः कुष्ठज्ञापत इति । नाप्यस्य धर्मवीर्येण भवः तस्यापि मोनमपत्वे नह्यवस्यानात अस्य चाहंकारप्रश
मेकनूपत्त्वात् तत्तथाविततपोरे कत्वपरिकल्पने वीररो इपोरपितव्यात्व प्रसंगः धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिवि
शेषाणां सर्वाकाररहितत्वे शंतरस्य प्रमेदत्वमिति अवस्याप्यकालेन कश्चिद्विरोधः । तस्माद्धीमत्स्यादिरूपः एपगमूतः
शमस्यापि भावउन्नमप्रकृतिरहंकारशे पित्स्यात्मकोस्तु शांतमामारसइस्यनिष्ठत्वाप्यवश्यमभ्युपेतव्यं
३।५ एतत्सिद्ध्यादिर्वीर्यमहिमानं सम्यग्वेदयंतीति वीर्यसंविदः । वांतिपर्यसिद्धयो वा तात इति वदंतः भवि
तत्तिजवर्वोविद्धिः । रसायनमात्रमती मतिः । तज्ज्ञो ध्यानकथ्यासे वनो ऽत अपवर्गस्य मोक्षस्य वर्त्मनि
मार्गे ऽपि समाकारे प्रथमं अन्नद्वारमरुचिनत्वं तन्तोरतिरासक्तिः ततो भक्तिः परमप्रेमात्मिका । पञ्च
मे वृत्ता दिपसास्थ्यपिनत्त्वापमस्यतरस्य नुक्रमः । एतदेवाह । भक्त्येत्यादि । ऐहिकं दृष्टमन्नं सुखं
दृष्टमेहिकं श्रुतं पारलौकिकं मनःपरचेतापाः स्वर्गादि विषमोहेन चिंतापस्यां भक्तो । ऋजुमिर्पोगमा
र्गे प्रमादिभिः श्रुतंपहृतो वशी करणोपनः सावधानः सन् पतिष्ठते ततो योगपुरुषः समाधि
संपन्नो भवतीत्यर्थः ३।२५ । पुष्ठामित्यादि । एकस्मिन्नीश्वरे ऽनंतो वंधनं यस्याः साधीपना

मु॰ दी॰
८६
86

ततथाऽग्नि निर्वपेत इति भूत्वा द्वौ भगवन्निष्ठानमित्यर्थः। रसापातालतलातलाः। तेषां नरातिनरहानि
पत्रपातुसंपातसुसम्पोगर्वः स्वेश्वपविलेपादन्येषाम नाहनराः उद्वेगश्रितानवस्थितिः आधिश्रिताम
हाहेकाराः। कलिर्विरोधः। व्यसनं वित्तस्य तन्नाशस्त्वेतं सम्प्रपातः। सम्यक्क्लेशः तद्वेवाह। त्रैवर्गिकेति त्रि
वर्गाः धर्मार्थकामाः तेषां पापस्य तस्य विघातम्। असत्त्वातिर्विघ्नुः हेशः क्रं ततो विद्यातात्तत्र ग्रेषध
र्मानाहिंसनैः तस्मान्मयाति द्रुष्टत्वातसंपदस्पृक्का भगवद्दास्यमप्यर्थ्यमित्याह। अहमित्यादिः
लवपादरेकोमूलमाप्रपोषां हासानां अनुदास्तो भवितास्मि भविष्यामि। भूयः पुनः पुनः प्रा
गेकवारं चिन्त्य केतुत्वे नभूतत्वान असपतेः प्राणाधिष्ठातुः कर्मवद्गृहमार्जनादिः आचार्यभीकर्मेति
अभ्यासं वंधे। ननु किं महत्वेन स्वाराज्याद्दिष्यन्नलभं विपत्तामिति चेत तत्राह। न नाकेति। नाकपृष्ठं
ऐंद्रं स्थानं सार्वभौमं सर्वस्या भूमेरीश्वरत्वं पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं योगसिद्धीः रसा मायाः अपुनर्भवो
मोक्षः सर्वं न संवामिति। हेतुगर्भविशेषणं व्युत्क्रमनिर्देशो व्यर्थक्रमवलीयस्त्वात सार्वभौमना
कपृष्ठरसैश्वर्यपोगसिद्धिपारमेष्ठ्यापुनर्भवेषु उत्तरोत्तरा प्रकर्षो विवक्षितः अत्र च नाकपृष्ठा
दीनां पंचानां कालकलितत्वेन मोक्षस्य नित्यनिरतिशयसुखत्वे कल्पत्वेन तत्तदनुभवाभावात् ह

राम:
८६

मेञ्ज सतपुत्रा कांक्षात्वं भगवति वृत्तहृद्ध्ल स्वापेक्षस्य मेञ्ज सत्वाहा कांक्षत्वेत्वां कांक्षस्व ईत्सुक्ता तद्देव प्रपंचय
ति। अज्ञातेति। व्युषिते दीर्घप्रवासिने अजानपस्त्रादिभिर्विधिभिरूपमानैः पर्यात्तैरेतान प्रकर्षात्तु
पुर्स्य वक्ष्या अर्थ क्रमालक्षितेनातत्त्वात्रा वक्ष्यात्र पेपित्तीमनो ह्रि दस्तत्त्वस्यार्थः। पट्टोपमात्र पेला
क्रमादुत्कंठापाने दृष्ट्वोत्तमरूपमवक्ष्यात्र पमुक्त। ननु प्राचीनकर्म [redacted] लप णोर्वन्न पात्रेव
स्पेपं कुलोम दर्शनमिति चेत तर्थ्यपिलं हस्तौ भ्रमतापिमपा किंचिदस्पष्टर्थ्यमस्तीत्याह। ममेति। हेऽन्नम
श्लोक आत्मादिष्वा सक्त चित्तेषु जनेषु मेसयेन भूपाता। आत्मादेहे। ६।११ अर्हते सत्पात्रा पेआ
त्मामनः अलवेद्दो अथवा दुर्लभमितिमेवं किंतु सुलभं मम वोलज्ञवतेति विरूपे अनुनाकं केन प्र
हितः प्रत्योपितः। ननु किं मेऽखिलपमेदेहोपितत्रा हा दुःखयमिति पूर्वमवनेदनाद्दिपोगिनः पत्सु अखि
पमत्स्प दृत्सप्रकर्णेका पापमर्पितस्प विषातमः पंचपर्वा णाम विघा अतरनु तीर्थवंतः नचेदमखि
पर्वमुक्तिमात्रफलं किंतु चतुर्वर्गमविप्रसूतइति अभिप्रेत्याह। पर्थितिपत्त अंखिपम [redacted]
ब्रह्मादिभिर्यन्तनिजैश्वर्यनिर्वाहापेतपर्थ्यमिति द्रि क्राष्ट्रिपेति कामस्पमुनिभि
रिति मुक्तिः सात्वते [redacted] ति धर्मस्पसत सत्वं विपतेप स्मि रहसत्वार विष्णुः सप क्तिर्भजनी

श्रीरु

पोपेषांतेतथावैष्णवादत्यर्थः । गोचारणापेतित्रिभिर्विशेषणैः पशुपालनरक्षित्वपादिविषयिकानुग्रहत्वात्स्व

मु॰ टी॰ प्रपञ्चत्वमुक्तं ॥ स्मितपुक्तं अवलोकोपस्मितत्वात् अपरोक्षंज्ञवतलोचनेपस्मितरूपश्च ॥ एतयोः कर्म

८७ धारयः । केऽंपमगुडावर्ंअलकाश्चकाणि केशास्तैर्वक्रकेशैरावृतमित्यर्थः । कुतोनूनंतदूपस्मितत्याह ।

प्रहसितमिति ॥ वैपुल्यात्तत्तगाढत्यर्थविशेषो न्यावप्य पुगसंख्या गोमंडलानश्रुत्वानवृन्दावनपात्त सौ॰ पञ्चकु॰ ४

कस्योर्विमिश्राननभवति दृष्टाघति । अपि अहोई पुष्पः प्राज्ञस्य भवितानभविष्यति डपुत्वंभनेद्रष्टांने

तेनवपक्षंमसहशः दृष्टैः फलेनस्याधितिनाकिंमहैनऔप्रक्तनमर्थलातिशयंगमयतेइतिस्या

देवेत्यर्थः । कोसौविस्मृतिरितिचेत्तत्राह । पद्दति पः सद्देनेप्रक्षेत्रेषु अभीयतेसेव ज्ञत पापसनीपते

किंभूतेषु क्षेत्रेषु प्राणाद्वीभिर्विशिष्टैरित्यर्थः । प्रौतिपूर्वतिसर्वमितिप्राणाः स्थूलसूक्ष्म

णि दशभूतानि प्रातेनंघादिल्यमत्पपेरूपंअप्रसा अप्रचाराणिदंर्होदूियाणिविषयःचत्वार्यतःकरणा

निचतुर्विंशतितत्त्वरूपैर्विशिष्टैरित्यर्थः । नत्विकेनतान्यपात्मवान्भिन्यानिनेत्याह । आत्मनू आत्मनिअ

धिष्ठाने रचितैरचिताभिरित्यर्थः । नन्वहितीयत्वादस्यहापस्यकुतःकर्तृत्वंतत्राह । चेतिता स्वश राम:

क्तिमायाधारेण रचितैरित्यर्थः । तथापिमायापाजडत्वात् नकर्तृत्वमिति चेत्तत्राह । [redacted] ८७

[redacted]

स्तत्व बहुस्यांप्र आपेपेत्याहि॥ इति प्रसिद्धाई सर्वदर्शनेषु स्यां मा पापांहात त्यात पा। अपमर्थ:

। अथेतन्नाषिमापाचेतन्यक्षापापतिभात्राद्यापियर्ति अपरुकोतमणिसंनिधानादिवलोहामा

पास्तेवंधादनंतरं भावीदमुक्तं ततः प्राप्नेविनुरूपमाह। अथनत्स्तोः कारणकार्यपोई स्थिताद्वेष्टा

अहंरहितोपि अहंपश्यामीत्यभिमान हीनोपि। अहंराहित्येहेतुमाह। स्वतेन हेतिस्वेनतेज

साचिन्मकाशेन अपाकेहरीकृतेनमः अज्ञाने निरहतकार्यविपर्ययोवा प्रमस्तसंस्कारः

संशयोवायेन सतथा अज्ञानादिसंसृतूर्णमूर्त्याद्वस्पर्पः। अथाविंपापं प्रतीत्यभीवहानितैः

प्राप्तांतिजो वंयेति प्रभूतेति शोभयंति अनर्मविनतोजयर्थाविकसाणि प्रभूतेन द्विरसंकोविक्रम

णादिहीना: शवशोभना: शवालंकरणानिपविस्पुस्तात्वताच पेपटुवंशोकिलमसि द्वीपतप

शः अशेषकालिमलानिपस्किनूपशाहि। गुरुमुपदेष्टारंगतिंमाप्य द्दशिमतां विशालदृष्टीनां

मतानुत्तसबोपस्माद्भूपात उपसः प्रातः कालस्प संवधिनः सुप्रशालदर्शनादथ्यात्सहवोदयः प्रसि

मपैनिदृष्टाहसर्पः। अथ दर्शनानंतरं दशौरामकुम्भो प्रधानपुंसोः प्रकाशितपुष्यपोः स्वलवषेग्ना

मु॰ टी॰
८८

× रंतदन्धोयस्यतत्तथा। अपानुदत् अपाचकार। उपैष्यतः उपैष्यति। यद्यपि कंसस्य हतः आहितस्तेन २

तस्मा आश्रेय आस्यां तनयोः अथास्य तथास्यति किमिति काकागम्यतो पत्रहस्तपंकजे कौशिकः रंहः विह
रेतस्त्री अ। पांसौगंधिकं कल्हारं काह। पतो विश्वदृष्टा तद्देवाह। योतरितिः। ८ तस्य तनतस्य ई हितं चेष्टा। अमले
नवस्तुषाम ज्ञानदृष्ट्या। अवहितं आंघ्रिमलविषये कृतावधाने ईक्षितारीक्षिष्यते वीठाहं भविष्यामि
वहेतस्य चिह्नरूपे ननु लुठितौ वीठास्मीति हितत्रस्यां तस्तु स्तत भक्तिति मित्रं ज्ञातिसंबंधि नं अनन्यदैवतं
भक्तं परिरप्स्यत आलिंगिष्यति। आत्माशरीरं मीष्टिकीपते सर्वपावनाई त्वात्तकर्मात्मकोवंधः पु
ण्यपापयं येक्षिः उच्छूखितिशिथिलो भवति। आतः परिरंभात हे अक्रूर हे तततात ... आः स्फीत
कीर्तिः ततस्तत्कांत कं स्वबंधावलाक्येस तत इत्यर्थः। जन्मभूतः श्लाघ्य जन्मानः पोहि महीपस्तान्न
दृतः तस्य तत्तथा विधुमपि जन्मयि कनिंदित मित्यर्थोतर न्यासः। नन्वस्य कुतो महीपत्वं मित्रा
मित्र विकल्पवत्वादित्यत आह। नतस्येति। द वितो निरुपाधिले हस्यास्यदं सुहृत्तमः सोपा
धिकस्य अप्रियो न चिमानस्य उपेक्ष्यो हो हीनस्यकथं तर्हि भक्तेषु वत्सलत्वात आह। नत्वेति।
यथा पयथा वत् पद्मतरु द्रुम उपाश्रितानामेवार्थदः नभातेन प्रकारेणायमित्यर्थः सेवानुकूलं वै
षम्यं ननु सेव्यकृतमिति प्रागुक्तं। अग्रजो वलभद्रः आसंस महासं सत्कृतं सत्कारो येन भपाते। ८ राम॰
८८

वं मनोरथं कुर्वन्नंगप्राप्तिहस्ताहाहापहानीति तस्य विष्टोऽलनाऽस्तल्याकारारोर्वैः। तेषां पद चारि
नोद्दर्शनान्महाहादः अवस्कंध अवतीर्य सो कूरः ते ष्वुपदेष्टु। दृष्टं हि लोदे हिनां संदेशात् तथाहिरण्य
द्पि हरिलिंगदर्शनमवलाादिभिः इपानेवार्थः फलापत्तस्याद्यते। ऽस्मिविलोडनमित्यर्थः॥१०॥
॥मदं निर्मलमनएववारस्तोगः क्लेशा अविद्यादयः पंच अवगाढो मनः दाहे प्रागनातेव लसंप
न्नवतत्समाधिस्यचतन्॥४८॥ एवं शांतरस्तनूपेतामनस्तिरसमनुभवतः सर्वानर्थनिवृत्तिः सर्वप्रा
प्तिश्चस्यादित्याशयवानस्याहितत्वादर्थप्राप्तिं तावद्दाह। मवेति। मनाप्रबुर्गः संसारनिवृत्तिः त
र्हितदापार्हिपदापरेबल्लाधाः अवरोजीवाः। अनर्थनिवृत्तिमाह। मन्येऽति। तेत्वपा अनुबंध
विप संवंधः पदछेपा अकस्मान्निविविस्मृत्तिभिर्वेकुंफिछड्डिः अवेडुमूर्तिपैः सार्वभूपैः एकवर्पप्रा
एकाकित्वेन॥ ॥इति कैवल्यदीपिकायां पाशांतिरस्तः॥ ॥छ॥ ॥च्यप्युद्दिष्टदर्शनेनसि
तमनोरथ्यावाप्तिं नु देवकुलादिगमनसमाविमानमाहेंद्रजालातिशायिशिल्पकर्मादिवि
भावं न पुनर्विलोलानिमेषप्रेत्ताणारोमांचाश्रुस्वेदसाधुवाददानहाकरताचेलांगुलिभ्रम
णाद्यनुभावं दृष्ट्वा विना नद्ताद्विसंचारिणं चिन विलासात्मकं विस्मयस्थापि भावमद्भुतरसं

हार

प्रतीतोति। अङ्गेति। श्रीरामेति नामरूले प्रयुक्तमपि श्रीरामपंकजम् कार्यभूम्यानीतं द्वैवेमवइति
मु॰टी॰ पप्रयुज्यमानहृत्लेनामप्रद्दद्वहु प्रयुक्ता। नूनमित्यादि। वर्तते इति विस्मयद्योतको निपातः। ए तत्तनूनं प्रतत्किं
यदृत्तं मम स्यावलोकादन्योममपाम ह्रौ हेतु नोपपद्यते नचापि नैव विभूतिरैश्वर्यं वा। अन्यस्य प्रत्ययहि
८९ हेतुत्वाभावे कारणमाह। दुर्लभेति भगतो भाग्यं अप्रव्यदृष्टिं। न चैवं भूतस्य दृष्ट्यावलोकनमात्रं कि
मितिविघाम्याह मम पेनचसंपन्नो पूर्दित्यत्र आह। न चितिताभो नवं श्रुपन्वाङ्कोऽपि श्रीकृष्णः
अभूरि अल्पमपि पापाविष्टवेपाचमानानापरमं संदर्शामीत्य शुवाल्लो व्यत्यारोक्षं भूरिप्रचुरं दि
शतेदत्वाति। पर्जन्यवत्तापप्यापूर्वं व्यस्तोकमप्यवर्षितोमहाशय तथा भूयं वप्रमपछतितत
थापर्त तपा चने स्वपमेव पाचकं मतीरेमाणाइत्यर्थः। दृश्याहकाः। स्वनिय विशेषाः। कृष्णमः
श्रेष्ठः। दृश्टां तत्वं जितां महाशयता मेवपुनराह। किंचिदिति। उनुवहूपि स्वद्दत्तं किंचित्तुच्छंक
रोति। सुहृद्भुतोः न [redacted] भूतं फल्गु भूरिकारी भूरीदंकरिष्यामीत्येवं शीलः। पृतो मपाउ
पनीतं आनीतं पृथुकानां चिपिटकानामेकं मुष्टिं ख्यीकृतवान्। तस्मादपमेवं भूतलस्मादिदं राम॰
मस्तित्यादि। तस्पेति। सौहृदादीनां द्वैद्वं सौहृदं शरीरसंबन्धः। सख्यं सहवासः मैत्री परस्परोपक ८९

ऽत्वं गुणालयः प्रधानं महान् अनुभावो महत्त्वादि कार्यं रूपः प्रभावो यस्य तेन विषयजातस्य भाव चापो
नीर्गच्छत्प्रकृतिविशालत्वं समस्तत [illegible] तत्पूर्वः । तत्पुरुषभावे सर्वाः । ननु [illegible] वत्सल [illegible] दर्पं तत् हि [illegible] पमेव संप
ऽः किं मत्कैर्यो न वितरतीत्यत आह । [illegible] कायेति । संपदो [illegible] तत्तुरागात् [illegible] कर्मनिग्रहादिया
द्वं विमूलीरणो माघेष्व [illegible] न वर्द्धयति न वर्द्धयति । अदीर्घबोधा [illegible] अपक्व [illegible] नाय [illegible] काय
पक्व [illegible] नास्ति पदच्छायागता वा संपदस्तं नाभिमवितुं समर्थं तेनाख्यं पवित्र [illegible] प्रातः
संपत्समसंगादयं [illegible] विमुक्तो मामूदिति विमर्शवत्त्वाद्धि चरणं [illegible] अनवतेति योनितो विस्मयः
स्यापीमनाक्षितावा [illegible] विभावः साधुवा [illegible] नुभावः संचारिणः [illegible] एवमन्यत्र ॥१०८
गोपाङ्गी [illegible] न [illegible] विजर्हुः । [illegible] स्पर्शनादिभिः सतां [illegible] विदां [illegible] नुभूत्या
[illegible] नुभवन्त्येतान् [illegible] तारकानंदनं दहनः । [illegible] जन्मसु [illegible] प्रभृतिते न [illegible]
[illegible] दिति [illegible] पैः [illegible] एवं न तु [illegible] दिशि [illegible] ऽतसोपैः [illegible] नमनु [illegible]
नः मनुष्यवालहृत्पां मायां [illegible] कृतवत्तः पावनाणां कारणकापाणां वध सः कर्तुः परम स्यक [illegible]

हितस्यत्र अघोऽघासुरस्तस्य मित्यपेवोक्तेस्ताहृप्यंस्पादृतदुत्कैः आत्मेतिपरं गप्रतिमापत्त्वहृतस्य प्रतीतिः भागवती
स्थितिं हृत्वा तिस्थए वसाक्षात्तदृष्टोदृह्यतीति किं पुनः अंतर्दृत्प आहिलानिहिस्तमनोमप्यपिमनः यदि
लापहृत्मापि विनिस्पस्पात्म सुखस्पानुभूत्या अतिव्युदृत्यपथा पुनर्नो दृति ध्यातं हिंसितामापाये नसतथा
अत्र वगोपानामनलो किं केनभगवतामह विहारैरात्र अघासुरस्य भगवतः पुस्येन विभावेन ज्ञातो
विस्मयः सुकेनानुभूतस्तत्साधु वा दृष्टवा वा नुभावः। १०।१२॥ ततन स्मातापसर्पत घ तर्यप सुल
मत्त्वं भू रिभागोव द्भागपः भवो नमस अग्रगोकुलेपेन भवेनतिरस्कृतां तिपेग ज्ञाती गांभवृन्द्रानां
मध्ये अहमप्येको भूत्वात व पादप द्वं विनिद्वेवें भवपोगो प्यः जवांवृत्सहृपेणारमणीनामनामन
नहृपेणापप्यन वन नपे अद्भुतात्र पिनालंनसमर्थाः। अहो इत्यादि वीक्ष्य आदरार्थं पततयेषां
पूर्वोक्तापकेप षां ब्रजोकसांमहिमामहत्त्वे शावीदृपो व यं बत अ श्रुपं भूरिभागा वद्भागपाः
शावीतद कुतोमूरिभाग्याः हि पुस्मातव पमेका दृशतहं कारद्वि पुदृव ताः ना श्रु हिवानाकं
मचेलो शिवद्ध द्वी द्रोपेंद्रपित्रकाः अहंकारो नद पत अ सा कच षके पक्षा भिद्विपे र व पान पा

त्रैः अग्रसङ्कृततलहात्रं ध्युहृज्ञ मधुत्रं षिकमलकृकारैर्दः स एव अमृतं निर्दतिहेतुत्वात् अ
श्लवो मधं अवश्यांतर जनकृत्वात् ॥ २६ ॥ अटव्यां पतिक्रमपितवर्दि हृच्येतान्नात द्भुरिमागंधा ॥ किं
पूतं पतकतलस्याकिं आतीपस्यकस्यापि गोकुलवासिनः अं प्रि ऽ तेवा अभिषेकोयस्मिन् नु
तर्वादिर्जन्मनि किंभूतः कृतमः पस्यत्री वित्तंमुकुंदः जीवितवत्मुकुंदो पस्य प्रेपद्दस्य पद्मैः
पस्यपदैर नः अकृतिर्निर्वदैर्मर्दपं ॥ एवयशाच्छा अ तुकदाचित म गितमित्यर्थः ॥ ऽ तत्र अहो दे
व घोषो गोकुले किं फलं राताहास्यतीत्यस्मिन्नर्थे अस्माकं चेतो मुह्यति ॥ पतो विश्वस्य
फ [redacted] लमूलात्तत्वतभवतः सकाशात् अपरं फलं अपतगत्यर्थामांशानार्थत्वात् अ
त्रानादित्यर्थः ॥ दृगाः शातरिस्यं ॥ आत्मानमेव दास्यामीति चेत् नात्राहा ॥ इति ॥ पतः प्रश
स्तात्तद्पूर्णात् हेतृषात् विरोधात् दपिद्वशाच्छे ऽ प्यर्थेपूतनाख्या मेवापिताप्राप्ता ॥ अपित्वरा हो ६५
त्वाहोचयपायमानोहि सेश्च किमेवाकिंमेव प्राप्तानेस्याहा ॥ अपिसकुले इति कुलेव कोऽपा
स्तरस्त्रुपेषांघोषवासिनां धामधायात्वत्कृतेत्वद्दर्थाः धामगृहं अर्थाः पश्वाहिः सुतः पिता
तेन मोतापुपलाहिता ॥ आत्माजीवः प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणा इति व्युत्पत्त्या [redacted]

[redacted] आशापर्यन्तः कैरणानिय एवात्मोद्धिव ज्यो
मु॰टी॰ दीपते स एवानुरक्तेश्च इत्यनुचितमित्यर्थः । रागादीनां हि तेन त्वादिकं तावदेव यावत्कथा नास्ति अ
८१ हृता यां कथा यां तु तत्र जात्ती इत्यर्थः । कारावेधनस्थानं । १० । १५ । अत्र अद्भुतहेतुः भागवताप
रकेवलं भविष्य नास्ति नुष्ठ तो नान्ये शरीरधारणमात्रमेव सफलमित्यर्थः यतो गोविंदे हृष्टभावा
मुनयो वा वयं यमन्वादि गुणपुष्टाः वांछंति परं न स्पृहयाप्नुवंति । भवभिया संसारभीरवः व
यं चैव अमुनयोपि द्वास्यमात्रनिष्ठाः ननु मुनीनां बालगोपालानां चूयते हृष्टभावो न तु तद्धि
तस्य तव गोपीनां चेत्यत आह । किमिति ब्रह्मजन्मभिर्नाणोज्ञातिभिः वृक्षवचनेन हू
तो ध्यपनादिश्रवणगुणोपि किमित्युक्तं नाग्निहो त्रादिवतमकौ विप्राहिरेवाधिकाराकं
तु सर्वोपीति भावं । अत एवोक्ता । ता न लंघिता त्वं रे वन्वमित्यादि । तदेवाहाद्ये काइति । नतु
अहो अनुहस्याम गत आविदुषोपि सभावमसज्ञानतोपि गतानुगातिकजपाचेव मानस्यापि
ता स्यात श्रेयः कैवल्यं पथ्याद्यगदराजोपरसायनादिहृष्यपुक्तो गृहीतः स त्वविदुषोपि श्रेय

पः पुष्पाणीत्यादिनोक्तितजनाः एवं बालशक्तिः खेदहरीति भावः। अत्रापि नितांतमस्पर्द्धं रतिः सम
ग्रां पुष्पाः। श्रियः यात्स्यपक्षरागात्तं हितानलिनवतगंधः परिमलो हर्षिः कांतिश्च पासांता
सां पुमिलनानामित्यर्थः। रागोत्सवे रासक्रीडापांशुस्य श्रीकृष्णस्य पः प्रसादो होग्रजे वल्लवी
नां गोपीनां उद्गात उद्दितः मुदं दे। गः हीता आक्लिष्टाः केशपाशांत एवलवाशिषः प्राश
मनोरथफलाः। अत्र नोगोपीतुल्यत्वं दुर्लभमपाकात्स्पृहा जः संपर्क म प्याप्तो। आशा साम्निति।
गुल्मादीनां मध्ये किमपि स्यामवेयं। प्रार्थ्य नापालिहः। गुल्मादयो हि गोपीनां चरणारेणुः
गुत्तं ते अहमपि तपावविष्णामीत्यर्थः। गुल्माः स्तंबः। पागोप्यः आर्यपथं साधुमार्गं त्य
क्त्वा आत्मनिर्बुद्धितत्वे पोगेश्वरैरर्चितं ध्यातमित्यर्थः। चरणारविंदस्य कामार्थमोस्तहा
न्तु मत्तीति कथमत आहिभिः स्त्रिभिस्त्री पतिः। आशकामाआपि प्राशस्येश्वरपु
रुषनिर्वाहार्थं भजंते तेन तत्प्रावि वंस्तने पुत्रस्य संलग्नस्य थापासा तं थापुरिमगा ठकालिंग्य
त्यर्थः। किं बहुनाहं तत्र पुत्रमिन्याहावहरीति। आभी रणाशः वा रवारउह्तीत उहानां। १०॥ ५४।
॥ तेतवप्रसादं अपरं द्वारपः। विरं व्याप्रिभिः स्त्रिभिः प्रथमांते। पुत्रकलत्रमित्रेषापिते

मु॰टी॰ ९२

नैवंविधः प्रसादः स्तुतं विश्वबंधतामेवाहापुस्पादेति हे शारणाद्दात्त्रसृजुवने प्रामुवंतिविमलतिरे श्ववर्पा
णिाद्वलयोनपः कुतन्मानः कुरुतपोदुराचारः एवं मूलाश्रुपिवपंतेत्वपकाहासिरापदरघिपुरवीरूपाक
लस्वविर्षेकस्मात प्रोणीताः श्री हो देवए नत्ववेदितेविश्वंपनरमद शोपितवविषमः स्वभावः कुतः
समद स्वपतः सर्वात्मानदेवकुतः पतोऽपितात्वतोमेहामेहादिमिरनि रूतापापोगमपातपाली
लापंक्रीडार्थे सर्वभुवनेपेनसततध्यानचमापपापिमूलत्वातवेममममायरासिापतोविशारदोऽ
विलुसहानः । किंतदेवमपंपत्सर्वमपत्वेपिमनेसुप्रीतिः । नचैतद्दोषाय । पतः कल्पतस्त्वम
वत्वंसहिसेवकस्येवपलंदहानोपिनविषमः । ८ । ११ । हेईश अपमोवसतपोरुहः त्वेलुनि
श्चितंनस्तुतिमात्रेनरोपनुष्याःनवप्रवेशातपंचमहापहृतिर्वापश्नेपोऽस्मामिलश्वमितिवेहादि
तिः पंचविहृतं त्रिजगतत्रिभुवनेगणेगुरुः पितापावसतीः । चतभवतः सकाशाद्यपुरंपुरुषंश
रणं रक्षकं पंडितो मत्वाकः समीपात गच्छेत नकोपीत्यर्थः । नंचहिमतः प्रियः सेवककर्मसलः । नत
पान्यगनचलिहलोपिमत्वासेवाकारमपमवेति [redacted] पतः कृतः । नचेक्कतहोपिमतिष्कृतंनमपछरि

पृ ९२

पतो ऽक्षतगीः सत्यवाक् । न चक्रकल्पितेन मनसा दृष्टा शिपतः सत्यत्वं न चाऽसम्यक् दृक्पतो पोम वाग्दुत्तं दृः
श्रुद्धत्वं दृढपस्य मनसः सर्वा न काम्या मा दृढहानि । त्वमात्मानं वा यस्यात्मन उपचय काय यपोषदृढत्वं सोन
म त्वं कूटस्थमित्यर्थः । दिष्ट्या देवेन दृढज्ञानं निजो ऽस्मान् प्रतिद्रुत आगतः प्रकटीभूत इत्यर्थः । कु
तो दिष्ट्या पतो यो योगेश्वरैरपि सुरेशैर्दुरापगतिः । समाधिसंपन्नैर्दैवैरपि दुर्विज्ञानः का वार्ता न्येषां ॥
आपुशीघ्रं मा ज्ञान्मातरं सुतादिमोहः एवं दृढज्ञानार्थं ज्ञात्वा साद्विमवदीयामायावद्दापतात्वं वसजना
दीनः जनेतु त्वामिति अदपाशिमोस्तदित्यर्थः । जनेषु मज्जनिवर्ण्यो ऽद्भुति न वद्धिः ॥ १०।४८ ॥ एवमदु
तरहो नमज्जलो वैराग्यादिगुणान्मवंतीत्याह नैव मिति । ज्ञत्वं मस्य त्वं विधिनां पुत्रां प्रियपत्नी दीनो
एवं विधोरज्ञस्या ऽपि दिनत्वकरणादिपुरुषकारः सामर्थ्यं न चित्रं ज्ञानाः सर्वेषां द्विषा गुणा
विषयाः श्रीहादयो पेत्ततेष्या । कुतो ऽनाचित्रं यतो यस्य ऽस्त् ज्ञमस्य नाम सदेवं यः सहृदा दृहीतस्य वि
द्रविगतो ऽनोत्यपक वंश्यः । अन्योऽपि दृश्यस्यानेषां वा वंध अधुना कलिकाले ऽपि किं पुनः कामी
हो ज हातीत्यस्य स्वविगतमन्यानां पूर्वस्य चित्रत्वमितिभावः ॥ ॥ इति कैवल्यदीपिकायां अष्टम
स्कन्धः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॥ एवं हास्यादिभिर्गोपिभिः आसक्तिरस्यानुभवावच्छेदाद्दृष्टो मनसा नमिधापदं

मु·टी०
५९३
९३

प्रतिनवमंमक्कमभिख्यातुमुन्साहस्यापिनं प्रतिनापकवर्तिनपविनपासंमोहाध्य वसापवलशक्ति
प्रतापप्रभावविक्रमाधिसे पार्थिवभावं स्पेपुर्धे पशौर्यगंभीर्यत्यागवैशारद्योद्यनुभावं धतिस्स्ते
ग्रगर्वामर्षमत्यावेगहर्षादिनं वारितांमहेन्द्र देवतं तोर देवत्य प्रधानं वीररसमारमते। वीररति। नपा
हिलस्ततांत्वमिनवगुणाहोस चवीरसन्बेधापुद्दहानथर्मे हातंत्रपुद्ववीरोपपा। १ तांपशपगुरःस्य
लीमिहविलक्ष्मी हाकिरातो हरः कोदंडेनकिरीटिनासरमसंवेजेनरेताडितः। ३ त्याकर्ण्य कपाद्युतेहि
मनिधाव द्धोलुमद्रापनेमंदं मंदमकारि पेनमिजपोहर्दंडपोमंडमां। हानवारोद्वधा। पत्राप्यितास
कलपवसेपुरः कीर्त्याघनुसंधानेनत्वपमर्थ्येसात्विपतेस्प१कं। पपादधिष्ठी। दृतांमोधि
मंज्ञनस्यहतापपा। महाहानोन्नावे। पस्पहंनकारापितंमुवा। पनुपरितुष्टेदेवाधिमिर्दीपमा
ना: सांत्वाऽथ्यादिहिपमानाविभजप:सत्व प्रकर्षात्परिद्विपतेसउपक्षितनपरिहारनामाद्धितीप:
पपातंतुष्टेतिलतांपुरामपिरिपोकंडूलदोर्मंडलक्ष्मीहाकृतेपुनंप्रभृच्छोरशिरसोवीरस्यलिप्सोर्व
तानपाक्रा देस्पपरां चिपस्पकुलहायतेमिथ्यात्वेश्रुणुत्वं द्वित्वत्सुमितोमुखोनिमद्दशग्रीवकंप राम:
वापतेतोधर्मवीरोपिद्वधासधर्मस्पसकाममनिःकाममेहातेपपा। अजितवासातांवामुवीममतिस्था ५९३

विविधैर्मखैः। अहत्वा वार्ष्णपार्थौ मयोमवेपंपपात्यर्थिवः। कथमित्युक्त्वा मदवेपनिषेद्धेति पतुरुहावीरस्कन्धपा
वीराव्योमपरंमेदेहंवताम्सत्वंमहीपेनशरीरंरहतिदेहे नमिवर्तेपितुं पतत्वादिनावसानोन्तकवालव
न्साविमुच्यतांबेनुरिवंमहेषु रितुहारदंतां। नतुमनेमप्यक्व। अत्रहिवत्वंतरवदेहस्यापिदेहपत्वेनप्र
संजनाहि नवीर एवापप्रकारोहानवीरएकान्येरूपदर्शितः पप्यार्थ्येचकर्मः शिविमांसंजीवंजी
मूतवाहनः। दृष्टौ दधीचिरस्थीनि नात्यदेयंमहात्मनामिति दपापाः कृपावेनकरुणात्वामक
रुणाप्रमेदएवापमित्येकेन समादस्योक्तंमेदत्रयमेवरस्य अतएवेदंसाधारण्यमुक्तंमर तेनदानवीरं
धर्मवीरं युद्धवीरं जयेवचा। सवीरमपिसाहश्रुत्वात्त्रिविधमेवहीति युद्धवीरे आपत्यंकनिमज्जतां
स्वत्वंसंतोषंमिथ्याज्ञानेवापस्यपत्नात्वन्निश्चपरूपोसंमोहा ध्ववसायः स एव प्रधानत योत्साहहे
तुः। देतुमन्तासाधारण्यादृशात्वान्वितानुचितपुद्धाघपीतिमोहविस्मयप्राधान्यमितितपोविं
वितैः पप्याः तदेवंभूतान्वीरसमेदान्मनसिकृत्वा युद्धवीरस्य प्रेमाणमतिरसानुभवमहाकंपकम्पमानो
दानवीरंदर्शयन्नुत्तरस्यप्रथममेदेवलिमनसाह। बलिरिति। अर्थिनांकुपायकानोकामोभिलाषः
तस्यऽयनपेनपूरणेनपादुर्गतिर्हारि प्रीतदपिशाले मनंभ्रासपं अर्थितिकुत्सापामिनिः। पद्य

मु॰टी॰ कृङ्गः। कृमनिंहापशंसाम्नुनिस्पयोगेतिशापनेसंसर्गोस्ति विपत्तापांमवंतिमनुवादेपइतिकाद्धिकस्यपतद्दुः
खेनव्याप्तितस्यमननहितनोधीरस्यमहांतमर्थंगाशंदत्वाप्यनुशापहीनस्वेत्यर्थः। पहार्थमात्रस्यापिकाम
८५ पूरणोनदुर्गतिंम्लाप्यानहा। किंतुवेदविहामित्याह। कुतः पुनरिति। भवा दशापित्यनेनत्वत्तुल्यो वदुरिति
शुकेमत्पृतेंप्रतः हास्यिस्पापिम्लाप्यत्वात् अप्रस्यवटोः वापन स्यवांछितं पदत्रयं। नापमर्थी किं
९५ नुवदुवेषं छद्मो विष्णुरिति चेतत्राह। पत्रतीति। कृतवः प्रसिद्धाः सोमिष्टोमादयस्तसोमाः प्रसा
:पाकयहादयो प्रसिद्धाभिः सोमाइतिहिक्नुपहोम्यश्चेतिसूत्रेहतिकारादिभिर्विहितंभवंतोभवा
दशाः आम्नायस्यविधानइतिकर्त्तव्यतापांकोविहाः वंशेष्वंददातीतिवरदउपकर्त्तात्मुप्रयत्न रः
पकर्त्ता हिमुनेभुक्तजत्रवलेर्दहामीति अवंमोहाध्यवसायोपलविहामित्युपलक्षिताः पात्रगु
णाश्चमननस्तित्वनपात्मस्वितस्योत्साहस्पविभावाद्दुर्गताववपिम्लाप्यता वुद्ध्वीत्युपलक्षिताद्धे
र्याद्यो नुभावाः। १९ वमनितिहर्षीहितं वाधितोहेयाः। १८। २०। क्षितिपक्तिन्नहानवीरमंभेदेप
युर्मनुदत्तमिमेत्याह। पयुरिति। वं वनं चकनवनमानवं दूहणीयतेहंगुणशीलपंक्तिः। इति भय णाः
वाद्युक्तं। निशम्याहा। वरो निति। गुणाविक्तिपात्मनो गुणाविकारह्रपाणां ब्रह्मादीनांवरा[redacted] ८५

रुचरदेहश्वरातत्वज्ञः वुधः कथं ह्यगाति । जलपहाद्दीनां विषयपसुखानात्कत्वात् विषयपसुखानि वानारका
णां नरकनिवासिनामपि सन्ति अत एतानू जलपहादि हि रूपानू कराणू नैव हाता हा प्रत्यत्वमाशः स्समर्थः
कैवल्यपतिर्ज्ञ । कैवल्यं चेत वाधीनां तर्हि कैवल्यमेव हगाता । चेति चेतातत्वाहानन्कामपदृति । तदपि नका
मयेपत्र कैवल्य [redacted] पु क्रमच्युरणां वुद्धस्य आस वामकरं दः कश्चित
करेशोपि नास्ति । मक्ति सुखे नालोत्पर्थः । सहिम हत्ते मानाम्तत्द्ददर्पं अनतिसत्तगं इतिप्त्रपतीति
महत्वमांतत्द्दपात अनेक्री सत्पं तद्वद्रूपांतर्वर्तीति मुखे पुनः आख्यायते । स्येव अत्र गोव हृदयोपगप
तद्दोकर्मनार्थ कर्तापुतंमे विधन्त्वयप्रएवरः । मुक्ति सुखे मक्ति सुखाभावात् मक्ति सुखे मुक्ति
सुखाभावो नाहलीत्याह । सडत्र मेति । सुधा कणानां अमन्तविंदूनां अनिलो हादपि अवनासि
त्यर्थः । विस्मृतं तन्वक्तयैः कुपोगिभिरस्माभिः तेषां तस्य स्मृतं तिवितपतित्वे रूपानुभवसुखेनू
पां मुक्तिः ददाती त्यर्थः । विषयपसंगेपि मोक्षकामत्वात् कुपोगित्वं मुक्तिसुखे नसह मक्तिसुखं विम
क्रानां अलीत्यर्थः । अवरासद्दुःसंपादत्वात् सुखं पादद्दचे पिपरिणानि विरसत्वात् मक्तिसुखं दुर्ल
भमिति वेत्यतत्राह । पशाहृति हे सुभ्रवः सुकीर्ते पदद्वयागु ह्रहिषाभावं विनापि उपप्रयातेति

श्रे १

मु॰टी॰ उपश्रोत्तॄ पाद्यवधारयति किं पुनः श्रोतृनपाश्रमकृत्वा वारं वारं च शब्दं दर्शयन्नपि तु विनाश्रम्यः कथं विरमेत
९५ यतो गुणारूढः। मुक्तिसुखेपि गुणाः संतीति चेत्तत्राह। श्रीरिति। श्रीः मुक्तिः सुखेत्यात्मिनीपद्मक्तिसुखे
९५ स्वकर्मेण वन्नेभक्तिगुणानुसंगत्य मुक्तिः गुणोत्त्वाद्विधात्मिकरूपाश्रय शरणः शिवत्वात्मर्वि प्रवेशु
श्चवदतिनिर्देशस्यसंबोधनपरत्वेपि विशेषणप्रधानत्वात शोभनत्वेन सुखेत्वाद्वावे आत्मप्रतिगमनात्र
हेतुत्वात्सलभत्वमुक्तं। शांतके तुत्वेशाकस्यहींवनविस्मृमनत्वेनलक्ष्मीस्पर्हींहेयोस्तीत्याह। अथेति।
अथशव्दःप्रश्ने अथ कलिर्नेस्यात अत्येअ [redacted] मजामितिमल्लनारंभस्यभूतत्वात्तलङः प्रयोगः
लालसः उत्कंठावान् पमकरेतिविशेषणप्रधानोनिर्देशः भगवत उपासनार्थंलीलेकमलधारिणीत्य
र्थः। स्वाश्चार्थेप्या अमन्नतत्वं हि प्रकृत्याप्तर्वपुरुषे पुरुषगुणानश्वगुणाः सौंदर्यादयः अपि अहो अ
हे वक्षाच आवामे कस्मिन्पत्नौ स्पृहोएकपत्निस्पृहत्वेपिस्पृहापामिन्नमदेशाविषयत्वेन नविरो
ध इतिनदपिनातीत्याह। कृतेति। एकतानोनन्यहतिन्वं। एवं कलिविषयेसंशयमुत्त्व पमेवनिश्चिनो
ति। जगद्धिता दिजगतोजनन्यांमातरिलक्ष्म्यां वेशासंचिंतनव्यापाविशानतुल्यत्वात पस्या कर्मणि वर
णासेवापांनःसमीहितंसस्पर्शं त्वा। ननुत्वस्यात्यकत्वं मत्वात लवक्षितोयानविमपिचेत्तानहि विरम्यता रामः ९५

×स्त्वां सेवन्ते इत्याह॰ भजन्तीति॰ अथ भज्या भज्य निर्दूरानन्तरं॰ अत एवेति॰ दीनवत्सलत्वात् ८

मस्मादितिचेत्तत्राह। करोषीति। त्वं हि दीनेषु पक्षपातित्वात्प्रग[illegible]मति सेवके स्वसंसर्गात्पृथक् करोषि प्रीत्येवा
त्र निदर्शनमिति भावः। तथापि तस्याः प्रेमपात्रत्वेनासंततसुखसाधनत्वात्तत्र व[illegible]त्यमात्रत्वेन बहिरंगत्वाद
पुत्रतल्पासद विरोध इति चेत्तत्राह। स्वएवेति। स्त्री प्रभा[illegible] न्यायेन पितेव पाकार्ता। ननु नित्यनिरतिश
यानंदपरब्रह्मस्वरूपसुखेन तुष्टस्य पीति भावः। थितस्थे पदे अतएव देवतांतरं हित्वा महान्तं स्वरूपसुखेसं पुत्र
तुष्टत्वात्तदेवाह। बुद्धत्वेति। बुद्धलोद्भूतीकृतो मायागुणानां रजःप्रभृतीनां विभ्रमो विलासः काये
ग द्वेषादिस्तस्य[illegible] आविर्भावादेनं कि[illegible] भजंतीति चेत्तत्राह। भवत्पदेति। भवत्पदानुस्मरणोत्सव
भवत्पादानुस्मरणमेव सतां निमित्तं नान्यत्किंचित् नित्यमित्यतिशयो नेहानुभवरूपत्वात्तत्स्येति भा इते॰
वः। एवं प्रसक्तानुप्रसक्त्या निरूप्य प्रकृतमनुसंधत्ते। [illegible] गिरमिति। भजे तं भगवन्तं देवलब्ध[illegible]
र्धानुग्रहो तेन ववाचातं तथापशुवंधनी तुल्यपात्रनोपघाशित अवध्यस्यात् तर्हि कथं पुनः कृ[illegible] करो
ति। इदं विपर्ययोपि त्वइस्तं नविहायपतत् एवं दक्षवाग्विलासो भवान् अतो भवतो सक्तान्न त्वेवं नवाच्यं
किंतु पितृवद्धितमेव वाच्यमित्याह। त्वमापयेति। अज्ञातत्वतः [illegible] पृथक् कृतः अतात्मनः सत्पा
द्रात्मनः पात अवुधः देहेऽहंबुद्धिः आसत्त अन्यद्विषयसुखे आशयः स्ते वांछतीति अतः स्वहितं नवेत्ति

मु॰टी॰
१९६

सम्यग्हितं तु हिते च वर्धयितुं भवान्नर्हतीति सोपं प्रसज्जनम् भवता दीयमाने स्वर्गापवर्गौ हावप्पूर्णौ स्वलत्वादन
भिहितं चेः पर्यो कृतमाहृ भावः प्रकरणो नावगम्यते न हि कृत्वचेतमानयाविधावराः परिहृतं दुशक्याः॥ ४।७४॥
एवं दानवीरं दर्शयित्वा कर्मणा संयमं वीरं दर्शयन्नस्याह तत्कालनिष्कामधर्मवीरमेव पंच दशभिः पद्यैः तृहा
हयतो क वि रित्यादि किंचि न कृष भ पुत्रो योगी हृमि श्रुत्यांगं च कं घ र प्यां गयाशिरः पौवा व्यो पे फांगीतानां
नाम्नां चतामिति पानाम्नां गानं कीर्तनं वि चरेत [redacted] वियुरतिसंघावनेलिडः अक्षयोगो विलज्ञा हत्वा
म्पां लोकविगणनपावितगनकिमपयो हार्य मुक्तातेने वाक्यं व्याप्तक उत्ता होव गम्यते अपमेवास्य
शांता द्वेः शंभे हि नाप्यं तेलज्ञा देशि राकारः धुर्माहत्तभगवज्ज्ञानानुसंधानरूपः। आविर्भूतधर्मवी
ररसस्यानुभावा नाहा एवमिति स्व प्रियो विधनुः दूतं भक्तिरसेनक्लिन्नं निरीहस्यज्ञगज्ज्ञाननायघटमानमिवप
श्यन्नहसतिरोदित्यानंदाश्रूणि मुंचतितारो लोतियेगवंतपुःस्थितमिनृपम्यमानो गोष्ठाकुलतामतया वेशात्
पतिउन्नी नर्त्तो स्मिभवां बुधिमितिनत्यतितनकिं नटवरस्यापर्नमोप्पाहउन्मा स्वदितिउन्मादइत्यर्शआप
च मत्यपोतां लोकवाह्यहस्यनेन अस्तं गादित्वमुक्तंऽयो तां धिनेस गाहिता सन्त्वानिगवाश्वप्रमत्ती निहेरैः
शरीरमितिवुद्ध्यापर्कं चमत्तं प्रणामे लग्ननन्यः सर्वेत्रहरिदर्शी ये भवतः कथ्यापारस्य ज्ञाः ते आत्यंतिकम

पाठोयत्स।४
टीका:
१९६

गणैः पूर्येत । एवं सति नरको ऽपि सुखदः । अन्यथा स्वर्गो ऽपि दुःखद इत्यर्थः । कामामिलनेन कापि स्वरताग ६

पितृवप्रसादं मोक्षाख्यं नगराणि पतिकिं तु किमुत्रान्यद् अस्त्यादि स्थानं पतेन्मुवडन्त्रयैः पूर्वैयैः काला
त्यौ । रक्षितमघं अजितम पंकोर्नं नकीर्तनीयं रम्यत्वात् । हृत्यार्थ तवे केन्केन्पात्व गइति केन्प्रत्ययः
नार्थे पावनत्वात् पशोपदृष्यअतएव कथाश्रवणोपरिणामि च सुखेहं त्वदं द्विः शणत्वात् नकालम २
२ पंकुश्लनंच्यार्न्थसारग्रहणां । कांपपवृष्टेनिवेम वल्लात् अवध्यानमलुब्धेद्रत्नैरस्मत्पायेर्पहितेपम
वन्यदवोरलिवचैरो मे लपदिय नुल सीवद्वा च त्वहेरविगन्नलितशोधापदि च कर्णोध्मत्त्वगुणाना
म्यता ॥२॥१५॥ । उनमन्नोकोवार्ताहि तिपेकांतेतथाअतएव तत्कथामृतं गुणतांतत्कथामृत
ते वनैन्नै वअज्ञरामरत्वं । अतएवांतकाले पिनसंत्रमः न व्याकुलत्वं । देहस्याविलत्वं कुत्सितदेहां कु
तरलोमहति चेत्तन्नअस्मारत्वांनत्पदांबुजं तेतस्मरणस्यांतकाले पलोपान्तउत्कंगीतातु याण्यंपापी
ति । सूतः ॥१॥१६॥ प्रकृतः हंगः प्रसङ्गः मत्कथा दि विष्णुकथा श्रावकत्वं महत्त्वाद्दाक्षिणवत्सलत्व
मपकाशपर्वद्दोष कत्वं नेच्छे अतिक्रान्त्यामित सिन्धि सौनामिः आशीर्भिः लवान्न भिः इ
ति । कामिः पक्षविमत्तस्याशिवः सुलभालव्यापिनान कर्तव्या इत्यर्थः । पुत्रो मज्जनादस्यत्र फल
कामनापां दधिं विहाय मन्तांत्वप मर्पितएवत्वगति ध्वपदस्या शिविधते साचपराहर्दे भ्यः

मु॰टी॰

८१

97

फलेभ्यस्तद्धि फलं सर्वेभ्यः फलप्रदेभ्यः । न च मुमुक्षुर्मुमुक्षुद्वेषी वा मत्तःकंन आ नातिपतितो मुहाशयः । हवीतः कामोपभ्यः
र ज्ञोरागः मवहारफलविशुद्धपः आत्मनोर्थं आत्मनः सुखसाधनेन तद्धारस्य विष्णुहास्यं मनः समुद्धीनो मन
सः सुखसाधनानां हष्ट पालब्धत्वात् तमानन्दं अंशुं तिनिर्मलस्वात्मभोग्यं हि निर्विषयं केवलं च विष्णु
दासस्य देव ।४।१९। अस्मा व हमि त्यात्मात्ने नाशकत्वा पतनो मुक्तलिंगः स्व कलिंगशरीराभिमानः ४। २४
१।५। अज्ञाः सुरवरैः सदपाव लोकं प्राप्स्यति । तां यो मतलो नै छन्तत् दुश्चिन्तपतो विष्णुभक्तानां मोक्षो
विपन्नानुपश्रुप्रसक्तो मः । गत्वेहास्पन्न पस्य वयति समुद्यन्महा रुद्धाभिस्तवाना । कर्मज्ञानभक्तिमे
दात्मसत्कारः तत्र कर्मयोगेप ज्ञापं उपाय नाह पापक्षं पं शिर सिपस्पा दे रागहीनत्वात् तत्से
उपाय कह पापं प्रकलीश्वराय उपास्य ह पापं भक्तियोगे नारं नारायण हो पत्नं पस्यत सो उपास्य ह
पापनाश पेण उपाय क स्मापन्न मोक्षाराशो न उपाय नाश पापह रूपे इति सर्वत्र विशेष्यं अपरः प्रका
रः पशापक्षुत्प र्थं नृपापधर्मपत्ने पस्त्य र्थं नृपापविधिने पुत्रा पसहा वासू पाप ए भित्रिमि
त्व पीभागो उक्तं योगेन समाधिना प्राप्य पापक्लैशादि चिनुद्य पापरिम्लह पपुरु पापयोगापेति सा
धसाधन पोरमोक्षेप वा रात् उक्तं सांख्ये च प्रकल्पादि तत्त्वे चु शिर सि शिरो वत प्रधानभूता पपुरुषा

राम:
८१

उपासनाद्रूपाय · धर्मपतये उपास्यद्रूपाय · विधौ ... गाय५

= त्रयीमार्गः। योगमार्गः। सांख्यमार्गः। पाशुपतमार्गः। पांचरात्रमार्गः।

व्याख्या

स्यमतत्वं रूपार्थः। प्रकृत्या स्वभावेन न तु उपाधिना ईश्वरापत्तिपंत्रेमित्येष्व पाशुपतिसद्धाश्रि
वादिशास्त्रे येत्यर्थः। नानापथानां प्रपंचे वर्तमानाद्दिंतंत्रे मुक्तिप्रकापंद्देवेमार्गपवैक प्राप्यापनमर्ह
र्थः। पयसएकांतिनः अव्याभिचारिणः सेवकाः कश्चार्पो ज्ञाता आत्मनोवेद्य वनंवरे हतौतन
कौपीत्यर्थः। सर्वतत्रे तेषु मतौ के पुरुअन्या न येदश पापश्च जनधर्मा सहद्याकोप्युत्साहः पुष्पतीति
मंतव्यं। तदेवं सप्रमेदं वी।।२।। संनिहृष्यातद्गत्याप्रह्लि।। सानुभवितुः फलसंबंधे हर्थ प्र नुपदे
हरति। तस्माद्धितितस्मा हृदाणाम न वर्थः प्रसत्वात आशिषः आशास्यमानामाभिफलानि सर्वथ शः
लोकत्रप्रवर्तिनीरपिनिर्गुणान्वो व ज्ञामि। निर्गुणाः कुतः यतो निरंजनः अंजनं प्रकाशाकृणां
मायाव्यं गुणौ हिमायाप्रसंबंधात् अतो हृपुः माया पासंबंधे हि सह द्वितीयत्वं स्यान् कुतो हृपः यतो
ज हि मात्रः मायापाः सत्वा सत्वा सप्या मनि वाख्यत्वादित्यर्थः। मनो मप हिमानुभक्तिमहिम्नो वोक्त
हस्तत्र नोक्ता। इदृशस्य चकृतकृपतपा प्रपालि प्रिव न स्पुमती स्त्रीकन्या प्रक्तिंविहद्व्य
मस्त्री त्याहाना मानानि यपालु कृतानि कमाणिकालं मलतुअपरः अस्त्वाकृतस्यान
वि[redacted]रोषः। इत आरभ्य नारहः कुतीत्यादि शादीव

मु॰टी॰
१९८

क्रमनिर्देशमात्रं विवक्षयानंतुमन्क्रविवक्षयेति ज्ञेया विष्णुग्रहणस्य ज्ञापकत्वात् एवं मन्त्रस्य मु
ख्यत्वात् ब्रह्मलाभपुरस्सरमुक्तानस्यैव न गवत्स्वामी प्यादिमुक्तिलिप्सोत्त्वाः प्रदर्शयितुकाम आह।
कुतीति। अपीत्यस्याशः पुनः पुनः नंदतिप्रशंसतीति ईहितकर्मतत्रैव येत्र वर्त्तिहितः। नाम्नेधवः स्मा
रः स एव प्रवाहः जलप्रवाहवत्सपतितं नमुचतिउच्चावचे पुष्या नेपुपात पतीति प्रवाहः तस्योपरमो वि
नाशोपत्र पहोवुजेतनत्याः। तेनसापीत्युक्त्या मुक्तिः क्राणिलोकस्य पामाहप्रचेतिपरवेकुंवरे
जेति इहेह मः हरीकलाहं कामाः अनिमिषां देवानां त्र प्रमोविष्णुः तस्यानुवर्त्तनो स्माकमुप
रिएता श्रुतिलोपप्याप्पूर्वमंत्रेरणाः एवं साधिसानुष्प्रहत्ये अपि मुक्तीहेये किंचस्मि इंषुरुषं भगवत्ता
लोकया स्मिमुक्तिमासाहयंतेविमेशभिरेव: स्वर्गादिनयेवमुपमंत्रपृतोत्याहि। अहो इहैंघ्यतां स्व
र्गेएतेते कल्पपादपाः इमा अप्सरसः भ्लाघ्यास्तेवस्त्वितिपुनः पुनरित्यादितत्र चैवमास्वितिवेतसा
संगोनकार्यः। नाप्यहं पोइतिवर्ग: पुनर्ईः त्व प्रसंगातत्त्यावस्तवंस्यान्मुपमंत्राणांसंगस्य पाकरणं
पुरतिम् एवप्रसंगादिसितदेतदभिप्रेत्याह। लोकानितिलोकाइंदृश्यनारदपुलोकाननुग तास्ते ह्यासि
नःतेसांवपशुवदाहारमैथुनमात्रवेदित्वात्पशुतुल्यत्वंतावद्भिन्ना अर्थात्प्राप्तमनास्माकमिति

राम:
१९८

नर

येऽश्रिताः तव गुणगाथाश्रवणवा मनांनरो स्यादकल्त्वात्सीद्युः मचुंह विप्रस्त्वात्सीपूर्वंतेननिर्यापितो निष्कासितो देहधर्मो
विषयकामनाहत्यागेनेतो हृदयग्रन्थिपेः तेनयुः । एवं प्रकृतिश्रिताहं त्यर्थः । तदुक्तं गीतासु । मच्चित्ता इत्यादि । एवम
ज्ञानानस्य विदेहकैवल्यमुक्त्याख्यं प्रस्याख्यकर्मवशान्न देहेऽस्यापि विरूपदर्शापिलक्षणां जीवन्मुक्तिं दर्शयन्नुप
दिशे यमाहमतो । हरिरित्यादि । इदं जगत् देहस्य जन्माप्ययो इं [illegible] द्रिपाणां तवर्णाविपलिप्यमानः प्राणस्य रूप
मनसो मयधिपः क्षुधेति विजर्वविवेचनाशक्तिरित्यर्थः । कामाद्यकर्मवीजानि अथवा वीजमविद्यानिस्य
निरतिशयसुखात्मकरूपस्यानन्यापात्रहणमितिपावततो वा ह्यसुखोमितापः कामः नतिद्रूपेव्यापारः
कर्मजन्मनाकुलं तन्न स्यते । अहंभावो गर्वः आत्मनि शरीरे स्वः अहंपरः नाहमितिमिहाज्ञानावेकवचनं
विन्नेषु स्वः ममपत्नोनममेति त्रिभुवनविभूत्यर्थमानद्वैलवेश्वलपहार्थे ममपिनचलति यतो भगवत्पदं ब्रह्मपद्धा
दप्यधिकं तन्नाहा । अजितो विद्वौ आत्मा मनोपेवांतैसंत स्पचलनं स्यादिति चेरत नाह । भगवतइति उरु
र्विक्रमोपस्पोर्देहस्य शाखाङ्गुलपत्रानां नवोऽववलवात हतेनांगुष्ठमणोपत्नेवां वंद्रिका प्रभाऽप
सीदत्तां मनःतांसनांयः पस्य हृदयं सासात अनाद्यस्योहरिर्न विसृजति पनः प्रणापरशानपा प्रेमगुणो
नद्धतांघ्रिपद्मः ॥ ११ ॥ २ ॥ अनालक्ष्यअस्यस्काः नेरपेक्षं निरपेक्षैर्लक्ष्यं । गुह्यासवलिताक्षा ॥ ११ ॥ १८ ॥ ए

मु०टी० वंजीवन्मुक्तं लक्षयित्वा तन्माहात्म्यं स्तुवाणोऽलंतमभिनः पुरुषान् स्तौतीति पुनश्चेति। पुनर्जन्मांतरेतद्दोषश्चपेयुः भगवद्दोष
९९ पेयुः भक्तानां संगःप्यांपांसव्यिनिमुपपादितः तत्र महात्मसंगो भूयात् जन्मविशेषेनं न सार्थये न योद्धिद्वेष्यद इति पुरुः स्थि
७७ तान् स्वाधीनराज्ञानमति ११५॥ भगवद्भक्ता जीवन्मुक्ताः स्वभावा हिस्थापयित्वा धीनमाहात्म्ये प्रियाकं तु किं पुनः
अंतःकरणस्य स्वीनालु लिताद्विमानात्मतत्त्वापराधीनमाहात्म्यानामित्यर्थः। मत्स्यशरीरं प्रियमपि न स्मरंति।
नु अ५ ये च अहोमर्त्य अमुना देहेन सहस्थिताः तत्त्वं वधिनः सुता दयत्ता न पि न स्मरंति। केपि भगवद्भक्ते पुरुषः तप्रसं
गाः। एवं जीवन्मुक्तिलक्षयित्वा स्तुत्वा चेदानीमवसिताधिकारस्य तस्य शरीरपातमाहात्म्ये दर्शितलक्षणस्यांर
शायासहवित्ताः सह त्वेष्यापायलोलक्ष्यकृत्वा गिरउपसंहरन्वेत्यनेन सवैं दृष्टिप्रोपयति। उपलक्षिता
अतएव विमुक्तसंगंपरिलिताद्बुद्धिदृष्टिपदत्ति पं स्मिन्मनसिदृशंसमं नास्ति निधीयमानः क्रम व्यधारयदि
त्यर्थः। अनेन प्रत्याहारपूर्वधारणाको विमुक्तानिःकामाः शुभपूर्वमध्यतस्य श्रीकृष्णस्य ईसपाला
ल्पाकारेणागतान्यापुरुषव्यपानियस्यतत्त्वपा आपुरुषवत्व्यपयंतीत्यापुरुषव्यपान्युत्तरपापानितत्पा
वोत्तमात दृष्धिगमड उत्तरपूर्वापयोरश्लेषविनाशो न व्यपदेशात्। श्रुतिश्चायपद्येषाकात्तू लमग्नो भोतंप्रद्द
यतेएवं हास्यसर्वे पापकामः स दृष्यत इति विमुक्तो विविधं मप्राणतत्र तत्राहं तनोषा नतस्य निवृत्तिरपूर्वस्त राम: ९९

ज्ञानस्य विषयतामात्रमन्येषां शरीरं विसृज्य रूपमजं जनार्दनं केवलं त्वद्दासत्वं प्राप्य मित्युक्तिपदप्रयोगात्॥
स्मृति रिह मन्वन्तरा भगवद्भक्त साधु त्वानुसंधानं वाचिक स्यानुभव हारदृशा विषयत्वात तन्न देवाहाम स्तुद्भूमेति
सम्प्रपत्तिं विनयः समनुद्भूमादिकं सन्वारीपल्लवतांतो हेतुर्मध्यमेदा सापणीतत्रासंवं प्राप्तैः प्रणाम ग्रहतं भरा
ल्पालामलिये यत्तैः पर स्मै तुरीपापच्चेत सेवाविषीपते अर्थाद न्येत्वन्यथेपर्थः। आत्तं तन्नरालेसतो लभु
ध्युमिव्यक्तं पुरुषं वुद्धिसंग विवर्जितं। पादर्शपति वोषार्क्क कापोत्थे स्वारत्ने मरेति॥ ४॥ ३॥ स्व वासि
पताप्रवंधेन विस्तारादिप्रकरणं चतुर्थ पीतासां रूपलं च विनूत्यापुण्ठ्य कृतप्रकरणाप्रतिपा
द्यामिष्ट देवतां प्रणमति। तत्त्वमित्यादिना मपा भगवानत्र श्री रामो वासुदेवस्तुमान्तावि धीपते
नमस्क्रियते। अथः अधुः कृतं अस्तोनमिति द्विपजं ज्ञानं येन समस्त्या मित्ताकारः स्पर्थः। कथंतर्हि वा
सुदेव लाजाहा। तत्वेच तिन्तस्मिन्वासुदेवाख्ये उपाधी अस्य स्तन्वे सद्धावे अधिष्ठ्या नेकत्ति। अथ
वा सुदेव शारदस्य कोऽर्थः। तत्राह। तत्त्वमिति। पतत्प्रकाशतन विप्रुद्देसत्वे पुमान् विस्मृत्य पाहन
ई पते प्रत्यस्तः प्रत्यीपते अत्तेन वसत्यस्मिन्ह रमतीत्या दिति वसत्सोऽन्यमिति घोतते सिनूप्रकाश
कत्वादित्ति देवः। इति प्रभुद्गुरुत्वे वसुदेवशावृत्स्य प्रवृत्तो हेतुत्वं तः। तदेवं रूपकारनिराकारे भगवतो

हेतुरूपेण मन्त्रकेतो भवतः ॥ १० ॥ अथ व्याख्यास्यं अस्य परिचयपरिपंथिविघ्नविघातायभगवद्ध्यानमाहात्म्यप
स्तु॰टी॰ रंपया परिहरति ॥ हृत्पतीकामिति । हृदयपद्मध्वनिर्विमर्श्यतेनेनेतिमर्शनेकुटः ॥ हि कुर्वन्नेत्रमथ त्रिपुरुषयेन
१०० स्फुरद्वृन्ननिशिबलः । येनध्वनिनानिरस्यतेनिराक्रियते अशेषमलमिल्वेतन्नर्विघ्नत्वेवेघोतकं ॥ १०॥ ४५ ॥
एवं जगदपवर्गहेतुरूपं प्रणीपतस्वामिनस्तुमकृतवानपाशनाय तत्र भगवानाचार्यो विश्वरूपत्व
स्पचवरमभीत्रिमाशासेत्वत्प्रत्ययिति । त्वत्ततीति त्वत्तातिस्रैमन्त्रावक्रमतयं । ननु त्ववेभव समस्तकुलः
त्वत्तित्वात्त्वाह । वेलइति । वेलोद्भुतजनः प्रसादः त्वत्तः त्वं विश्वतोलिप्रतिहायं गमपानत्वेलस्पप्रसा
दमात्रमुक्तं ननु विनाशः एवंपोप्यनामुक्तापरस्य नोपकारेप्रवृत्तिमाह । यावत्ति त्रितिशिवं मङ्गलं । स्व
गतमाशास्तो । मन्त्रदिशिनोस्माकं चमनोमहृद्गताश्चिकेवत्त्वमजनातआविशोदः समुच्चयेअथोसजे
वनोमतिरावेशपतां आवेशं मार्गेतु । आवेशं प्राप्तोस्मावेशपतीतिमामिपदिकाद्यान्वर्थेवक्तुमपि
छवञ्चेतिति । चाअहैतुकीनिष्कामा । प्रहादः ॥ ५ ॥ १८ ॥ इहचवाच्यकृतकेपिपदुर्गामहामंत्रिणाम्प
र्पितआवार्यस्तत्कर्तकंत्वंव्योपिनवानितिमागुक्तं नदेतस्पर्पतेपितन्क्रांत्रिमलपेजाह । चतुरे
रोति । चतुर्वर्गचिंतामराप्य स्यस्यग्रेपमलोद्वेषः वत्तिव्यातपाचतुरेसावित्रिंतमंत्रपस्ववनारीतिविरो शिवे:
१००

योगात्पाहिवाणिज्यपापांतत्र देशोऽस्मत्तानिलानि प्रैषु वस्तूस्यात्तत्पुमांसं तद्विघपे चतुरोऽस्मवलितात्ये
नेनततत्क्रमतीति हास्यपुराणोक्तिस्मत्तानिता क्लिष्टिः शेषं वृत्त दानमार्थ मोक्षा द्विप्राप्तिपादूनपराणि
वाक्यात्स्यात्तत्पर्यपर चनापांकौशलमासादितं ततल्लपे वरेदेपा भागवतस्पतत्वकं वेस्मत्तानिता
निविला द्विवस्तु चतुष्पप्राप्ति पादन पगणिप घान्युश्न्यमुक्ता फलात्वं प्रकारणं कतंन देतत्कौतुका
त्स्यश्यताहं कौलहलिन इति शेषः। अस्मिन्विनीकिते सकलकौतुकं समाप्यतीति भावः। अत्र
अमुना चतुर्णां वर्णादेशाश्रमाणां वर्णाश्रमाणां तेषां विवापरी सामपाउपलक्षितामहापो
स्ताविते धांवणिज्याक्रपवि क्रपस्थितिलपाचतुरे यानि रूपणोन हेमादियाच्छुस्तुवर्णा न्वणि
ज्ञा अर्जितं मुक्ताफलं मौक्तिकादिजाता वे वचनं। वश्यतेत्पर्थः। मुक्ताफल शब्दः पदार्थे पि
माणिक्यादयोऽत्र। एवमस्य वणिजोऽल्लेखेण कुशलतां व्यज्यन्वस्तु मन्ये न स्ये पदार्दि गुणाव्यन
क्ति। निर्मल्येति पयसां शं दीर्घो देशमं दशेनं व्यनावलः स्पष्टात्। निःक्लिष्टवाणिहेमादि सिन्दुः
कामहे वामज्जस्त्ववचारि शिंभागवलात्वं निर्मल्यमुक्ताफलात्वं रत्नंसंव्यं चेप्रभोः सत्री
कस्मात्स्पात्तद्विस्पर्धा क्लिष्पर्थः। विलोरपमले कारइति भावः। हेमादि निल्पादि शापेनतकल कला

मु॰टी॰ १०१ कौशल्यारूपेणागुणेन हेमाद्रिजलआदिपतेस्तत्कुतूहलेनान्तेनैव गुणेन स्पृशितं तत्साधनं स्पृष्टपावनात् आर्थिनां स्तुत्वे
पेनगुणेन आधिर्जनेषु कस्तत्सौहित्यस्य गुणाः इत्यत्र करणं सुवर्हस्तु घटितं प्रतिफलनबुद्धिरूपेणप्रति
बिंबीभवतजगदीशस्य बिम्बोरूपंपेनग्रंथीनमत प्यातदेतत्तस्य स्पकर्णौ अश्रवणेर्के ठेषोबेणात्र दृष्टेत दर्प
चिंतनेनास्तितस्य पुंसः काश्चित्तत्वसंवेद्या सुख मापरमात्मप्रकाशरूपा परमशोभा भवतीत्यर्थः अन्यत्र
गुणेनगुणेनसूत्रेणहेमाद्रेः सुमेरोर्मलक्ष्मीः शोभा आदिपतेस्ते सविकारस्य सुवर्णस्य निकटस्थस्य
स्वीकृपतेनानेनपूरितेषु तत्त्वप्रवेशेन स्मृत्वे भोक्तिकस्य वेधास्थानपेनगुणेन तेनैव एतद्दलेषु
वद्धेषु घटितं प्रतिफलत्सिर्मलतया प्रतिबिंबीभवतजगदेवदर्शस्य रूपं भासितन्मौक्तिकोपदृष्टा प्रति
फलजगदीशस्य रूपं पन्नतनत्यानुत्याधिकरणं द्रष्टुहि प्रशंसायां रूपपरतत्पोवाहर्वेधारा
जालं कारणमित्यर्थः तदेनत पत्यकर्णेकंठे तत्रायेण अलं कारेण प्राप्तिं तस्य काचित् अनन्य सा मान्या तं ४
सुखमापरमा कान्तिर्भवतीत्यर्थः। इदं एवेति। एषमोहे हाशश्यपिरेवगिरीश्वराय तस्य गुणत्रेतापोचरित्रेषु मध्ये
हृद्‌एवचित्रेपत्रिसुखस्य हृद्वे वद्धः पञ्च हेमाद्रिर्मेहदत्वमुपानीतंस्वस्य निकटीकृतः किं भूतः सर्वस्य राम॰
रवेः आधना आहत्तिंगताप्रहृदिशापरिच्छमणीयस्मिन्नेरोस्तत्पाव्यधिकरणंलस्यते। अर्थमाः १०१
×णावकुभ्रीतोत्त्वआगत्कार्यकारणयोरभेदोपचारेणता च्छृष्यावित्वक्ष्याहेमाद्रिशब्देनतन्तुंसुव

मु॰टी॰कै॰

१०२

प्रदातुं मया मृत्युवर्णराशिरानीत इत्यर्थः। अन्यत्राप्युक्तं तस्यैव रामस्य अधुना कलियुगेऽवतीर्णस्य हेमाद्रेरेव चित्रेयत्सिंधुर्गजमहो
बद्धः [redacted] सिंधुशब्देन च तद्धस्तो गजानां लक्ष्यं ते सिंधुरिति ज्ञातावेक वचनं प्रसार्थिनो राज्ञः पराभूय तान्सिंधुरः
स्वगृहे बद्ध इत्यर्थः। यच्च हेमाद्रिर्द्विजविशेषस्त्वमुपानीतः स्वसाम्राज्यस्य महामात्यपदेऽधिकर्तुमित्यर्थः। कीदृ
शः सूरिषु पदवाक्यप्रमाणप्रवीणेषु आश्चर्यात तः [redacted] क्रियमाणा वादाः वृत्तिं गता प्रकृष्टा दक्षिणा दानं य
मपि५ स्य स तथा। को हि नाम बृहस्पतिं प्रज्ञया पहसन् तस्मादृशस्य मंत्रिशिरोमणेर्निजनिकटीकरणं न चित्रीयेत। विद्व
द्धनेशाशिष्येण त्यक्तिरोहितार्थं। यो नित्यशुद्धसुखबोधवपुर्निनांलं जागर्ति चोमितिपदं यामितापवर्ग्यं। यो योगि
नां हृदि च कास्ति विधूतपंकेसोऽस्माकमस्तु शरणं पुरुषः पुराणः।१। यत्किंचिदत्र भवतः खलु वोपदेव सूरेः कृ
तिर्निजधिया परिचर्यते मे। उद्दिश्य कोविदजनोपकृतिं तदेतदाराधनं भगवतः परमेश्वरस्य।२। छायावतीममृता
मपि नैकचित्रां पुण्यप्रणामिव भुवि प्रथितां मनीयां। टीकां प्रियां परम हंसजनस्य दृष्ट्वा ग्रंथः कृतोऽत्र कृतिनां हृदु पै
तु तोषं।३। अतत्त्वेन तत्त्वधीर्येषां तत्त्वे चातत्त्वधीर्नृणां। न तानानंदयत्येता वोपदेवस्य सत्कृपा।४। यस्य व्याकरणे वरेण्य
घटनाः स्फीताः प्रबंधा दश प्रख्याता नव वैद्यकेऽथ तिथिनिर्धारार्थमेकोऽद्भुतः। साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रय ।शिवः
स्तस्य भुव्यं तर्वाणि शिरोमणेरिह गुणाः के के न लोकोत्तराः।५। टीकां मुक्ताफलस्येमां नाम्ना कैवल्यदीपिकां। हेमाद्रिः कारके चक्रे रा १०२
मराजस्य वेश्मनि।६। ॥ इति श्रीहेमाद्रिदेवकृता मुक्ताफलटीका कैवल्यदीपिका समाप्ता। ॥

102

मुक्तावलीटीका
२०००